

74 03(3)

K 63

СИНЕМОС
КОМПЛІКС

ІЗОРАНІ ПЕДАГОГІЧНІ
ТВОРІ

ТОМ
I

УДАРНИЙ ДІЛ
ЛАШАВА
1940

Інходдент №

103 р.

ВЕЛИКА ДИДАКТИКА,

ЩО МІСТИТЬ

УНІВЕРСАЛЬНУ ТЕОРІЮ УЧИТИ УСІХ УСЬОГО,

А Б О

правдивий і старанно обдуманий спосіб створювати по всіх
общинах, містах і слах кожної християнської держави
такі школи, в яких ба все юнацтво тієї і другої
статі, без великого, де б то не було, винятку,
могло навчатися наук, відсоконалюватися
у нормах, сповнюватися благочестям
тачим чином в роки юнацтва на-
вчитися усього, що потрібне
для теперішнього і
майбутнього
життя

КОРОТКО, ПРИЄМНО, ГРУНТОВНО,

ДЕ ДЛЯ ВСЬОГО, ЩО ПРОПОНУЄТЬСЯ

ОСНОВИ почерпаються з самої природи речей;

ІСТИННІСТЬ підтверджується паралельними прикладами з галузі
механічних мистецтв;

ПОРЯДОК розподіляється по роках, місяцях, днях і годинах, на-
решті, указується

ЛЕГКИЙ І ПРАВДИВИЙ ШЛЯХ для успішного здійснення цього

на практиці

ПЕРЕВІРЕНО
1932 р.

Ціцерон 2. De dio (Про віщування).

«Який більший і кращий дар ми можемо принести державі, як не той, щоб навчати і освічувати юнацтво, особливо при сучасних норовах і в наш час, коли юнацтво таке зіпсute, що його треба вгамовувати і стримувати спільними силами.»

Діоген у Стобея, 41: Τις σύν αρχὰ πολιτείας ἀπάστη; Νέων τροφά¹.

Іог. Валент. Андреє. Діалог Теофіла «Про християнську літературу»:

«Правильно керувати юнацтвом — це значить також творити і пе-ретворювати державу. Признаюся щиро, тут мені доводилося багато думати, досліджувати, змінювати, пом'ягшувати, розходячись з практикою, працювати між надією і страхом. Найрозумішим було тут не надто засліплюватися авторитетом і не захоплюватися своїми відкриттями».

Також:

«Втрачати надію на успіх — безславно, нехтувати чужими порадами — шкідливо».

Керівною основою нашої дидактики нехай буде:

Дослідження і відкриття методу, при якому учителі менше б учили, учні ж більше б учились; у школах було б менше шуму, одуру, марної праці, а більше дозвілля, радостей і грунтовного успіху і в християнській державі було б менше темноти, колотнечі, розбратів, а більше світла, ладу, миру і спокою.

Псал. LXVI, 2, 3.

Боже, буди милостивий до нас і благослови нас. Просвіти нас лицем твоїм, щоб ми пізнали на землі путь твою, у всіх народах спасіння твое.

¹ «У чому основа всякої держави? — У вихованні юнацтва».

ПРИВІТ ЧИТАЧАМ¹

1. *Дидактика в теорії навчання.* В останній час деякі видатні мужі, зворушені сізіфовою працею² шкіл, вирішили дослідити цю теорію. Але як починання їх, так і успіхи були неоднакові.

2. Деякі поставили собі мету написати скорочені посібники для більш легкого викладання тільки тієї або іншої мови. Другі вишукували більш швидких і коротких шляхів, щоб швидше навчити тієї або іншої науки, або того чи іншого мистецтва. Треті пропонували щонебудь інше. Але майже всі вони виходили при цьому із зовнішніх спостережень, що склалися на основі більш легкої практики, або, як говорять, *a posteriori*³.

3. Ми зважуємося обіцяти Велику Дидактику, тобто універсальне мистецтво всіх навчання всього. І при тому *навчати з певним успіхом*; так, щоб неуспіху бути не могло; *навчати швидко*, щоб ні тим, хто навчає, ні тим, хто учається, не було обтяженння або нудьги, щоб навчання йшло швидше, з найбільшим задоволенням для тієї і другої сторони; *навчати грунтовно*, не поверхово і, отже, не для форми, але ведучи учнів вперед до істинної науки, добрих норм і глибокого благочестя. Нарешті, все це ми з'ясовуємо *a priori*, тобто з самої справжньої незмінної природи речей, точно примушуючи витікати з живого джерела невичерпні струмені; потім, з'єднуючи їх в одну велику ріку, ми встановлюємо деяке універсальне мистецтво створювати загальні школи.

4. Звичайно, те, що ми обіцяємо, дуже значне і надто бажане. І я легко передбачаю, що це комунебудь здасться скоріше мріями, ніж

¹ У найновішому виданні під ред. проф. Яна В. Новака (Veškeré. Spisy Jana Amosa Komenského, Svazek IV, v. Brně, 1903) «Привіт читачам» вміщено після наступного в нашому перекладі розділу «Всім, хто стоїть на чолі людських установлень, правителім держав».

² Сізіфова праця — це викочування на гору каменя, який безперервно знову скочується назад. За грецькою міфологією на таку працю в підземному царстві висуджений був за розбій і зраду рбітій Тесеєм Сізіф, цар Ефіри, названої пізніше Корінфом. У переносному розумінні сізіфова праця означає безцільну, тяжку роботу.

³ Терміни *«a posteriori* (від пізнішого), *«a priori* (від попереднього) Коменський вживав тут у тому значенні, якого надавали цим термінам визначніші представники середньовічної філософії. *A posteriori* означало тоді доведення, що веде від наслідків до встановлення їх причин; *a priori* — доведення, що геде від причин до наслідків, які вони породжують. Доведення *a priori* вважалося більш досконалим порівняно з доведенням *a posteriori*. Цю перевагу своїх доведень і підкреслює тут Коменський. Порівн. «Велика Дидактика», розд. XVIII, 36.

викладом суті справи. Але хто б ти не був, читачу, утримайся з своїм судженням, поки не дізнаєшся, що тут дійсного, і тоді буде можливість не тільки зробити висновок, а й висловити його. Адже, я не бажаю, не кажучи вже про те, що я не намагаюся, щоб хтонебудь, захоплений нашими поглядами, висловив свою згоду з тим, що ще не досліджено; я наполегливо прошу, переконую, наполягаю, щоб кожний, хто з'явиться дослідником цієї справи, виставляв свої власні і при тому більш досконалі погляди, що не могли б бути ослаблені ніякими облудними думками.

5. Справа ця істинно дуже серйозна і, з одного боку, повинна стати предметом спільногого бажання, а з другого — її треба зважити спільними обміркуваннями і просувати вперед спільними сукупними зусиллями, бо вона має на меті загальне благо всього людського роду. «Який більший і кращий дар ми можемо принести державі, як не той, щоб навчати і освічувати юнацтво, особливо при сучасних пороках і в наш час, коли юнацтво таке зіпсute, що його треба вгамовувати і стримувати спільними силами». Так говорить Ціцерон. А Філіпп Меланхтон пише: «Правильно освічувати юнацтво — це має трохи більше значення, ніж підкорити Трою». Сюди ж стосується знаменитий вислів Григорія Назіана: «Освічувати людину, істоту наймінливішу і найскладнішу з усіх, є мистецтво з мистецтв».

6. Отже, запропонувати «мистецтво з мистецтв» справа надзвичайної трудності і вимагає витонченого обміркування і при тому не однієї людини, а багатьох людей, бо одна людина ніколи не буває настільки проникливою, щоб від її зору не вислизнуло дуже багато.

7. Отже, з повним правом я вимагаю від моїх читачів, більше того — в ім'я блага людського роду — заклинати всіх, кому дано буде познайомитися з цією працею, поперше, не вважати безглуздям, що знається людина, яка приймає рішення, зважується не тільки взятися за таку трудну і таку велику справу, але й давати будьякі обіцянки, тому що вони [рішення і обіцянки] стосуються надзвичайно рятівної мети. Подруге, нехай читачі не впадають у відчай на самому початку від того, що не вдається відразу перша спроба і задумана в ізцих побажаннях справа не буде нами доведена до повної досконалості. Адже, насамперед необхідно, щоб народилися зачатки речей, а потім уже, щоб вони зростали по своїх ступенях. Тому, як би не було недосконале це наше починання і хоч би воно ще не досягало наміченої мети, все таки сама справа покаже, що тут досягнуто найвищого ступеня, більш близького до мети, ніж це мало місце до теперішнього часу. Нарешті, я благаю читачів, щоб вони приклали до справи таку увагу, старання і не тільки свободу судження, але й проникливість, які потрібні для найбільших справ. Моїм обов'язком є вказати в небагатьох словах привід до свого починання і в найпростішій формі викласти головні пункти нового починання, а потім уже одно з повним довір'ям віддати свою працю на безсторонній суд, а почасти — на дальнє дослідження всіх, хто правильно мислить.

8. Це мистецтво навчати і вчитися на тому ступені досконалості, до якого воно, видимо, прагне тепер піднестися, в значній мірі було невідоме попереднім вікам і, таким чином, навчальні заняття і школи

були повні трудів і гніту, вагань і самообману, помилок і збочень, так що більші грунтовної освіти могли досягти лише ті, хто відзначався незвичайною обдарованістю.

9. Проте, з недавніх часів для нової ери, яка, так мовити, починається, бог став посыпрати вперед ніби ранішню зорю і навіявл деяким поважним мужам Германії пройнятися огидою до заплутаності вживаного в школах методу і міркувати про якийнебудь більш легкий і більш скорочений метод навчання мов і мистецтв. Вони працювали одні за одними і, таким чином, одні з них досягали поставленої мети з більшим успіхом, ніж інші. Це видно з виданих ними дидактичних книг із їх досвідів.

10. Я розумію тут Ратіхія, Лубіна, Гельвіга, Ріттера, Бодіна, Главмія, Фогелія, Вольфштірні і всіх інших, хто мені ще невідомий. Але кого мені слід було б назвати насамперед, так це Іоанна Валентіна Андрея (який у різних місцях своїх дорогоцінних творів прекрасно виявив хвороби як церков і держав, так і піклі, і уривцем указав способи вилучення). І у Франції взялися до цієї тяжкої праці, при чому Жан Сесіль Фрей опублікував у Парижі в 1629 р. дидактику, яка заслуговує уваги, під заголовком «Новий і найлегший шлях до високих наук і мистецтв, мов і промов - експромтів»¹.

11. Коли, діставши звідкільбудь можливість, я починав читати ці твори, я почував, можна сказати, невимовну насолоду, яка в значній мірі пом'якшувала мою тугу по загибелі моєї батьківщини² і про надзвичайно тяжке становище всієї Німеччини. Адже я почав надіятися, що не даремно провидіння найвищої істоти з'єднало це разом, так що і загибель старих шкіл, і утворення нових згідно з новими ідеями припадають на один і той же час. Справді, у кого виникла думка спорудити нову споруду, той звичайно вирівнює наперед площу, навіть руйнуючи стару, менш зручну й близьку до зруйнування будівлі.

12. Ця думка, кажу я, будила в мені добру надію, замішану з почуттям внутрішнього задоволення. Проте, я відчув, що ця надія слабшає в міру того, як я переконувався, що така велика справа не досить з'ясовується мною в самій її основі.

13. Бажаючи мати більш повну ознайомленість з ряду питань, а з деяких і дістати вказівки, я звернувся з листами до одного, до другого, до третього з вищенаизваних осіб, але без успіху, почасти тому, що деякі надто ревниво оберігають свої відкриття для себе³, а почасти тому, що листи поверталися до мене без відповіді, бо тих, кому вони надіслані були, не знайдено.

14. Тільки один з них (найзнаменитіший І. В. Андрея) відповів нам люб'язно, що передає нам факел⁴ і трохи навіть піддав духу мені

¹ Промови - експромти — промови, які виголошуються без попередньої підготовки.

² Мова йде про Чехію в період Тридцятілітньої війни.

³ Маються на увазі такі особи, як Ратіхій.

⁴ Символічний вираз. Він означає передачу світла знань одним ученим для продовження його праці іншим, а в даному разі — в галузі педагогіки. Взяті цій вираз в стародавній Греції. Там було у звичай святкувати через кілька років

на сміливе діло. І я, заохочений цим, частіше став роздумувати над своєю спробою, поки, нарешті, нестримне прагнення стати на користь усім не спонукало мене взятися до справи грунтovno.

15. Тому, залишивши останоръ чужі відкриття, міркування, спостереження, настановлення, я вирішив розглянути саму справу на ново і дослідити причини, основи, способи і цілі навчання (*discentia*), як пропонує назвати це мистецтво Т е р т у л і а н.

16. Так виник цей трактат, що викладає і з'ясовує справу повніше (як я сподіваюсь), ніж це було досі. Написаний спочатку мною рідною мовою, на користь моєму народові, тепер уже, за порадою поважних людей, він перекладений на латинську мову, щоб, коли це буде можливо, послужити на загальну користь.

17. Любов велить нам не ховати зависливо від людей того, що богом дане на користь людського роду, а зробити це надбанням усього світу (так говорить д - р Д. Л у б і н у своїй дидактиці). Бо така природа всього хорошого (продовжує цей же письменник); його ми повинні давати всім, тому що все добре тим більше і дужче задовільнення всіх, чим більше і більшому числу осіб дастесь.

18. Крім того, іскус закон гуманності, за яким кожний, хто тільки вміє, повинен негайно допомогти своєму близньому, коли той має труднощі, особливо, коли справа йде, як у цьому починанні, не про благо однієї людини, а про благо багатьох і не тільки окремих людей, а й міст, провінцій, держав і навіть усього людського роду.

19. Якби знайшовся якийнебудь педант, який вважав би, що пояснення богословів не дозволяє займатися питаннями школи, то нехай він знає, що в самій глибині моєї душі перебувала ця тяжка думка. Але я певний того, що не можу позбавитися її інакше, як тільки скоряючись богої і викладаючи перед усіма те, що навіяла мені божественна вказівка.

20. Християнські душі, дозвольте мені, прошу вас про це, говорити з вами з повною щирістю. Як відомо тим, хто близче знає мене, людина я — незначного розуму і майже без наукової освіти. Боліючи, проте, за злигодні мого часу, я надзвичайно бажаю, якщо буде дана будьяка можливість до того, заповнити наші зяючі прогалини своїми або чужими нововведеннями, які скрізь можуть походити лише від милостивого бoga.

21. Отже, коли тут будьщо навіть правильно відкрито, то нехай це буде приписано не мені, а тому, хто з усіх немовлят творить собі хвалу, тому, хто, щоб явити себе вірним, істинним, милостивим насправді, тому, хто просить — дає, тому, хто стукає — відчиняє, тому, хто шукає — пропонує (Лука, XI, 9, 10), щоб і ми даровані нам блага дуже охоче роздавали іншим. Христос мій знає, що серце мое таке

свято на честь богині місяця, Бендіти (Артеміди). Під час цього свята ввечері влаштовувалися перегони на конях з запаленими факелами в руках. Кожний попередній вершник на повному ході повинен був перекинути запалений факел вершникові, що скакав за ним, а цей останній також на повному ході повинен був підхопити палаючий факел. — Кращий з творів Платона, «Держава», починається з повідомлення про те, що Сократ, який звичайно не виходив за межі Афін, прийшов у гавань Пірей, щоб подивитися на таке феєричне видовище.

яросте, що для мене немає ніякої різниці павчати і вчитися, давати вказівки і одержувати їх, бути учителем учених (якби це будь у чому мені було дозволене) і учнем учнів (якби я міг у будьчому сподіватися успіху).

22. Отже, що дав мені господь урозуміти, те я тут і подаю всім. Нехай стане це загальним надбанням.

23. Коли хто знайде краще, нехай чинить так само, як і я, для того, щоб, поклавши свою міну¹ в хустку і сховавши її, не був обвинувачений у злочині господом, який хоче, щоб його раби пускали свої міни в обіг, щоб міна кожного, виставлена у мініальника, набувала інші міни (Лука, XI, 19).

«Шукати великого дозволено, було дозволено і завжди дозволено буде:

І праця, почата з господом, не буде марною».

¹ *Міна* — старогрецька грошова одиниця; 1 міна = $\frac{1}{60}$ таланта, що становило 100 драхм.

ДО ВСІХ, ХТО СТОЙТЬ НА ЧОЛІ ЛЮДСЬКИХ УСТАНОВЛЕНИЙ, ДО ПРАВИТЕЛІВ ДЕРЖАВ, ПАСТИРІВ ЦЕРКОВ, РЕКТОРІВ ШКОЛ, БАТЬКІВ І ОПІКУНІВ ДІТЕЙ

Благодать вам і мир від бога і отця господа нашого Ісуса Христа у святому дусі¹.

Два найкращі створіння: рай і людина. 1. Створену із земного праху людину спочатку Бог оселив у раю насолоди, який насадив на Сході не тільки для того, щоб вона порала його і доглядала (Буття, II, 15), але й для того, щоб сама вона також була садом утіхи для свого бога.

Порівняння людини з расами. 2. Адже, як рай був найпрекраснішою частиною світу, так і людина з усіх створінь була найприємливішою. Рай був насаджений на Сході. Людина створена в образ того, хто походить від початку, від днів вічності. З усіх дерев, які існували в різних місцях землі, в раю були насаджені ті, які мали красивий вигляд і давали солодкі плоди. В людині, ніби в єдиному цілому, зосереджені були вся світова матерія і всі красоти і ступені їх, щоб виразити все мистецтво божественної мудрості. В раю було дерево пізнання добра і зла. Людина має розум, щоб розрізняти, і волю, щоб вибирати все, що тільки є гарного або поганого. В раю було дерево життя. У людини — саме дерево безсмертя, а саме божка мудрість, яка вічне коріння поклада в людину (Сир. I, 14). З місця насолоди для зрошення раю витікала ріка, яка потім поділялася на чотири потоки (Буття II, 10). В серце людини виливаються різні дари святого духа, щоб його зрошувати, і знову з його черева течуть джерела живої води (Іоанн, VII, 38), тобто в людині і по людині розходиться різним чином божествена мудрість, ніби ріка, що розходиться

¹ Все звернення до «Всіх, хто стоїть на чолі людських установлень, до правителів держав, пастирів церков, ректорів шкіл, батьків і опікунів дітей» являє собою іскравий зразок релігійної християнської філософії історії, яка пояснює біблійним вченням про гріхопадіння і стачком иоронів всі тяжкі історичні факти суспільних ліх, вони і розбрату між людьми. Можливість подолання цих злігодінів виводиться з християнського ж вчення про викуплення. Однак з допомогою майстерно добrаних текстів з «святого» письма і посилань на авторитетних письменників античного світу Комненський обґрунтует думку про необхідність усіх дбати про розвиток і процвітання школ у дусі гуманізму, «щоб вони стали справжніми і живими майстернями людей». При цьому він указує на величезну роль школи не тільки для впорядкування церков, а й для пропаганда «держав і господарств». Таким чином, під релігійною оболонкою по-глайдін Комненський викладає суті світські завдання і значення шкіл для оздоровлення суспільного життя нового часу.

на всі боки. Про це також свідчить апостол, коли говорить, що через церкву стає відомою началам і властям на небесах багаторізноманітна мудрість божка (Ефес. III, 10).

3. Отже, по справедливості кожна людина, якщо вона задержується там, де вона оселена, є рай утіхи для свого бога. Подібним чином сама церква, яка є зібрання відданих богу людей, дуже часто порівнюється в Письмі з расм, садом, виноградником божим.

4. Але горе! нещастя наше! Утратили ми рай ті-

Втрати того лесних утіх, в якому ми були, а разом з ним ми і другого раю. втратили рай утіх духовних, яким були ми самі.

Ми вигнані в земні пустині і самі стали пустинею і деяким обличевним місцем, стидком і нечистим. Невдячні ми були за те, чим щодо тіла й духу щедро нагородив нас у раю бог; тому по заслугах позбавлені ми були й того, і другого, при чому душа і тіло наше віддані були злигодням.

Свята на це бога. 5. Послухаємо про це пророка, який, звертаючись до гордого і засудженого на страту тірського царя, говорить так: «Ти пробував у насолоді раю божого, твій одяг був прикрашений дорогоцінним камінням: сардом, топазом, аметистом, хризолітом і оніксом, берилом, сапфіром і смарагдом із золотом. В той день, в який тебе народжено, тобі наготовлені були літаври і сопілки. Ти став херувимом з того часу, як я помазав тебе на володаря (господаря для всіх інших створінь). Від того часу, як я тебе поставив спереду, ти був на горі святій божій, ти весь час ходив серед каміння, що горіло вогнем. Ти був досконалим на путях твоїх з дня твого народження, поки не знайшloся в тобі неправди. Від поширеності твосі торгівлі внутрішнє твое сповнилося неправди, і ти согрішив. Отже, я скинув тебе з гори божої і згубив тебе та ін. Коли піднеслося серце твое в красі твоїй, ти згубив свою мудрість, я звалив тебе на землю» та ін. (Ізек. XXVIII, 13 і далі). Звалив, так! і розсіяв нас у праведному гніві своєму; хоч ми були, як сад Едем, ми стали ніби занедбана пустиня.

**Повернення на-
шого раю божим
милосердям.** 6. Проте, слава, хвала, честь і благословення на

віки хай будуть нашему богові, що змиливався над нами, що покинув нас на короткий час, але не вигнав нас у вічну пустиню. Мало того, посилаючи свою премудрість, якою створені були небеса і земля і все, милосердям своїм знову утверджив покинutий свій рай, рід людський, так що, підрізавши і обчистивши змertвіле і засохле дерево наших сердць, із допомогою сокири, пилки і скребачки закону свого прищепив нові жизні з небесного раю. А для того, щоб вони могли дати коріння і вирости, зросив іх власною кров'ю і не преминув обдарувати різними дарами свого святого духа, ніби джерелами живої води, посилаючи також своїх робітників, духовних садівників, які б вірно піклувалися про нове насадження бога. Адже таким чином звертається бог до Ісаї і в особі його до інших:

«Я вложив слова мої в уста твої і тінню руки мої я покрив тебе, щоб вбудувати небеса і утвердити землю і сказати Сіонові: «Ти мій народ» (Іс., LI, 16).

**Розцвітаюча
церква - рай.**

7. Отже, зеленіс знову сад церкви, утіха божественного серця, як знову він говорить у Ісаї (XII, 3): «Утішить господь Сіон, утішить всі руїни його;

і покладе пустині його як насолоду і степ його, як сад господа. Радість і веселоці обрітуться в ньому, словословіє і співи». І у Соломона: «Замкнений сад — сестро моя, невісто; замкнутий колодязь — джерело запечатане. Розсадники твої — сад з гранатовими яблуками, прекрасними плодами, кіпери з нардом» (Пісня пісень, IV, 12, 13). Пому відповідає невіста - церква: «О, ти сам — джерело садів, колодязь живих вод, які бурхливо течуть з Лівана! Здіймися, віtre, з півночі і пронесися в півдня, повій на мій сад, хай політуться його аромати. Нехай прийде любимий мій у сад і нехай вкушас дорогоцінний плід його» (там же, V, 16).

Але незабаром знову в'янучий. 8. Однак, чи досить згідно з бажанням процвітає це нове насадження божого раю? Чи всі зерна щасливо проростають? Чи всі дерева нового насадження приносять нардове масло, шафран, корицю, ладан, аромати, дорогоцінні плоди? Послухаємо голос бога, який говорить своїй церкві: «Я насадив тебе всю як обрану лозу, найчастіше зерно, як же ти перетворилася в мене в дику галузь чужої лози?» (Іер., II, 21). Ось скарга бога на те, що і це також нове насадження раю вироджується.

Скарги на це бога і мудрих мужів. 9. Подібного роду скаргами повне Письмо. Все-можливого замішання повні очі всіх тих, хто коли-небудь пробував споглядати людські діла, єбо навіть діла самої церкви. Наймулріший з людей Соломон старанно зважував усе, що відбувається під сонцем, навіть власні свої помисли, слова і діла, починає оплакувати: «Ніде нічого не зустрів я, крім суети і томління духу; криве не може стати прямим, а чого немає, того не можна рахувати» (Екл., I, 15). Таким чином мудрість сама нудьга духу і хто помножає мудрість, той помножає смуток і скорботу (там же, I, 18).

Чому не піклується про це народ? 10. Хто не знає своїх хвороби, той не лікує її, хто беспеки, той не лякається її, навіть бувши поставлений над безоднею або перед якими завгодно прірвами, так і той, хто не помічає безладдя, що пожирає рід людський і церков, природно і не страждає. Але той, хто бачить, що він і інші навколо вкриті виразками, хто починає почувати, як свої і чужі рани й нариви все більше і більше гнояться, і чий нюх уражений нестерпним смородом гниття, що розвивається, хто бачить, що сам він і інші поставлені серед надзвичайно небезпечних прірв і безодні і скрізь ходять серед розставлених тенет, навіть постійно несуться серед бездонних прірв і що то один, то другий падають у прірви,— тому важко не жахатися, не ціпніти, не гинути від туги.

Доведення через індукцію, що все у нас мілітєве і зіпсоване¹. 11. Алеж є, нарешті, щонебудь у нас і в наших ділах на своєму місці і в належному стані? Нічого, ніде. Все перекинуте і безладно або лежить у руїнах, або руйнується. Замість розуміння, яким ми повинні були б дорівнювати ангелам, у більшості

¹ Термін «індукція» вживався тут Коменським у звичайному для тих часів примітивному розумінні узагальнення спостережень.

така тупість, що вони, поряд з звірями, не знають того, що знає особливо необхідно. Замість обачності, через яку ми, призначенні до вічності, повинні були б готувати себе до вічності,— таке забуття не тільки вічності, а й смертності, що більшість віддається справам земним і минущим і навіть смерті, яка негайно загрожує їм. Замість небесної мудрості, через яку нам дано пізнавати найкращого з кращих, шанувати його і мати від цього найсолідшу втіху — найгнанініше забуття того бога, в якому ми живемо, рухаємося і існуємо, і найбезглазіша образа його найсвятішої волі. Замість взасмної любові і справедливості — взасмна ненависть, ворожнеча, війни і вбивства. Замість справедливості — несправедливість, образи, пригноблення, крадіжки, грабежі. Замість чистоти — бескоромність, не-пристойність у помислах, словах і ділах. Замість простоти і правдивості — брехня, обман, підступність. Замість смиренства — піха і гордість одних до інших.

I ми зовсім загинули. 12. Горе тобі, нещасне покоління, яке так виродилося. Господь з небес призвів на синів чоловіческих, щоб бачити, чи є той, хто розуміє, шукає бога.

Але всі ухилялися, стали однаково непотребними, немає жодного, що робить добро (Псал., XIII, 2, 3.). Навіть ті, хто вдає з себе вожді інших, погано йдуть уперед, зводячи з правдивого шляху; ті, хто повинні були б бути світильниками, здебільшого поширяють темряву. А де тільки є щонебудь добре і істинне, то скалічене, знівечене, розтерзане; мало того, це тінь і облудна думка, коли порівняти його з тим, що повинне було б у нас бути. Хто цього не помічає, нехай знає, що його уразила сліпота. Мудреці, розглядаючи свої і чужі діла, бачать те, що вони бачать, не через окуляри загальноприйнятих думок, а через яскраве світло істини.

Подвійна втіха. Вічний рай. 13. Але залишається нам подвійна втіха. Перша, що для своїх обранців бог приготовляє вічний рай, де повернеться досконалість і при тому більш повна і більш надійна, ніж та перша, яка тепер утрачена. В цей рай сходив з своєї тілесної оболонки Христос (Лука, XXIII, 43), піднесений був Павел (2 Корінф., XII, 4) і славу його споглядав Іоанн (Апок., II, 7 і XXI, 10).

Відновлення раю церкви уже тут на землі. 14. Друга втіха полягає в тому, що уже тут, на землі бог звичайно відновлює рай церкви і пустині Її перетворює в сад розкоші, як показують вищевказані божественні обітування. Кілька разів ми вже бачили, як це уроčисто було зроблено: після гріхопадіння, після потопу, після введення народу в землю Ханаанську, за Давида і Соломона, після повернення з Вавілона і відновлення Іерусаліма, після Вознесіння Христа на небеса і проповіді євангелія язичникам при Константині і в інші часи. Коли, може бути, і тепер також після страхіттів таких жахливих воєн, після таких спустошень країн¹ побажає милостивий отець поглянути на нас більш ласкавим оком, з ідічністю повинні ми йти на зустріч богові і самі також допомагати

¹ Мова йде про страхіття і спустошення країн під час Тридцятилітньої війни.

собі в наших ділах тими способами і тими шляхами, які вкаже премудрий бог, що все веде по своїх путях.

Найдієніший спосіб відновлення — через правильне виховання юнацтва. 15. Це насамперед те, про що нас учиТЬ божественне письмо. Немає на землі ніякого більш дійсного шляху для виправлення людської зіпсутості, як правильне виховання юнацтва. С о л о м о н , який дослідив

усі лабіринти людських помилок і висловив скаргу на те, що викривлене не можна виправити і вад не можна злічiti, все таки нарешті звертається до юнацтва. Він закликає юнацтво пам'ятати про творця свого, боятися його і виконувати заповіді його, тому що в цьому все для людини (Екл., XII, 13). В іншому місці він говорить: «Напути юнака на початку дороги його: він не відхиляться від неї, навіть коли старим стане» (Прил., ХХІІ, 6). Також і Д а в и д закликає: «Прийдіть, діти, послухайте мене: страху господнього научу вас» (Псал., XXXIII, 12). Але й сам божественний Д а в и д і істинний С о л о м о н , вічний син божий; посланий до нас з небес для нашого перетворення, ніби простягнутим перстом указав нам ту ж путь, кажучи: «Пустіть дітей приходити до мене і не перешкоджайте їм, бо таких с царство боже» (Марк, X, 14). А нам усім іншим говорив: «Коли не повернетесь і не будете як діти, не ввійдете в царство небесне» (Матв., XVIII, 3).

Діти не тільки предмет істинного відродження, але і зразок його. 16. О, які ж це слова! Послухайте це і уважно обміркуйте все, що господь і учитель всіх тут говорить нам. Як він провіщає, що самі лише малі достойні царства божого; мало того, вони є осягниками того ж царства; тільки самих тих допускає він до участі в наслідді, хто уподобиться малим. О, коли б Ви, дорогі діти, розуміли цю вашу небесну вищість! Вам належить вся та краса, все те право на небесну батьківщину, які ще залишилися вашому родові,— ваш Христос, ваше сяяння духу, ваша благодать божа, ваше насліддя майбутнього віку — ваше все це, ваше переважно і неодмінно, мало того, стосується не вас самих або того, хто, повернувшись, стане, як ви. Ми, дорослі, які вважаємо людьми тільки самих себе, а вас тільки мавпочками, себе тільки мудрими, вас — нерозумними, себе лише — красномовними, а вас — безсловесними,— тепер ми стаємо вашими учнями. Видані нам в учителі, ваші вчинки — зразок і приклад нашим.

Чому малі діти цінить і прославляє бог дітей, той не знайде кращої так цінити бог. 17. Якби хтонебудь побажав зважити, чому так

причини, ніж та, що в дітей все більш просте і більш пристосоване до прийняття зцілення, яке подає нам божественне милосердя при такому сумному становищі людських справ. Хоч гріх, що йде від падіння А д а м а , заразив усю масу нашого роду, проте, другий Адам, Христос, знову прилучив рід чоловічеський до себе, до дерева життя, і звідси не вилучається ніхто, крім того, хто вилучає себе своїм невір'ям, чого не буває ще в дітей (Марк, XVI, 16). Звідси саме і виходить, що діти, не споганені ще знову гріхами і невір'ям, проголошуються єдиними осягниками царства божого — тільки б вони вміли берегти себе в одержаній уже благодаті божій і зберігати себе не споганеними світом. І цього легше можуть навчитися діти, ніж інші, бо вони ще не захоплені поганими звичками.

**Чому до них від-
силася вас, доро-
гих, Христос?**

18. Через те Христос велить нам, дорослим, щоб ми стали, як діти, тобто, щоб ми відучилися від зла, яке сприйняли від поганого виховання, і якого ми навчилися через погані приклади світу, і щоб ми повернулися до попереднього стану простоти, покори, тихості, чистоти, слухняності та ін.

А як ніщо не досягається з більшим трудом, ніж відзвичасння від звичок (адже звичка — друга натура; а натуру жени хоч вилами, проте, вона вернеться назад), то звідси виходить, що немає нічого важчого, як перевиховати людину, погано виховану. Дерево, яке зовсім виросло високим або низьким, з гілками, розпростертими прямо або викривленими, так і залишається і не допускає зміни свого вигляду. Обід, зігнуте дерево на колесі, як показує досвід, тому що він незмінно перебував в цьому положенні, легше ламається, ніж випростується. Те саме сповіщає бог про людей, які звики чинити погане. «Чи може ефіоп-лякин змінити шкіру свою і барс плями свої? Так і ви — чи можете ви робити добре, звики робити зло?» (Іез., XIII, 23).

**Необхідно, щоб
відродження
церкви почалося
з дітей.**

19. Звідси з необхідністю впливає висновок: *ко-
ли треба схисти заходів проти зіпсутості люд-
ського роду, то це повинно робити, головним чином
через обережне і старанне виховання юнацтва.* Так

само хоče оновити сад, той повинен насадити в ньому молоді деревця і, насадивши, старанно доглядати їх, щоб забезпечити успішний їх ріст, тоді як, при пересаджуванні старих уже дерев і при прищепленні їм родючості, мистецтво садівництва має нікчемну силу. Тому і прості уми, ще не захоплені і не опоганені сущними світськими помислами і звичками, богоугодні найбільше вгодні.

Свідок бог.

20. Це показує бог у пророка, коли скаржиться на загальну розпусту і свідчить: «Не лишилося нікого, кого б можна було вчити відання і кого б врозумляти проповідю, крім віднятих від грудного молока, відлучених від сосків матері» (Іс., XXVIII, 9).

**Образна дія
Христа.**

21. Здається, що господь побажав явити те саме, коли, маючи намір піти в Іерусалім, звелів привести собі ослицю і ослия; але поїхав не на ослиці, а на осляті. Євангеліст додав: «Звелів господь привести таке осля, на якого ніхто з людей ще не сідав» (Лука, XIX, 30). Подумаемо, чи було це зроблено і засвідчено без мети? Зовсім ні! Всі найбільші і найдрібніші вислови Христа і діла його, як і кожна буква у письмі, мають у собі таємниці для нашої науки. Хоч Христос закликав до себе старих і юнаків, і тих і других радісно веде з собою до небесного Іерусаліма, проте, ясно, що більш молоді, ще не поневолені світом, є більш підхожими, щоб привчатися до іга Христа, кращими перед тими, кого світ зламав і зіпсував, поклавши на них свій тягар. Тому справедливо приводити до Христа наше юнацтво: з радістю Христос покладає на нього своє благе іго і себе самого.

**Що значить
обачно ваховувати
юнацтво?**

22. Обачно виховувати юнацтво — це значить дбати про те, щоб душі юнацтва охоронялися від спокус світу і природжене їм сім'я моральності викликалося до щасливого проростання чистими і постійними напуттями і

прикладами і, нарешті, їх уми сповнилися б істинним познанням бога, самих себе і різних речей, щоб навчилися вони в цьому світі бачити світ божий і понад усе любити і шанувати отця світів.

I який від істинно говорить псаломівець, що бог з усім немовлят створив хвалу ради ворогів своїх, щоб зробити безмовним ворога і месника (Псал., VIII, 3), тобто, щоб знищити сатану, який, поміщаючись за своє засудження, руйнує юнацтво, це юне насадження боже, різними язвами найоблудніших своїх вигадок або в корені отруює його свою чекельною отрутою (прикладами різного нечестя і збочених потягів), щоб юні рослини або зовсім засохли і загинули, або, принаймні, зачахли і захиріли і стали некорисними.

Лким чином бог піклується про юнацтво. 24. Через те бог, з одного боку посилає дітям своїх ангелів - хранителів (Матв., XVIII, 10), а потім поставив вихователів - батьків, повеліваючи, щоб вони виховували дітей в ученні і науці господній (Ефес., VI, 4); нарешті всім іншим суворо наказує не спокушати юнацтво поганими прикладами і не псувати його, а тим, хто чинить інакше, сповіщає вічне страждання (Матв., XVIII, 6, 7).

Отже, нам повинно триматися прикладу патріархів. 25. Але яким чином ми будемо виконувати це при такому поширенні безладдя в світі? В часи патріархів, коли ці святі мужі, віддалені від світу, перебували окремо і самі були в своїх родинах не тільки батьками родин, а й священиками, учителями і наставниками, справа йшла легше. Бо, віддаливши своїх дітей від громади злих людей, патріархи показували світло своїм благим прикладом добродетелей, легким напутніям, переконуванням і, де було треба, доганою, і таким чином вони вели їх за собою. Що часто робив це Авраам, про це свідчить сам бог, кажучи: я знаю, що він буде заповітувати синам своїм і домові своєму після себе ходити путями господніми, творячи правду і суд (Буття, XVIII, 19).

Нині погані твариства занадто захищують юнацтво. 26. Але тепер ми живемо разом, добре змішавшися з злими, і число злих безмежно більше числа добрих. Прикладами злих так дуже захоплюється юнацтво, що наука про додержання добродетелей, яка подається їм як протидія злу, або не має ніякої сили, або має силу нікчемну.

І батьки не дбяють про те, щоб протидіяти злу або не могли повчити своїх дітей чогонебудь доброго або вміють це робити. 27. Що ж сказати про те, що і наука в добродетелях подається рідко? Небагато є таких батьків, які б діяти злу або не могли повчити своїх дітей чогонебудь доброго або тому, що самі не вчилися нічого подібного, або тому, що, бувши зайняті іншим, цим нехтують.

І не всі учителі. 28. Не багато є таких учителів, які б уміли добре висилити юнацтву добре правила. А якщо іноді такий і бував, то такого учителя відтягає якийнебудь вельможа, щоб він віддав свою працю приватним чином дітям вельможі, і його здібності не дають користі народові.

**Звідси все дичавіс
1 нестримно не-
сеться до гіршого.**

29. Через те все інше юнацтво росте без належного догляду, подібно до лісу, якого ніхто не насаджує, ніхто не зрошувє, не обрізує, не випрямлює. Тому дікі і невгамовні норови і звичаї владіють світом і всіми містами і селищами, всіми будинками і всіми людьми, у яких у тілі і в душі скрізь величезна безліч неладу. Якби сьогодні у нас воскресли і вернулися до нас Діоген, Сократ, Сенека, Соломон, вони не знайшли б у нас нічого іншого, крім того, що було колись. Якби бог з небес нам став говорити, то не сказав би нічого іншого, крім того, що сказав колись: «Ви забочили, стали однакові непотребними; немає жодного, хто робив би добро» (Псал., XIII, 2).

**Отже,
для загального
блага всім
треба об'єднати
свої піклування
або чекати
божого гніву.**

30. Тому, якби знайшовся хтонебудь такий, хто може дати якунебудь пораду або щонебудь придумати, або благаннями, зітханнями, плачем і слізами виблагати у бога вказівки про те, як можна було б найкраще подбати про підростаюче юнацтво, той нехай не мовчить, нехай дас поради, міркус, благає. «Проклят, хто сліпого збиває з

пуття» говорить господь (Второз., XVII, 18). *Проклят і той, хто, маючи можливість відвести сліпого з неправдивого путі, не відводить його.* Отже, горе тому, хто спокусить одного з малих цих, сказав Христос (Матв., XVIII, 6, 7). Горе також і тому, хто, маючи можливість усунути спокуси, не усуває їх. Бог забороняє залишати осла або вола, які блукають у лісах і полях, або того, що лежить під тягарем ноші, і повеліває допомогти йому, навіть якби ти не знов, чий він, навіть якби ти знов, що він належить ворогу твоєму (Ісх. ХХIII, 4, Второз., ХХII, 2). І неваже повинне бути йому вгодним, коли ми, бачивши, як блукають *не нерозумні тварини, а розумне створіння, не одно або друге, а весь світ, пройдемо спокійно, не спробуємо допомогти?* Хай не буде цього, хай не буде!

**На Вавілон
облуд потрібно
вийняти меч.**

31. Проклят, хто справу господа робить лукаво, і проклят той, хто удержує меч свій від крові Вавілона (Іер., XVIII, 10). І чи сміємо ми надіятися, що не впаде на нас провина, якщо ми спокійно будемо терпіти проклятий Вавілон наших помилок? О, вийми меч усякий, хто ним підперезаний або хто знає, в яких піхвах він захованний. І щоб бути тобі благословенним від бога, сприяй, допомагай знищенню Вавілона¹.

До світської влади. 32. Творчі це господнє діло, ви, власті, слуги вищого бога, і мечем, яким підперезав вас господь, мечем справедливості знищуйте безладдя, яким сповнений світ і яким дратує він вашого бога.

¹ За біблійними переказами захоплені своєю могутністю, багатством і вченістю, вавілонянини повні були всякої зарозуміlosti і помилок. Звідси як підзаголовок цього параграфу вжитий вислів «Вавілон облуд». За тими ж переказами, євреї, перебуваючи в полоні у вавілонян, назнали особливо жорстоких утисків. Тому єврейські пророки закликали своїх співвітчизнян до безщадної помсти вавілонянам. Вираз «Вавілон облуд» Коменський прикладав до суспільства свого часу, повного розбрратів, темряви, тривог і протидії справжній освіті. До нещадної боротьби з цими вадами свого часу і закликав Коменський.

I до верівників церкви. 33. Творіть цю справу і ви, священнослужителі, вірні слуги Ісуса Христа, і двосічним довіреним вам мечем, мечем уст, знищуйте зло. Щоб викорінювати, руйнувати, розгонити, розоряти зло і знову створювати і насаджувати добро, на те ви і поставлені (Іером., I, 10; Псал., СІ, 5; Посл. до Римл., XIII, 4 та ін.).

Ви вже зрозуміли, що в людському роді не можна протидіяти злу краще, ніж протидіяти йому в ранньому віці людини; не можна успішніше насаджувати молоді дерева, призначенні до вічності, як насаджуючи і доглядаючи їх у юному віці; не можна на місці Вавілона спорудити Сіон, коли живе каміння боже, юнацтво, не буде своєчасно виламане, обтесане, відполіроване і приладдане до небесного будівництва. *Отже, якщо ми бажаємо, щоб були добре впорядковані і процвітали церкви, держави і господарства, насамперед упорядкуємо школи і дамо їм розцвіті, щоб вони стали істинними й живими майстернями людей і розсадниками для церков, держав і господарств. Так — досягнемо ми нашої мети, інакше — ніколи.*

Тепер потрібно викласти і зважити спосіб цієї роботи. 34. Але яким чином потрібно взятися до справи і довести її до бажаної мети, це тепер ми, дух яких уже пробудив господь, розкриємо перед вашим зором. У чому це полягає, — дивіться, слухайте, вчувайтесь всі, кому тільки бог дав очі, щоб бачити, уші, щоб чути, і розум, щоб розуміти.

Що треба робити, чи побачити хто пебудь тут деяке нове світло, чи ні. 35. Коли комунебудь близне непомічене раніше світло, хай віддасть він хвалу богові і хай не ховає цього нового світла від нового віку. Якщо ж у цьому світлі помітиш навіть найменшу недостачу блиску, або підсіль його і виправ, або, щоб його можна було виправити, скажи: багато очей бачать більше, ніж одно.

Діяльним людям тут треба ждати нагороди. 36. Таким чином ми взаємно будемо допомагати одно одному спільно вести справу божу; таким чином ми уникнемо прокляття, провіщеного для тих, хто лукаво робить діло боже; таким чином найкраще ми будемо піклуватися про найдорогоцінніший скарб світу, про юнацтво; таким чином ми будемо учасниками слави, обіцяної тим, хто інших навчає справедливості (Дан., XII, 3). Да змілуется до нас господь, хай у світлі його побачимо світ. Амінь!

КОРИСТЬ ДИДАКТИКИ

Правильна постановка дидактики важлива:

1. Для батьків, які досі здебільшого не були ознайомлені, чого ім сподіватися від своїх дітей. Вони наймали учителів, зверталися до них з просями, загоджували їх подарунками, навіть міняли їх часто так само даремно, як і з деякою користю. Але якщо метод виховання доведено до безпомилкової вірності, то результат, якого не завжди сподіваються, не може, з божкою допомогою, не настати.

2. Для вчителів, більшість яких зовсім не знала дидактики і через те, бажаючи виконати свій обов'язок, мучили себе і виснажували свої сили працьовитістю і старанністю; намагаючись досягти успіху то тим, то іншим способом, вони змінювали метод не без тяжкої втрати часу і праці.

3. Для учнів, щоб можна було довести їх до вершин наук без труднощів, нудоти, гризяння і биття, а ніби граючись і жартуючи.

4. Для шкіл, які при правильному методі не тільки можна буде зберігати в квітучому стані, але й без краю помножувати. Адже, вони будуть справді місцями ігор, домами насолоди і втіх. І коли (через непомилковість методу) з якого завгодно учня вийде учений (в більшій чи меншій мірі), ніколи не буде недостачі в хороших начальниках шкіл і наукові заняття завжди будуть процвітати.

5. Для держав — за наведеним вище свідченням Ціцеона. З цим згідний знаменитий вираз Діогена - піфагорейця (у Стобея): «Що є основою всієї держави? — Виховання юнаків». Адже, ніколи виноградні лози не дадуть корисного плоду, якщо за ними не буде доброго догляду.

6. Для церкви, тому що правильна побудова школи тільки лише може довести до того, щоб у церкви не було недостачі в учених пасторіях, а в учених пасторів — у сприйнятливих слухачах.

7. Нарешті, важливо і для небес, щоб школи були перетворені для справжньої і універсальної культури духу, щоб тим легше були звільнені від темряви блиском божественного світла ті, кого не може збудити звук божественної труби. Адже хоч євангеліє і проповідується в різних місцях і ми сподівасмося, що буде воно проповідане до кінця світу, проте, на світі буває так, як це звичайно буває на якихнебудь зборах народу, на ярмарку або в таверні, або в іншому шумному скучищі людей: слухають не лише того одного, хто пропонує найкраще, але й того, хто, зустрівшись з кимнебудь, або сидячи, або стоячи біля нього, забавляє і приваблює свого сусіда своєю балаканіною.

Нехай служителі слова виконують свій обов'язок з якою завгодно старанністю; нехай вони говорять, викликають, переконують, заклинають, але більша частина людей іх не слухає. Адже багато відвідують релігійні зібрання тільки з якоїсь рідкої нагоди; інші, хоч і приходять на них, але слухають неуважно; бо іх уші і очі закриті і вони про себе здебільшого зайняті іншим. Нарешті, припустимо, що вони уважні і сприймають смисл священих заповітів, проте, безсумнівно, ці заповіти не діють і не впливають на них так, як це повинне було б бути: косність духу і звичка до гріхів притуплюють у людей ум, осліплюють їх, роблять нечутливими, і тому вони не можуть звільнитися від своєї сплячки. Ніби зв'язані кайданами, вони залишаються у звичній своїй сплоті і в своїх гріяхах; отже, від застарілої гріховності ніхто не може іх звільнити. Крім одного лише бога, як сказав хтось з отців церкви: майже чудо, якщо закоренілій грішник покається. Але тому що в інших випадках, де бог указує засоби, вимагати чуда — значить спокушати бога, треба визнати, що і тут також справа в такому самому стані. Тому будемо думати, що наш обов'язок — помишлити про засоби, якими б уся християнська молодь все з більшим запалом спонукалася до сили ума і любові до небесного. І коли ми цього досягнемо, то побачимо, що небесне царство, як це було колись, розшириє свою міць.

Отже, від такої святої мети нехай ніхто не відвертає своїх помислів, своїх прагнень, сил і засобів. Той, хто викликав бажання, дасть і виконання його. Подобає безперестанно просити цього від божественного милосердя в молитвах і уявляти собі це в надіях. Адже, тут ідеться про спасіння людей і славу всевишнього.

І о г . В а л . А н д р е е :

«Втрачати надію на успіх — безславно, нехтувати чужими порадами — несправедливо».

DIDACTICA

logie

Vměny vnitřního myšlení.

čerstvý totž člověk

Výroba než na těle mimoře ať také smír jasné,
místo toho což když bude což dobrém myšlení závidí,
což jasno spolehlivě, státní soudce spisovat rovnou
ocen, a tedy potěšení bytosti obrovské
nastrezen byt možl.

Čestné rolle

Mocné, základu závodu říká: Při významnosti; prosluge;
Vládce, mysladlo, genijs, vlastník výroby, mysliteli;
Dobrý, na dítě, Mysla, mysl, význam, významuje;
Dobrý, když význam významivo bývá, a
prosluze význam, význam, význam.

C 2 de D.

Práv může Republie, ať také může mít. Jistě, jistě, jistě
člověk, ať může mít, ať také může mít. Jistě, jistě, jistě
člověk, ať může mít, ať také může mít. Jistě, jistě, jistě

Dispersus apud Notandum

Což všecky vzdělání mít, všecky vzdělání.

Práv až do Doby Třetí a čtvrté Republiky

Práv až do diktatury, až do významu až do významu až do významu až do významu
fáze, až do významu
až do významu až do významu až do významu až do významu až do významu až do významu
až do významu až do významu až do významu až do významu až do významu až do významu

Komunistickým až do významu, komunistickým až do významu.

ПОЛОЖЕННЯ, ЯКІ РОЗВИВАЮТЬСЯ В ЗМІСТІ РОЗДІЛІВ

- I. Людина є найвище, найдосконаліше і найчудовішє створіння.
- II. Остання мета людини — за межами цього життя.
- III. Це життя є тільки готовування до вічного життя.
- IV. Є три ступені готовування до вічності: пізнання себе (і разом із собою — усього), керування собою і прагнення до божа.
- V. Насіння освіти, доброчесності і благочестя закладені в нас від природи.
- VI. Людині, якщо вона повинна стати людиною, необхідно здобути освіту.
- VII. Освіта людини з найбільшою користю відбувається в ранньому віці. Вона навіть тільки в цьому віці і може віdbуватися.
- VIII. Юнацтво повинне здобувати освіту спільно, і для цього потрібні школи.
- IX. Школам треба доручати всю молодь тієї і другої статі.
- X. Навчання в школах повинне бути універсальним.
- XI. Досі не було школ, які цілком відповідають своєму призначенню.
- XII. Школи можна перетворити на краще.
- XIII. Основою перетворення школ є точний порядок у всьому.
- XIV. Точний порядок для школи слід брати в природі.
- XV. Основи для продовження життя.
- XVI. Загальні вимоги навчання і вчення, тобто як навчати і учитися.
- XVII. Основи легкості навчання і вчення.
- XVIII. Основи твердості (ґрунтовності) навчання і вчення.
- XIX. Основи найкоротшого шляху навчання.
- XX. Метод наук зокрема.
- XXI. Метод мистецтв.
- XXII. Метод мов.
- XXIII. Метод морального виховання.
- XXIV. Метод насадження благочестя.
- XXV. Коли ми бажаємо, щоб школи були цілком реорганізовані на справжніх засадах істинного християнства, треба або видалити книги язичників, або, принаймні, користуватися ними з більшою обережністю, ніж це було досі.
- XXVI. Про шкільну дисципліну.
- XXVII. Про чотириступневу побудову школі відповідно до віку і успіху учнів.
- XXVIII. Нарис (ідея) материнської школи.
- XXIX. Ідея школи рідної мови.
- XXX. Нарис латинської школи.
- XXXI. Про академію, подорожі і колегії світу.
- XXXII. Про загальну досконалу організацію школ.
- XXXIII. Про умови, потрібні для практичного застосування цього загального методу.

РОЗДІЛ I

Людина є найвище, найдосконаліше і найчудовіше створіння¹

Думали, що вислів «пізнай самого себе» упал з неба. 1. Коли Піттак оголосив колись свій знаменитий вислів «γνῶθι σεαυτόν» («пізнай самого себе»), то цей вислів зустріли мудреці з такою похвалою, що, бажаючи увічнити Його в народі, вони твердили, щоб цей вислів упал з неба, і звеліли написати його золотими буквами на храмі Аполлона Дельфійського², куди сходилася велика сила людей. Останнє розумне і благочестиве, а перше, звичайно, вигдане, але загалом правдоподібне; це нам ясно більше, ніж ім.

I, проте, справді він упал з неба. 2. Адже хіба голос, що лунає в письмі, не значить «пізнай, о, чоловіче, мене і ти пізнаєш себе». Мене — джерело вічності, мудрості і блаженства, себе — моя створіння, мій образ, мою втіху³.

Винність людської природи. 3. Бо тебе я призначив бути моїм співучасником у вічності; на твою користь я створив небо і землю, і все, що міститься в них; тобі одному сукупно вручив те, що всім іншим створінням окремо: буття, життя, почуття і розум. Тебе я поставив над ділами моїх рук, все поклав під твої ноги: овець, і волів і польових звірів, птахів піднебесних і риб морських і таким чином славою і честю увінчував я тебе (Псал., VIII). Нарешті, щоб не було в тебе нестачку ні в чому, я сам з'явився до тебе, з'єднавши сєтвом своїм з тобою, з'єднуючи мою природу з твоєю на вічність, як не випадало це ніякій іншій тварині, видимій і невидимій. Бо невже будь-

¹ Перші три розділи «Великої Дидактики» розкривають внутрішньо суперечні принципіальні позиції Я. А. Коменського в основних питаннях педагогіки. Тут переплітаються без будь-якого внутрішнього зв'язку, з одного боку, зовсім неприйнятний для нас релігійно - християнський погляд на походження і призначення людчини і античний телевологічний погляд на природу взагалі і на призначення людини зокрема, з другого — гуманістичне уявлення про цінність людської особистості. Гуманістичні тенденції становлять суть педагогічних ідей Коменського. А використання ним для обґрутування своїх поглядів так званого «святого» письма пояснюються умовами часу.

² Храм Аполлона в Дельфах був місцем своєрідного загальнонаціонального об'єднання стародавньої Греції, що розпадалася на дуже багато окремих міст - держав. Цей храм славився своїми мудрими провіщаннями - порадами, що притягало до нього силу - силенну відвідувачів.

³ Вислів античного мудреця «пізнай самого себе» Коменський штучно переробляє в християнське вчення про першорядне значення пізнання бога.

яке створіння на небі або на землі може похвалитися тим, що Бог з'явився в тілі, показав себе ангелам (І Тим., III, 16), звичайно, не для того, щоб вони бачили тільки і з здивуванням споглядали того, кого бачити бажали (І Петра, I, 12), але щоб поклонялися богові, що з'явився в тілі, тобто синові божому і синові чоловічеському (Євр., 1, 6; Іоанн 1, 52; Матф., IV, 11). Отже, зрозумій, що ти повне завершення моїх створінь, дивний мікрокосм¹ і намісник Бога серед моїх створінь, вінець моєї слави.

Вона повинна бути храмів, не на титулах книг, нарешті, не на устах, поставлені перед очима всіх людей. не в ушах і очах усіх людей, а в іх серцах! Саме до цього повинно прагнути всім, хто має обов'язок освічувати людей, щоб вони, пам'ятаючи про цю достойність і свою першість, навчили всіх жити і спрямовували всі засоби до того, щоб досягти цієї високої мети.

РОЗДІЛ II

Остання мета людини — за межами цього життя²

1. Вище з створіль повинне мати вищу мету. 1. Самий розум говорить, що таке високе створіння призначається для більш високої, порівняно з усіма створіннями, мети, а саме, щоб людина, з'єднана, бувши з Богом, вищою мірою всякої досконалості, слави й блаженства, тішилася разом з ним славою і блаженством навіки.
2. Це ясно: 2. Хоч це досить ясно з письма, і ми твердо віrimo, що справа взагалі перевбуває в такому стані, проте, не було б витратою праці торкнутися, хоч би мимохідь, того, скількома способами Бог у цьому житті зобразив нам нашу вищу мету.
- 1) З історії творення. 3. І насамперед, звичайно, в самому творенні. Адже, людині не звелів Бог просто існувати, подібно до інших створінь, але попередив урочистою порадою; тіло він створив ій ніби власними перстами, а душу вдихнув у неї з самого себе.
- 2) З нашої природи. 4. Наша будова показує, що для нас досить того, що є в нас у цьому житті, бо ми живемо тут потрійним життям: рослинним, тваринним і розумовим, або духовним, в яких перше піде не виходить за межі тіла, друге через дію почуттів і рух прямуючи до предметів, а третє може існувати також

¹ Від грецьких слів *Μακρός* — малій і *χώρος* — світ, — світ у мініатюрі, в переносному розумінні — людина як дзеркало або відбиток усього світу. Цей погляд на людину іде від античної філософії, переходить через середньовічну філософію і з особливою силою висувається в представників гуманізму епохи Відродження. Цим терміном гуманісти підкреслювали цінність людської особистості. Поняття *мікрокосму* протиставиться поняттям *макрокосму* (див. розд. V, 5) від грецьких слів *μακρός* — великий і *χώρος* — світ, тобто великий світ, світ у цілому.

² В основі цього розділу лежить релігійно - телевологічне тлумачення явищ біологічного порядку, яке панувало в епоху Коменського, і поділ життя людини на три відокремлених один від одного види: рослинний, тваринний і розумний, або духовний, які фактично існують в непорівняному зв'язку. Телевологічне тлумачення явищ біологічного порядку коротко сформульовано в V розд., § 2: «Все, що існує, існує для чогонебудь...»

окремо, як це видно в ангелів. А як очевидно, що цей вищий ступінь життя дуже у нас затемнюються і сковується першими ступенями, то через необхідність виходить, що повинне існувати місце, де б він доведений був до досконалості.

**3) з усього, що
ми тут робимо
і терпимо.**

5. Все, що ми в цьому житті робимо і терпимо, показує, що ми тут не досягаємо останньої мети, але що все наше существо, як і ми самі, маємо інше призначення. Все, в чому виявляється наше существо, все, що ми

робимо, думаемо, говоримо, замисляємо, набуваємо, маємо, є тільки якась драбина; посугуячись по ній все далі й далі, ми завжди, правда, сходимо на вищі щаблі, проте останнього щабля ми не знаходимо ніколи. На початку людина ніщо, як ніщо вона була від вічності, а тільки в утробі матері сприймає початок від краплі батьківської крові. Отже, що таке на початку людина? Безформна і груба маса. Потім вона сприймає обриси маленького тільця, однак, без чуття і руху. Після цього вона починає рухатися і силою природи виходить назовні; потроху відкриваються очі, уші і всі інші чуття. З часом проявляється внутрішнє чуття, коли людина розуміє те, що вона бачить, чує і почував. Далі, через спостереження відмінності речей, з'являється розсудок. Нарешті, воля, спрямовуючись до одних предметів, відвertaючись від інших, бере на себе обов'язок керівниці.

6. Але і всередині вказаних окремих ступенів є
**8. У всьому цьому своя поступовість. Адже, і розуміння речей прояв-
е поступовість,** ляється поступово, виступаючи ніби сяяння раніш-
проте, без кін-
цевої межі.

все більше світла, поки триває життя (якщо тільки ктонебудь не поринає в скотинячий стан взагалі), і так аж до самої смерті. Наші дії також спочатку слабі, безсилі, грубі і падто безладні. Поступово потім, разом з силами тіла, розвиваються також якості духу, так що, поки ми живемо (якщо когонебудь не охопить і не поховає його живцем надто велике тупоумство), завжди ми щонебудь робимо, замисляємо, беремося за що, і все це в благородній душі завжди прагне вище, не досягаючи, проте, кінцевої межі. **Б**а в цьому житті не можна знайти будької межі бажанням і прагненням.

7. Куди б хто не звернувся, він дізнається про це
**Це доводить
всякий досвід.** з досвіду. Хто полюбить скарби і багатство, той не зможе заспокоїти свою жадобу, хоч би він володів цілим світом: це стало ясним на прикладі Александра. Хто запалиться жадобою почестей, той не зможе заспокоїтися, хоч би йому поклонився весь світ. Хто віддається тілесним утіхам, тому все надокучить, хоч би потоки втіх наповняли всі його чуття, і жадоба втіх буде направлятися від однієї до другої. Хто віддається вивченню філософії, той не знайде ніякої межі: адже, чим більше хто знає, тим більше розуміє, що йому невистачає ще багато. Справедливо сказав Соломон: «Не насититься око дивлячись, не наповниться ухо слухаючи» (Екл., I,8).

8. Але приклади умираючих показують, що і смерть не складе останньої грани нашим ділам. У кого життя пройшло добре, ті радіють, що вступлять в краще життя, а пройняті любов'ю до теперішнього життя бачать що з ним треба розстatisя і що треба переселитися в

**4. І сама смерть
не ставить межі
нашому буття.**

не складе останньої грани нашим ділам. У кого життя пройшло добре, ті радіють, що вступлять в краще життя, а пройняті любов'ю до теперішнього життя бачать що з ним треба розстatisя і що треба переселитися в

інше життя, починають дріжати й примираються з богом і людьми, якщо тільки якимнебудь чином можуть це зробити. І хоч би зламане стражданнями тіло слабшало, чуття затмарювалися і саме життя відходило, дух, проте, виконує свої функції жвавіше, ніж колинебудь. Благочестиво, серйозно і обачно даються розпорядження щодо себе, своєї сім'ї, своєї спадщини, держави та ін., і хто бачить умирачу благочестиву і мудру людину, бачить земний прах, який, безсумнівно, розсипається, але хто її чує, тому здається, ніби він чув ангела. Тому кожний повинен визнати, що тут відбувається не що інше, як підготовка до відходу господаря, коли його вбога хатина от - от зруйнується. Це зrozуміли самі язичники: римляни, як свідчить Фест, смерть називали відходом, а в греків дісслово, яке означає *відходити*, часто вживався в значенні гинути, умирати. Чому? Чи не тому, що га-дають, що через смерть тільки переходят в інше місце?

5. Приклад Христа - людина вказує, що люди призначенні для вічності.

9. Нам, християнам, особливо це ясно, бо Христос, син бога живого, посланий з неба для відновлення загинулого в нас образа божого, показав це своїм прикладом. Адже, бувши зачатий і з'явившися на світ через народження, він перебував серед людей; потім умер, воскрес і вознісся на небеса, і смерть не владає більше над ним. От він і називається і в насправді наш предтеча (Євр., VI, 20), первородний серед братів (Римл., VIII, 29), глава серед своїх членів (Ефес., I, 22), первообраз усіх, які повинні бути відроджені в образ божий (Римл., VIII, 29). Отже, як сам він був на землі не для того, щоб залишатися тут, але щоб, завершивши свою путь, перейти у вічне житло, так і нам, співучасникам його, не судилося лишатися тут, а доведеться переселитися в інше місце.

10. Отже, кожному з нас призначено потрійне життя Погрійне місце потребування людини і потрійне місце перебування для життя: утроба матері, земля і небо. З першого житла у друге людина вступає через народження, а з другого в третє — через смерть і воскресіння; з третього — нікуди навіки. У першому ми одержуємо тільки життя з зачатками руху і чуттям; у другому — життя, рух, чуття з початками розуму; у третьому — завершену повноту всього².

11. Перше життя є готовання до другого, друге — і потрійне життя. до третього, третє — саме в собі без кінця. Переїзд з першого життя в друге і з другого в третє — вузький і болісний: і в тому, і в другому випадку доводиться розставатися з одяжею, або з зовнішніми покривами (там — послід, тут — саме тіло), подібно до того, як з розбитої шкаралупи виходить пташеня. Перше і друге житло є образ майстерень: в одній формується тіло для наступного життя, а в другій — розумна душа для вічного життя; третє житло принесе саме вдосконалення і насолоду цим і другим життям.

¹ Тлумачення смерті, як переходу «в інше місце», а також уявлення про місцеперебування людини після смерті на «небі» (див. § 10 цього ж розділу) виліває в анімістичного світогляду первісних людей, перетвореного і розвиненого ідеалістичною філософією античного світу і християнським віровченням.

² Див. примітку до § 8 цього ж розділу.

Прообраз цього в ізраїльтяні. 12. Так ізраїльтяни (хай дозволено буде навести їх тут для порівняння) були народжені в Єгипті, звідки відведені через гірські тіснини і Червоне море в пустиню. Там вони ставили намети, вивчали закон, билися з різними ворогами і, нарешті, перейшовши Йордан, стали осагниками Ханаанської землі, що тече молоком і медом.

РОЗДІЛ III

Це життя є тільки готовування до вічного життя¹

Свідчення. 1. Що це життя, яке мав іншу мету, не є (власне кажучи) життя, а вступ до істинного і вічного життя; це буде видно, поперше, з доказу, закладеного в нас самих, по-друге, з доказу, закладеного в світі, і нарешті, з свідчень святого письма.

1. Ми самі. 2. Коли ми поглянемо на самих себе, то побачимо, що все, що стосується нас, посувастися вперед так послідовно, що все попереднє прокладає шлях наступному. Прикладом цього є наше перше життя — в утробі матері. Ради чого проходить це життя? Чи не ради самого себе? Анік ні. Воно проходить там тільки для утворення тіла як житла душі і як інструменту для зручного користування в наступному житті, яким ми тішимося під сонцем. Як тільки ця мета досягнута, ми вириваємося на слітло, бо нічому вже статися з нами в тій темряві. Так само і це наше життя під сонцем є не що інше, як готовування до вічного життя, а саме — душа з допомогою тіла готове собі все потрібне для майбутнього життя. Як тільки іде досягнуте, ми переселяємося звідси, бо не залишається нічого, що могли би робити на землі. Правда, деякі забираються звідси непідготовленими або, вірніше, викидаються на загибел як викидні, що викидаються через різні причини з утроби матері не для життя, а для смерті. В обох випадках це стається хоч і з божої волі, але з вини людей.

2. Видимий світ, створений тільки як розсадник, питомник і школа для людей. 3. Самий видимий світ, в якій би частині ми його не розглядали, свідчить про те, що він створений саме з тим, щоб служити: розмноженню, живленню, | людського роду. діяльності

Тому що богові було вгодно створити всіх людей не відразу в одну й ту ж мить, як це сталося з ангелами, але створити мужа і жону, яким були даровані сили і благословення для розмноження через народження, необхідно було для послідовного розмноження дати належний час; для цього дано було кілька тисяч років. Але, щоб цей час не був безладним, глухим, спілум, він розпростер небеса, прикрасивши їх сонцем, місяцем і зорями, і повелів їм своїм кругообігом розмірювати години, дні, місяці і роки. Далі, тому що людина повинна була стати тілесним створінням, яке потребує місця, де жити, щоб дихати і.

¹ Розділ III є дальшим розвитком неправдивого, антинаукового, телевологічного світогляду в його релігійно - християнській формі.

рухатися, їжі, щоб рости, і одягу, щоб покриватися, він розпростер (в глибині світу) твердий ґрунт, землю, і оточив її повітрям, зросив водами і звелів прорости різноманітні рослини і тварин не тільки для задоволення потреб, але й для втіхи. І тому що він створив людину в образ свій, дарував їй розум, то для того, щоб і розумові не бракувало відповідної їжі, поділив окремі тварі на різноманітні види для того, щоб цей видимий мир був їй найяскравішим дзеркалом безмежної могутності, мудрості і благості божої і щоб, споглядаючи його, людина проймалася здивуванням з творця, удосяконалювалася в пізнанні його, захоплювалася любов'ю до нього. Для цього саме невидимі твердість, краса і розкіш, які ховаються в безодні вічності, показуються скрізь через видимі створіння і дають можливість відчувати, споглядати і вкушати себе. Отже, цей світ є не що інше, як наш розсадник, наш питомник і наша школа. Отже, с щось поза межами цього світу. Вийшовши з підготовчих ступенів цієї школи, ми піднесемося до вічної академії. Тому, уже розум переконує нас, що це так. Але ще наочніше це бачимо з божественних висловів.

4. В Осії сам бог свідчить, що небеса існують для

3. Сам бог у своєму слові. землі, земля — для ішениці, вина і олії, а все це — для людей (Ос., II, 21, 22). Отже, все ради людини, навіть самий час. Бо існування світу не буде дане довше, ніж це потрібно для доповнення числа обраних (Апок., VI, 11). Як тільки це скінчиться, небеса і земля перейдуть і не знайдеться ім місця (Апок., XX, 7). Бо з'являться нове небо і нова земля, в яких буде жити справедливість (Апок., ХХІ, 1; 2 Петр., III, 13). Нарешті, назви, які письмо даб цьому життю, вказують, що воно є не що інше, як готовання до іншого життя. Воно називає її дорогою, путь, дверима, чеканням, а нас називає чужоземцями, прийшлими, наємниками, шукачами іншого града і при тому неминущого (Буття, XLVII, 9; Псал., XXXIX, 13; Іов., VII, 12; Лука, XII, 34).

5. Всього цього нас учиТЬ саме діло і наше загальне

4. Доєвід. становище, яке є перед очима всіх людей. Адже, хто з народжених, з'явившись, не зникав знову, хоч ми і призначенні для вічності? Але, тому що ми призначенні для вічності, з необхідності ми перебуваємо тут тільки перехідне становище. Тому Христос говорить: «Будьте готові, бо не знаєте години, в яку прийде син чоловічеський» (Матф., ХХІV, 44). Через те (і це також ми знаємо з письма) бог призовас деяких звідси ще в ранньому віці, коли бачить їх уже підготовленими, як наприклад Еноха (Буття, V, 23, порівн. Премудр., IV, 14). Чому ж тоді він виявляє довготерпіння до злих? Саме тому, що він не хотів би, щоб хтонебудь непідготовлений був настигнутий смертю, а щоб усякий прийшов до каяття (2 Петр., III, 9). Коли ж, проте, хтонебудь продовжує зловживати терпінням бога, то він повеліває того взяти.

6. Отже, наскільки правдиве те, що перебування в

Висновок. утробі матері є готовання до життя в тілі, так вірне й те, що перебування в тілі є готовання до того життя, яке настане за цим теперішнім життям і буде тривати вічно. Щасливий той, хто з утроби матері виніс добре утворені члени, в тисячу раз щасливіший той, хто понесе звідси добре освічену душу.

РОЗДІЛ IV

Є три ступені готовання до вічності: пізнання себе (і разом з собою—усього), керування собою і прагнення до бога¹

Звідки пізнаються другорядні цілі людини, підпорядковані вищій цілі (вічності).

1. Таким чином, ясно, що остання ціль людини є вічне блаженство з богом. А які ж цілі підпорядковані і служать цьому перехідному життю, це ясно із слів божественної ради, яку влаштував бог, маючи

намір створити людину. «Сотворимо,— сказав бог,—

чоловіка в наш образ і в подобу і нехай панує над рибою морською і над птаществом небесним і над звірями всієї землі, що рухаються по землі» (Буття, I, 26).

Є три цілі: людина повинна бути

2. Звідси ясно, що людина поставлена серед видимих створінь з тим, щоб бути:

1) обдарованою розумом серед усіх,

I. *Розумним створінням.*

2) володарем над собою і

II. *Створінням, яке володарює над іншими створіннями.*

3) радістю для бога.

III. *Створінням, яке являє собою образ і радість свого творця.*

Ці три цілі сполучені так, що жодної з них не можна відкинути, бо на них ґрунтуються основа теперішнього і майбутнього життя.

Що таке розумне створіння?

3. *Бути розумним створінням — це значить усе досліджувати і давати всьому імена і все злічувати,*

тобто знати і мати можливість назвати і зрозуміти все, що є в світі, як це ясно з «Книги Буття» (ІІ, 19) або, як пояснює Соломон (Премудр., VII, 17 та ін.): «Пізнати будову світу і діяння стихій, початок, кінець і середину часів; зміни обертань сонця і переміни пір року, круги років і положення зір; природу тварин і душі звірів; прямування вітрів і думки людей; відмінності рослин і сили коренів»; одне слово — все приховане і явне. Сюди ж належить знання ремесл, також мистецтво мови, щоб (як говорить Сін Сірах і в) «нічо не було невідомим у будьякій як малій, так і великий речі» (Сір., V, 18). Справді, таким лише чином людина матиме змогу задержати за собою ім'я розумної істоти, якщо вона буде розуміти розумну основу (будову) всіх речей.

Що значить бути володарем усіх створінь?

4. *Бути володарем усіх створінь — це значить, пристосовуючи до належного призначення всі речі, вживати їх з користю для своїх вигід, скрізь серед створінь поводитися по-царськи, тобто з достойністю*

і святістю (а саме, ставлячи вище себе лише одного поважаного творця, а також ангелів його, поруч з собою — своїх співпрацівників, а все інше — нижче себе), додержувати даровану достойність; не служити ніякому створінню, навіть власному тілу; вільно користуватися всім для власних послуг: добре знати, де, коли, яким чином і до якої межі

¹ «Пізнання себе (і разом з собою всього), керування собою» або, як говориться в § 2, «бути створінням, що панує над іншими створіннями», — не обов'язково зв'язане з «прагненням до бога», а також з релігійно - християнським учением про «готування до вічності».

розсудливо користуватися кожною річчю, де й коли, яким чином і до якої межі визнавати право тіла, де, коли, яким чином і до якої межі треба поступатися близьньому,— коротко, мати змогу розумно керувати рухами і діями зовнішніми і внутрішніми, своїми і чужими.

Ішо значить бути образом божим? Нарешті, бути образом божим значить точно уявляти досконалість свого первообразу, як сам він говорить: «Будьте святі, як святий я; ваш бог» (Лев., XIX, 2).

Ці три вимоги здійснюються, поперше, в освіті, подруге, в добре-чесності, потретє, в благочесті. 6. Звідси виходить, що істинні вимоги, які ставляться до людини, полягають у тому, щоб сона:

1) знала всі речі, 2) володарювала над речами і над самою собою, 3) щоб вона себе і все зводила до божа — джерела всіх речей. Якщо ці вимоги ми висловимо трьома добре відомими словами, то будемо мати:

I. *Наукову освіту.*

II. *Доброчесність, або моральність.*

III. *Релігійність, або благочестя.*

Під науковою освітою треба розуміти пізнання всіх речей, мистецтв і мов; під добре-чесністю — не тільки зовнішню вихованість, а й усю внутрішню і зовнішню основу мотивів, а під релігійністю — те внутрішнє богошанування, яким дух людини зв'язується і з'єднується з вищою істотою.

Ці три якості в цьому житті становлять у людини всю суть; все ж інше — другорядне.

7. У цих трьох якостях полягає вся вищість людини, бо тільки вони є єдиною основою теперішнього і майбутнього життя: все інше (здоров'я, сила, краса, багатство, знатність, дружба, щасливий успіх у справах, довголіття) є не що інше, як додаток і зовнішня прикраса життя тих, кому вони дані богом, а боже

зайва марність, даремний тягар і шкідливі перешкоди для того, хто, жагуче пориваючись до них, сам набуває їх собі і, зневітувавши тими найважливішими благами, займається цими і пригнічує себе ними.

Ішо виясняється на прикладах:
1. *Годинник.* 8. Роз'яснює це на прикладах. Годинник (сонячний або автоматичний) є гарний і надзвичайно потрібний інструмент для вимірювання часу; його субстанцію, або суть, завершуючи художня розмірність усіх частин.

Футлярі, скульптурні зображення, живопис, золоті оздоби, які приєднуються до частин (годинника) — все це додаткові речі, які прибавляють трохи краси, але нічого не додають до якості. Якби хтонебудь вважав за краще, щоб подібного роду інструмент був скоріше красивим, ніж доброякісним, то його благенство було б осміяне, тому що він не розумів би, для якого вживання годинник передавжно призначений.

2. *Коня.* Так, висока якість коня полягає в його силі, в сполученні з гарячістю, прудкістю і готовістю направляти свій біг за помахом іздця; а хвіст, розпушений або зав'язаний вузлом, розчісана і піднята грива, позолочені вудила, вишита попона і різна зброя лише надають краси коню; проте, якби ми побачили, що хтонебудь на підставі цих прикрас вимірює якість коня, то назвали б його дурнем.

3. Здоров'я. Нарешті, наше доброе здоров'я полягає в правиль-

ному травленні і в добром стані внутрішніх частин нашого організму. Спати на м'якому ложі, прекрасно одягатися, вишукано годуватися — це все не тільки не сприяє поліпшенню здоров'я, а скоріше йому шкодить. Тому, хто звертає більше уваги на приемне, ніж на корисне, той нерозумний. Але безмежно більш згубне нерозуміння того, хто, бажаючи бути людиною, звертає більше уваги на прикраси людини, ніж на її суть. От через що премудрий називає дурнями і нечестивцями тих, хто вважає наше життя розвагою і прибутковим ярмарком, і твердить, що від таких людей далекі і боки хвала, і боже благословення (Премудр., XV, 12 і 19).

Висновок. 9. Отже, нехай буде твердо встановлено, що ми

остільки посувасмося до нашої кінцевої мети, ос-
кільки прикладаємо старання у цьому житті до набуття добродетей і
благочестя. Тому вказані три прагнення нехай будуть істинним
ділом нашого життя, а все інше — другорядним, затримкою і зов-
нішньою прискрасою.

РОЗДІЛ V

Насіння освіти, добродетелі й благочестя закладені в нас від природи¹

Природа людська
первісно була
доброю; до неї ми
повинні бути по-
вернені (від зі-
пектості).

1. Під природою тут ми розуміємо не зіпсутість, властиву всім нам після падіння; через що називасмося ми з природи «синами гніву», не здатними власними силами помищляти про щонебудь добре, але *перший і основний наш стан, до якого треба ще покликати нас, як до первопочатку*. В цьому розумінні Льюїн Гілл² сказав: «Що таке християнин, як не людина, повернена до своєї природи і ніби поновлена в правах свого народження, від чого її відвернув диявол?» (Кн. I «Про згоду і незгоду»). І так само: треба зрозуміти те, що сказав Сенека: «Мудрість полягає ось у чому, вернутися до природи і вернутися туди, звідки скинула нас загальна помилка (тобто гріхопадіння людського роду, чого допустилися першотворені люди). Далі він говорить: «Людина — не добра, але вона стає доброю, щоб, пам'ятаючи про своє походження, намагатися стати рівною богові. Через свою порочність ніхто не пробув піднятися туди, звідки він упав» (Лист 93).

I це силою вічного
проводіння, яке
шідіємає віталого.

2. Під словом «природа» ми розуміємо також за-
галльне боже провидіння, або безперестанне діяння
божественної благості, щоб у всьому звершити все,
а саме у всякому створенні те, для чого воно призна-
чене. Бо діло божественної мудрості полягало в тому, щоб нічого не
творити марно, тобто без будьякої певної мети і без засобів, які від-

¹ У питанні про природженість деяних задатків Кomenський виявляє не-
послідовність. Присвячууючи цей розділ ідеї природженості, Кomenський в
§ 9 цього ж розділу співчутливо посилається на порівняння Арістотелем душі
«з чистою дошкою, на якій ще не було нічого написано, але можна було б напи-
сати все». У § 10 цього ж розділу Кomenський вважає «слухним» порівняння
мозку — «цієї майстерні думок», «з воском, на якому відбивається печатка,
або з якого ліпляться фігурки». Див. також VI розд., § 5.

повідають досягненню цієї мети. Отже, все, що існує, існує для чого-небудь і, щоб досягти цього, має всі потрібні органи і допоміжні засоби, а крім того деяку спрямованість. Це — спрямованість до своєї мети не проти волі, не з опором, а з охотою і насолодою під натиском самої природи, і, коли затримати це прагнення, то настають муки і смерть. Отже, безсумнівно, що людина народилася здатною до зрозуміння речей, до доброчесності, до необмеженої любові до бoga (що вона для цього призначена, це ми вже бачили), і коріння цих трьох здібностей існують у неї з такою ж безсумнівністю, як і коріння в кожного дерева.

Мудрість закладає в людині вічні основи. 3. Поглянемо, які в нас закладені основи мудрості, доброчинства і релігії, щоб було наочніше (видно), що значить, коли Сірах проголошує, що мудрість покладає вічні основи в людях (Сір., I, 14). Таким чином можна побачити, яке дивне створіння мудрості є людина.

1. Зробивши людину здібною до набуття пізнання речей. Це ясно з того, що вона створила її на образ свій. 4. Ясно, що всяка людина народжується здібною до набуття пізнання речей, бо насамперед вона є образ божий. Образ, якщо він точний, неминуче являє риси свого первообразу, або він не буде образом. А через те, що серед усіх інших властивостей божих видатне місце займає всезнання, природно, деякий образ його відіб'ється у людині. І чому ж не

так? Маючи світливий ум, людина, безсумнівно, є в центрі діл божих, подібно до кульоподібного дзеркала. Бувши повішено в кімнаті, це дзеркало сприймає образи всіх речей, образи всього, що є навколо. Адже, наш ум схоплює не тільки сусідні предмети, але й віддалені (щодо місця або щодо часу), притягає до себе, піднімається вгору, вгадує таємне, викриває сковане, пробує дослідити навіть незображене; таким чином він є щось безконечне і безмежне. Нехай буде дано людині прожити тисячу років, протягом яких вона, завжди навчаючись чогось нового, розуміла б одно з іншого; і все таки вона буде мати ще місце для сприйняття предметів. Ум людський відзначається такою ненаситною сприйнятливістю до пізнання, що являє собою ніби безодню. Наше мізерне тіло обмежовується найтіснішими границями; голос поширюється трохи далі, зір обмежується лише висотою небесного склепіння, а уму не можна поставити твердої межі ні на небі, ні денебудь за його межами; він як підноситься вище неба небес, так і спускається нижче безодні безодень і хоч би вони були в тисячу раз вищі і глибші самих себе, він все ж проникає туди з немовірною швидкістю. І чи будемо ми заперечувати, що йому доступне все? І чи будемо ми заперечувати, що він вміщає все?

2. Малий світ. 5. Філософи назвали людину мікрокосмом¹ (малий світ); він обіймає собою в стислій формі все, що розстилається на всій стороні по великому світу (макрокосму). Що це так, це доводиться в іншому місці. Отже, ум людини, яка вступає в світ, надзвичайно влучно порівнюється з насіниною, або зерном, в якому хоч і немає в дійсності форми трави або дерева, проте поняття трави або дерева в дійсності в ньому існують: як це ясно, коли насініна, посаджена в землю, внизу пускає маленькі корені, а вище дає

¹ Див. примітку до стор. 66, § 3.

паростки, з яких пізніше через природжену силу, розвиваються гілки і сучки; останні вкриваються листям, прикрашаються квітками і плодами. Отже, немає потреби будьщо вносити людині зовні, але необхідно розвивати, виясняти те, що вона має закладеним у собі самій, у зародку, указуючи значення всього існуючого.

Тому, як відомо, Піфагор звичайно говорив, що людині так властиво з природи все знати, що коли семирічного хлопчика розумно питати про всі питання філософії, то він міг би відповісти на всі питання, і саме тому, що єдине світло розуму своєю формою і своїми межами достатні для всіх речей. Тільки тепер, після гріхопадіння, затемнюючи сам себе і обплутуючи, він не може виявити себе, а ті, які повинні були б його звільнити, постійно ще більше заплутують.

3. Обдарований чуттями. 6. Розумній душі, яка перебуває в нас, крім того, дані органи, ніби вивідувачі і розвідувачі, з допомогою яких душа досліджує все, що поза нею —

це зір, слух, нюх, смак, дотик, і тому жодне створіння, де б воно не було, не може від неї скочатися. Тому що у видимому світі немає нічого, чого не можна було б або бачити, або чути, або нюхати, або вкушати, або до чого не можна було дотикатися і, таким чином, визначати по суті і якості, то звідси виходить, що в світі немає нічого, чого б не могла обійтися обдарована чуттям і розумом людина¹.

4. Спопуканий прагненням до знань. 7. Природжені також людині прагнення до знання і не тільки здатність переносити труди, а і прагнення до них. Це проявляється безпосередньо в ранньому дитячому віці і супроводить нас усе життя. Адже

хто не бажає завжди слухати, бачити, робити щонебудь нове? Кому не дає задоволення щодня кудинебудь піти, а кимнебудь побесідувати, про щонебудь самому розказати? Стан справ саме такий: очі, уші, орган дотику, самий розум, безперестанку шукаючи собі поживи, завжди прямують у зовнішній світ, і для жвавої натури немає нічого більш нестерпного, як неробство і бездіяльність. А тому що навіть люди темні дивуються вченим мужам, чи не вказує це на те, що вони почувають привабливу силу якогось природного прагнення? Вони й самі хотіли б бути учасниками їх ученості, якби могли надіятися на здійснення цього, але тому що на це не надіються, вони починають жалувати і шанувати тих, кого вважають вищими від себе.

Тому багато самостійно досягають різноманітного пізнання речей. 8. Приклади автодидактів² показують з усією очністю, що, ідучи за природою, людина може осягнути все. Не маючи ніяких учителів, бувши самі срібні учителями або (як говорить Бенагард) маючи своїми наставниками дуби і буки (тобто гуляючи і міркуючи в лісах), деякі пішли багато далі від тих інших, що були під старанним керівництвом учителів. Хіба це не вказує, що в людині справді є і лампада, і гніт, і олія, і кресало з усім приладдям? Аби тільки вона вміла викресати іскри, приймати їх кресалом, запалювати

¹ Тут ми маємо досить ясний виклад Комеренським універсального знання в пізнанні сенсуалістичного джерела, яке постачає розумові дані про «суть і якість» всіх явищ світу. В цьому питанні Комеренський щільно примикає до Бекона, з творами якого він був знайомий ще до написання «Великої Дидактики».

² Автодидакт — самоук (від грецьких слів ἀυτός — сам і διδάσκω — учу).

світильник, і вона відразу ж у дивному видовищі побачила б дивні скарби премудрості божої як у собі, так і у великому світі (як усе розміщено за числом, мірою і вагою). Тепер, коли в неї запалюється не внутрішнє світло, а поза нею навколо носяться світильники чужих думок, не може бути нічого іншого, крім того, що відбувається саме так, як коли б навколо когонебудь, замкнутого в темній тюрмі, носили факели: проміння їх, звичайно, проходить у щілини, але повне світло проникнути туди не може. Так відбувається те, про що говорить Сенека: «Природжене нам насіння всіх наук, а бог, як учитель, виводить здібності з таємничої глибини» (Про благод., IV, 6).

Наш ум порів-
няється
1) з землею,
2) з садом,
3) з чистою
дошкою.

9. Того ж учати нас і предмети, яким уподоблюється наш ум. Бо чи не сприймає земля (з якою часто порівнюється в святому письмі наше серце) насіння всякого роду? Хіба одного і того ж саду не можна засівати різноманітними травами, квітами і ароматичними рослинами? Звичайно, можна, якщо

садівникові не бракус розуму і старанності. І чим більше різноманітності, тим приємніше буде видовище для очей, тим більше насолоди для віюху, тим більш сильний відпочинок для серця. Аристотель порівняв людську душу з чистою дошкою, па якій ще не було нічого написано, але на якій, проте, можна було б написати все. Отже, подібно до того, як на чистій дошці тямущий у своїй справі письменник міг би написати, а живописець — намалювати що завгодно, так у людському умі однаково легко накреслити все тому, хто добре знає мистецтво навчания. Якщо цього не буває, то вірніше вірного, що винна не дошка (якщо тільки вона інколи не буває шершава), а невміння того, хто пише або малює. Різниця в тому, що на дошці лінії можна проводити лише до межі її країв, тоді як для письма і рисунка в умі ти ніякої межі не знайдеш, тому що (як сказано вище) ум безмежний.

4. З воском, па
якому відбива-
ються незчис-
лениі печатки.

10. Влучно також наш мозок (як майстерня думок) порівнюється з воском, на якому відбувається печатка або з якого ліпляться фігурки. Як віск набирає всякої форми і з нього можна ліпiti і знову переробити всяку зліплену фігуру, так і мозок,

відбиваючи образи всіх речей, все приймає, що тільки містить у собі світ. Цим порівнянням разом з тим влучно означається, що таке наше мислення і наше знання. Все, що збуджує мій зір, слух, нюх, смак, дотик, є для мене печаткою, через яку образ речі відбувається у мозку і при тому в такій мірі, що, якби навіть видалити річ від моїх очей, ушей, носа і моєї руки, її образ залишається вже в мене і не може пе залишатися, якщо тільки через недостатню увагу образ не відбувається невиразно. Наприклад, коли я побачив якогонебудь чоловіка, або заговорив з ним, якщо, гуляючи, побачив гору, ріку, поле, ліс, місто та ін., якщо коли небудь почув грім, музику, якнебудь промови, якщо прочитав щонебудь уважно в автора та ін., — все це відбувається в мозку і щоразу при згадуванні відтворюється так, як якби все це знову стояло в мене перед очима, лунало в ушах, вкушалося мною або я до нього дотикаєся. Хоч мозок сприймає одні враження, порівнюючи з іншими, або більш роздільно, або уявляє більш ясно,

або задержує міцніше, проте, кожне з них він сприймає, уявляє і задержує так або інакше.

Здатність нашого ума сприймати — боже чудо. 11. Тут ми маємо дивне видовище божественної мудрості, яка могла подбати про те, щоб зовсім невелика маса мозку була достатня для сприйняття стількох мільйонів образів. Бо все те, що кожен з нас (особливо людей науки) протягом стількох років бачив, чув, вкушав, читав, зібрав досвідом і міркуванням, і про що через необхідність може згадати,— все це, очевидно, носиться в мозку; це саме образи речей, які колись ми бачили, чули, вичитали з книг і т. д., яких мільйони і знову мільйони існують і збільшуються без кінця - краю, тому що ми щодня бачимо, чуємо, читаемо, досліджуємо та ін. щось нове. Проте, все це вміщається в мозку. Яка це несповідима мудрість божої всемогутності! Соломон дивується, що всі ріки течуть у море, але море не переповняється (Екл., I, 7). Хто не подивується безодні нашої пам'яті, яка все вичерпує і все поновлює, але ніколи, проте, не переповняється і не вичерпнується! Таким чином, наш ум дійсно більш великий, ніж світ, тим, що те, що містить, повинне бути (з необхідності) більше того, що міститься.

Наш ум — дзеркало. 12. Нарешті, найвлучнішим порівнянням нашого ума є порівняння з оком або з дзеркалом: що б не поставили перед дзеркалом, якої б форми і кольору не був предмет, воно відразу відтворює точне його зображення, крім тих випадків, коли предмет підсунеш до нього в темноті або з заднього боку, або коли предмет міститься надто далеко, тобто на більшій, ніж слід, віддалі, або коли перенесши відображення або затемниш його, коливаючи,— тоді, треба признатися, зображення буде невдаle. Але я говорю про те, що природно відбувається при свіtlі і при зручному положенні предмета перед дзеркалом. Отже, подібно до того, як немає ніякої потреби примушувати око, щоб воно відкривалося і дивилося на предмет, бо воно само собою (прямуючи з природи до світла) з насолодою взирає на свіt і сприймає все (аби тільки не заражало йому відразу надто велике число предметів) і ніколи не може насититися спогляданням,— точно так само і наш ум жадає предметів, сам завжди відкривається перед ними, сам хоче споглядати все, сам сприймає все, сам швидко все засвоює; скрізь він невтомний, аби тільки не був пригнічений великою кількістю предметів і аби все йому давалося для споглядання одно слідом за одним, в належному порядку.

Корінь добровільності в людинах — гармонія. 13. Що людині з природи властива гармонія норовів, це бачили навіть язичники. Правда, вони не знали іншого, звище посланого, світла і більш надійного вождя, даного для вічного життя, але і з тих проблесків світла природи (при значному зусиллі) вони робили собі факели. Ці церон, наприклад, говорить так: «Нашим духовним силам природжене насіння доброочесностей; коли цьому насінню дати розвинутися, то сама природа привела б нас до щасливого життя». (Це перебільшено!) Проте, як тільки ми з'являємося на світ і в життя, підпавши вихованню, ми завжди обертаємося серед усікої зіпсостості, так що здається, ніби ми всмоктуємо помилки майже з молоком годівниці (Туск., 3). Але що справді дякі зерна доброочесностей природжені людині, це доводиться

таким подвійним аргументом: поперше, всяка людина тішиться гармонією, а подруге, сама вона також зсередини і зовні є не що інше, як гармонія¹.

1. Гармонією людини тішиться скрізь, а саме: у всьому видимому. 14. Ясно, що людина тішиться гармонією і жадібно до неї прагне. Адже, хто не тішиться, бачивши гарну людину, стрункого коня, прекрасну статую, красиву картину? Але звідки це, якщо не з того джерела, що пропорція частин і кольорів тішить нас. В цьому найприроднішему полягає зачарування для очей. Я питав також, на кого не діє музика? І чому це?

у всьому, що сприймається слухом, смаком, дотиком, навіть у самих добroчесностях. Саме тому, що гармонія тонів дає приемну співзвучність. Кому не подобається добре зготоване їжа? Це тому, що сполучення смакових відчувань приемно подразнює піднебіння. Кожному приемні помірна теплота, помірний холод, помірний спокій членів і рух. Чому? Чи не тому, що все помірне в природі благотворне і здорове, а все непомірне вороже і згубне? Мало того, ми цінуємо одно в одному самі доброчесності (адже навіть ті, хто не має доброчесностей, дивуються доброчесностям інших, хоч і не наслідують їх, бо гадають, що не зуміють подолати свої звички, варти догани). Отже, чому ж кожний не цінує доброчесностей у самому собі? Воїстину ми сліпі, коли не визнаємо, що коріння всякої гармонії міститься в нас.

2. Гармонія, яку кожний знаходить у самого собі: 15. Але й сама людина є не що інше, як гармонія як щодо тіла, так і щодо душі. Бо як самий всесвіт в подоба величезного годинникового механізму, так майстерно складеного з безлічі коліс і звукових приладів, що загалом для неперервності рухів і для гармонії одно сполучається з іншим,—така і людина. Щодо тіла, збудованого з дивною майстерністю, то першим двигуном є серце, джерело життя і дій, від якого всі інші члени дістають рух і міру руху. А силою, яка спричиняє рух, є мозок, що з допомогою нервів, ніби шнурів, притягає і відпускає решту коліс (членів). А різноманітність діяльності всередині і зовні полягає саме в тій самій розмірній пропорції рухів.

б) так і щодо душі. 16. Подібним чином у душевих руках головним рухом є воля; важелі, які приводять її в рух,—це бажання і пристрасті, які схиляють волю в той чи інший бік. *Важелем, який відкриває рух і замикає його, є розум що зважує і визначає чого, де, в якій мірі потрібно бажати або чого уникати.* Всі інші рухи душі є ніби менші колеса, що йдуть за головним. Звідси, якщо бажанням і пристрастям не дастися надто великої сили і важкіль, тобто розум, правильно буде відкривати і закривати рухи пристрастей, то неминучим наслідком повинні бути

¹ У цьому, як і в дальших параграфах, термін «гармонія» вживався Коменським за традицією, що йде від стародавніх грецьких філософів, у розумінні стрункості, погодженості і правильного сполучення одних елементів цілого з іншими, що викликає естетичні почуття. Для означення музичної гармонії Коменський користується латинським словом «consonantia», яке по-українськи перекладається «співзвучність».

гармонія і погодженість доброчинств, тобто відповідне сполучення дій і пасивних станів.

Порушення гармонії може бути відновлено. 17. Отже, людина поєстині є сама в собі не що інше, як гармонія. Тому, як про годинник або про музичний інструмент, зроблені рукою досвідченого майстра, якщо вони зіпсовані і розладнані, ми не говоримо рішуче, що вони вже більше не придатні (адже їх можна погодити і поправити), так і про людину, хоч і зіпсовану гріхопадінням, треба прийти до висновку, що благоволінням божим вона може бути виправлена з допомогою левних засобів.

Що коріння релігії природжені люди ві, доказом є: 18. Що коріння релігії властиві людині з природи, це доводиться тим, що вона — образ божий¹. Адже образ носить подобу, а подібне радіє подібному; це невідмінний закон усіх речей (Сир., XIII, 19). І тому

1. Суть образу. що людина не має нічого собі подібного, крім бога, в образ якого вона створена, то звідси виходить, що немає нічого, до чого б вона швидше прагнула своїми бажаннями, крім того джерела, від якого вона вийшла; аби тільки вона достатньо добре пізнала його (джерело).

2. Всім природжене шанування божества. 19. Це ясно навіть наприкладі язичників, які, не бувши навчені словом божим, з таємного навіяння самої лише природи, визнавали божество, поклонялися йому і побажно шанували його, хоч помилялися в числі богів і способі шанування. «У всіх людей є поняття про богів і всі приділяють вище місце якійнебудь божественній істоті» пише Аристотель («Про небо», кн. I, розд. 3). А Сенека говорить: «Шанування богів полягає насамперед у тому, щоб вірити в богів, потім визнавати за ними належну величність і благість, без якої немає величності, щоб знати, що вони саме керують світом, всесвітом, як свою власністю, і піклуються про людський рід». (Лист 96). Але між цим і відомим апостольським висловом існує лише найнезначніша різниця: «Вірувати мусить, хто приходить до бога, що він єсть і хто його шукає того нагороджує» (Євр., XI, 6).

3. Прагнення до вищого блага, яке є бог. 20. Платон говорить: «Бог є вище благо, над усіяку субстанцію і усіяку природу; до нього поривається все» (Платон, у листі). Це саме (що Бог є вище благо, до якого все поривається) підтверджує і Ціпреон, коли говорить: «Перша учителька благочестя є природа» (1 кн., «Про природу богів»). Саме тому, що (як говорить Лактанцій, кн. 4, розд. 28) ми народжуємося з тим, щоб віддавати справедливу і належну слухняність богові, що створив нас, ми й будемо його пізнавати, за ним іти. Цим союзом благочестя ми зобов'язані богові і з'єднані з ним, звідки (тобто від religio) і релігія дістала свою назву.

¹ Явно штучне, надумане міркування. Проте, цим невірним міркуванням розкривається дуже байдрова, життерадісна і разом з тим правильна ідея про безкінечну здатність кожної людини до освіти і розвитку. Коменський користується аналогічними засобами доведення у вигляді посилань на «святе» письмо і вислови, взяті в античних авторів, і в інших місцях своєї книги.

**Воно не знищєне
остаточно навіть
падінням люд-
ського роду.**

21. Правда, треба визнати, що природне прагнення до бoga як до вищого блага, через гріхопадіння було збочене і виродилося в якесь блукання, яке своєю силою ніколи не може вернутися на правдивий шлях. Проте, в тих, кого знову просвіщає bog своїм словом і своїм духом, де прагнення настільки загострюється, що Да в и д скликася до бoga: «Хто, крім тебе, для мене на небі! І з тобою нічого не хочу на землі. Знемагає тіло мое і серце мое. Бог — твердиня серця моого і доля моя навіки!» (Псал., LXXII, 25, 26).

**Отже, безбожно
шукати заперечень
проти прагнень
до благочестя.**

22. Отже, коли ми радимося про засоби проти зіпсованості, то нехай ніхто не вказує на існуючу зіпсованість, тому що bog духом своїм, з допомогою розумних засобів, хоче її знищити. Коли у Н а в у х од о н о с о р а віднятий був людський розум і дане було йому звіряче серце, йому, все таки, була залишена надія повернути собі людський розум і навіть царську достойність, як тільки він визнає владу в небі (Дан., IV, 23). Так і нам, деревам, викинутим з раю божого, все таки, залишена коріння, яке знову може прорости, коли на нього падає дощ і сонячне проміння милості божої. Хіба відразу ж після гріхопадіння і провіщеної загибелі (покарання смертю) bog не виадрує знову в наші серця (обіцянням благословленного насіння) запоруки нової милості? Хіба він не послав нам сина свого, щоб через нього поставити упале?

**Ветхого Адама
і не слід підбурю-
вати проти нового.**

23. Ганебно і безбожно — і це являє явний знак невдячності, — що ми завжди галасуємо про зіпсованість, а ховаемо відродження. Яку силу має в нас ветхий Адам, на це ми вказуємо, а яку силу має новий Адам — Христос, цього ми не досліджуємо. Звичайно, апостол від себе і від імені відроджених говорить: «Все здолю в Христі, що мене підкріпляє» (Філіпп., IV, 13). Якщо можливо, щоб ріс і давав плоди живець, прищеплений до верби, тернини або ще до якогонебудь лісового дерева, то чому б цього не могло бути, якби він прищеплений був до самого кореня. Порівняймо аргументацію апостола (Римл., XI, 20): «Бог зможе з каміння підняти дітей А вра амові» (Матв., III, 9), то чому ж йому не підняти людей на всякі благі діла, які від початку створені були синами божими і знову вспновлені Христом і відроджені через духа благодаті?»

**Благодать божу
слід не обмежу-
вати, а з вдач-
ністю приймати.**

24. Ох, не будемо обмежувати благодать божу, яку bog готовий вилити на нас з величезною щедрістю. Адже, коли ми, вірою насажденні у Христі і обдаровані духом усиповлення, якщо ми, кажу я, будемо твердити, що ми разом з нашими дітьми нездатні до того, що властиве царству божому, то як Христос проголосив про дітей: «що їх є царство боже»? Або як направляє він нас до них, повеляючи повернутися і бути як діти, коли ми хочемо ввійти в царство небесне (Матв., XVIII, 3)? Яким чином апостол оголошує святыми дітей християн (навіть коли один лише з батьків — віруючий) і твердить, що вони не можуть бути нечистими. (І Корінф., VII, 14)? Але навіть і про тих, які в дійсності уже були обтяженні найтяжчими пороками, апостол зважується твердити: «І такими були деякі з вас, але

ви обмилися, освятилися, виправдалися іменем господа нашого — Ісуса Христа, духом бога нашого» (1 Корінф., VI, 11). Тому, коли ми вимагаємо, щоб діти християн (не потомство ветхого Адама, але відродження нового Адама, чада божі, малі брати і сестри Христа) були освіченими і здібними для сприйняття насіння вічності, то чи може здатися це комунебудь неможливим? Адже не від дикої маслини вимагаємо ми плоду, але допомагаємо родити плоди живцям, які знову прищеплені до дерева життя.

Висновок. 25. Отже, утверджуємо ж на тому, що для людини природніше і, через благодать святого духа, легше

стати мудрою, доброзичайною, святою, інш щоб зіпсованість, яка прийшла зовні, могла утруднити розвиток. Адже, всяка річ легко повертається до своєї природи. І це в те, чого учитъ письмо: «Премудрість легко споглядається тими, хто любить її, і знаходиться тими, хто шукає її; вона навіть попереджує тих, хто бажає пізнати її. Той, хто зранку шукає її, не втомиться, бо знайде її, що вона стоїть біля дверей його» (Премудр., VI, 13, 14). Відомі також слова вену з ійського поета¹: «Хто ж настільки дикун, що не міг би пом'якшати, якби тільки слух свій просвічував терпляче освітою!» (вченням) (Гораций, Посл. I, 39 — 40).

РОЗДІЛ VI

Людині, якщо вона повинна стати людиною, необхідно здобути освіту

Насіння не в ще плід. 1. Насіння знання, моральності, благочестя дає, як ми бачили, природа, але вона не дає самого знання, доброчесності, благочестя. Це набувається з допомогою молитви, вчення, діяльності. Дуже влучно, тому, хтось визначив людину як істоту, здібну до навчання, бо ніхто не може стати людиною, коли його не вчити.

Людині природжена ехільність до знання, але не саме знання. 2. Коли ми будемо розглядати істинне знання, то богові властиво знати все без початку, без поступу, без кінця — самим лише простим проникненням. Людині і ангелові цього дати було не можна, як не можна було дати і безкінечності і вічності, тобто властивостей божества. Ангелам і людям досить переваги в тому, що вони мають гострість ума, яким можуть збегнути діла божі і таким чином нагромаджувати скарбницю знання. Тому про ангелів відомо, що вони вчаться споглядаючи (1 Петр., I, 12; Ефес., III, 10; 1 Царств., XXII, 20; Йова, I, 6), і їх знання так само, як і наше, с досвідне.

Щоб людина стала людиною, вона повинна здобути освіту, що доводиться: 3. Отже, нехай ніхто не думав, що справжньою людиною можна стати, не навчившись діяти, як людина, тобто не діставши настановлення в тому, що робить її людиною. Це ясно з прикладу всіх створінь, які, хоч і призначенні бути корисними людині, але стають такими тільки бувши пристосованими для цього рукою людини. Так, наприклад, каміння дане для того, щоб служити для спорудження будинків, башт, мурів, колон та ін., але воно служить для цієї мети лише тоді, коли воно

¹ Мова йде про Гораций.

шами наламане, обтесане, поскладане. Так і перли, і дорогоцінне каміння, призначене для прикраси людей, обробляються, шліфуються, поліруються людьми; метали, створені для важливих потреб нашого життя, треба добувати, розтоплювати, очищати, різним способом виливати і кувати. Без цього від них менше користі, ніж від земляної грязі. З рослин ми маємо їжу, питво, ліки, але таким способом, що трави, і хліба треба сіяти, обкопувати, косити, молотити, молоти, товкти, а дерева необхідно садити, підрізувасти, обкладати гномом, знімати з них плоди, сушити та ін., але ще більше їх потрібно обробляти найрізноманітнішими способами, коли щонебудь з них повинне бути використане на ліки або на будівлю. Здавалося б, що тварини, які обдаровані життям і рухом, повинні самі по собі бути на все здатні. Проте, якщо ми хочемо користуватися їх роботою, ради якої вони нам дані, ми повинні попереду їх вправляти в ній. Ось приклади: кінь з природи придатний для восьмової справи, віл — для запрягання, осел — для носіння тягарів, собака — для охорони і полювання, сокіл і яструб — ловити птахів та ін. І все таки, якщо кожну з цих тварин ми не привчимо до властивого їй діла вправою, то користі з них буде мало.

4. *Людина щодо тіла створена для праці.* Але ми

2. *На прикладі самої людини щодо її тілесної експлуатації* бачимо, що разом з нею народжується також здатність до цього: людину треба поступово вчити і сидіти, і стояти, і ходити, і рухати руками для роботи. Отже, звідки ж у нашого духа була б перевага, щоб

без попередньої підготовки він став досконалім завдяки самому собі і через себе? Тому що для всіх створінь існує закон брати початок з нічого і поступово підносятися як щодо суті, так і щодо дій. Адже, і про ангелів, досконалістю особливо близьких до бога, відомо, що вони знають не все, але поступово вдосконалюються, пізнаючи дивну божу премудрість, як ми вказали це трохи раніше.

3. *I тому що на- віть до гріхопадіння людина по- винна була вправ- влятися, тим біль-ше це потрібно тепер — після зі- неуття.* 5. Ясно також, що для людини вже до гріхопадіння в раю була відкрита школа, в якій вона поступово могла б удосконалюватися. Правда, у первостворених людей, як тільки вони були створені на світ, не було недостачі ні в здатності ходити, ні в дарі слова, ні в здатності міркувати. Проте, з бесіди Єви із змієм, очевидно, що їм бракувало знання речей, яке набувається з досвіду. Якби в неї був більший досвід, вона так просто не вступила б з ним у розмову, бо знала б, що ця тварина говорити не може і, отже, тут ховається обман. Тепер же, в стані зіпсуття, тим більше необхідно вчитися, щоб набути знання. Адже, справді ми приносимо з собою в світ чистий ум, ніби гладку дошку, не вміючи щонебудь робити, говорити й розуміти, і все це треба набувати з основи. І ми дійсно добиваємося тепер цього з далеко більшим зусиллям, ніж це повинно було б бути в стані досконалості, бо і речі для нас затемнені, і мови змішані. Тому, хто в інтересах науки хотів би використати різні джерела на живих або мертвих мовах, замість однієї мови треба вивчати їх уже декілька; мало того — і рідні мови стали більш заплутаними, і ніщо (із знань) нам не природжене.

6. С приклади того, як деякі люди, що вкрадені були

4. І тому що при-
клади показують,
що людина без
виховання стає не
чим іншим, як
тільки звіром.

в дитинстві дикими тваринами і вирості серед них, знали нічим не більше звірів. Мало того, мовою, рухами ніг і рук вони нічим не відрізнялися від звірів, як тільки знову через деякий час не попадали в середовище людей. Наведу кілька прикладів. Приблизно в 1540 р. в одному з гессенських сіл, що лежить серед лісів, сталося, що через недбайливість батьків, зник хлопчик з років. Через кілька років селяни помітили, що серед вовків/с якась тварина, виглядом не схожа на них: чотири ноги, а лицце схоже на чоловіка. Коли про це пішли чутки, начальник місцевості наказав піймати цю тварину живою. Тварина була піймана, приведена до нього, а потім і до ландграфа Кассельського. Коли тварину привели на двір князя, вона вирвалася, втекла і скитається під ослоном, сердито виглядаючи звідти і огидно вила. Князь наказав залишити її серед людей. Після цього звір почав потроху ставати ручним, потім підніматися на задні ноги і ходити на двох ногах і, нарешті, розумно говорити і ставати людиною. І тоді вона, скільки могла пригадати, розповіла, що була захоплена вовками і вигодована ними, а потім, разом з ними, авчайно виходила на здобич. Описує цю історію М. Дрессер, у книзі про нове і стародавнє виховання. Про це ж згадує і Камерарий («Гори», т. I, розд. 75), придніуючи до цієї історії і іншу, дуже схожу. А Гулярцій (у «Чудесах нашого віку») пише, що в 1563 р. у Франції кілька знатних людей, вийшовши на полювання і вбилиши 12 вовків, одночасно піймали в тенета хлопчика приблизно 7 років, голого, з жовтою шкірою і кучерявим волоссям. Кіті в нього були загнуті, ніби в орла, говорити він не вмів, а тільки нечленоподільно якось мукав. Коли його відвели в замок, то ледве наклали на нього пута — до того він був озвірлій. Але виснажений кількома днями голоду, хлопець став тихий, а на сьомий місяць заговорив. Його водили показувати по містах з немалим прибутком для хазяїв. Нарешті, якась бідна жінка пізнала в ньому свого сина. Отже, вірне те, що сказано у творах Платона (кн. 6., «Про закони»): «Людина є істота найтихіша й найбожественніша, якщо вона буде усмирена справжнім вихованням; якщо ж її не виховувати або давати їй неправильне виховання, то вона буде найдикішою твариною з усіх, кого родить земля».

1. Виховання по-
требують і тупі,
і обдаровані.

7. Ось що слід сказати взагалі про те, що освіта не обхідна в самім. Якби тепер ми оглянули різні якості людей, то знайшли б те саме. Адже, хто усумнився б в тому, що виховання необхідне людям тупим, щоб звільнити їх від природної тупості? Але справді далеко більше потребують виховання люди обдаровані, бо діяльний ум, не бувши зайнятий чимнебудь корисним, займеться некорисним, пустим і згубним.

Чим родючіше поле, тим більше родить воно тернину і чортополох. Так і видатний ум, повний пустими мріями, коли не засіяти його насінням мудрості і доброчинності. Як млин, працюючи, коли в нього не підсипати зерна, тобто матеріалу для мелення, стирає сам себе і, відриваючи від жорен куски і навіть пошкоджуючи і

розриваючи окремі частини, марно, з шумом і тріском, порошить, так і рухливий ум, позбавлений серйозної роботи, буде взагалі наповнюватися нікчемним, пустим і шкідливим вмістом і стане причиною своєї власної загибелі.

2. Багаті й бідні. 8. Чим є багаті без мудрості, як не відгодованими сисівками свинями, чим виявляються бідні без розуміння речей, як не ослами, засудженими носити тягарі? Що таке красний неук, як не прикрашена пір'ям папуга або, як сказав хтось, золоті пішки, в які вкладено свинцевий меч.

3. Начальники і підлеглі. 9. Щодо тих, хто колинебудь має управляти іншими — царів, князів, магістратів, пастирів церкви і вчених — то їм, насамперед необхідно пройнятися мудростю, так само як провідниківі треба мати очі, перекладачеві — мову, трубі — звук, мечу — вістря. Так само треба освічувати і підлеглих, щоб вони вміли розумно коритися мудрим правителем не з примусу, не з ослячої покірливості, а добровільно, з любові до порядку. Адже, розумним створінням треба управляти не криками, в'язницею, князями, але спираючись на розум. Якщо це бувас інакше, то безчестя підлеглих падас і на бога, який однаково вклав свій образ і в них, і людські діла будуть повні насильства і неладу, як це і є тепер.

Отже, всі без винятку. 10. Отже, нехай буде встановлено: *есім, породженним людьми, безумовно необхідне виховання для того, щоб вони були людьми, а не дикими тваринами, не нерухомими колодами*. Звідси виходить і те, що кожний настільки перевищує інших, наскільки він більше від інших вправляється. Отже, цей розділ ми закінчимо словами Премудрого: «Той, хто не хтус мудростю і науковою — нещасний, і марна надія його (саме досягти своєї мети), і труди його марні, і діла його даремні». (Премудр., III, 12).

РОЗДІЛ VII

Освіта людини з найбільшою користю відбувається в ранньому віці. Вона навіть тільки в цьому віці і може відбуватися

Схожість людини з рослиною. 1. З сказаного виходить, що людина і дерево щодо цього схожі. Адже, родюче дерево (яблуня, груша, смоковниця, виноградна лоза) хоч і може рости залишене само на себе, але як дика рослина вродить і дикий плід; для того ж, щоб воно дало смачні і солодкі плоди, потрібно, щоб умілій садівник його посадив, поливав і підчищав. Хоч людина, як і всяка істота, сама набуває свій образ, все таки без попереднього прищеплення живців мудрості, моральності і благочестя вона не може стати істотою розумною, мудрою, моральною і благочестивою. Тепер треба показати, що такого роду прищеплення повинне бути зроблене тоді, коли рослина ще молода.

Освіта людини починається в ранньому віці: 2. Щодо людини, то для цього є шість основ. Поперечна починається ще, непевність теперішнього життя; з ним доведеться розстatisя, але невідомо, де і коли.

**1. Через пепель
ність теперішнього життя.**

Але відхід з цього життя непідготовленим — справа настільки серйозна, що її не можна виправити. Теперішнє життя, безсумнівно, дане на те, щоб людина або придбала милість божу, або втратила її навікі. В утробі матері тіло людини утворюється так, що, коли при народженні в когонебудь невистачає якогонебудь члена, то, через те, людина буде позбавлена його на все життя. Поки ми живемо, душа освічується для пізнання бога і союзу з ним, і коли цього хтонебудь не досягне за життя, то після смерті для цього не буде вже після місяця, ні часу. Через те, що тут ідеться про предмет такої великої важливості, треба дуже поспішатися, щоб хтонебудь не був настигнутий зненацька.

**2. Шоб вона була
приготовлена для
життєвої діяльності**
**сті перше, після
почине діяти.**

3. Але, коли б навіть людині не загрожувала несподівана смерть і вона була б певна, що житиме надмірно довго, все таки, освіту їй необхідно починати як найраніше, бо живе вона не для вчения, а для діяльності. Слід, тому, готуватися до справ життя як найраніше, щоб не довелося нам перервати освіту раніше, ніж навчимося діяти. Мало того, якби хтонебудь вирішив присвятити все життя науці, то безконечна різноманітність речей, які творець світу дав нашому присмному спогляданню, така велика, що якби кому не будь випав на долю вік Нестора, все таки, в ній не було б недостачі у дуже корисних заняттях. Вона знаходила б скрізь заховані скарби божественної мудрості і з неї здобувала б собі засоби для щасливого життя. Отже, рано треба розкривати в людині здібності для споглядання речей, тому що протягом усього життя їй багато доведеться пізнання, зазнати і виконати.

**3. Все найлегше
формується в
ніжному віці.**

4. Природа всіх істот, які народжуються, така, що вони в гнучкі і найлегше приймають форму, поки вони в ніжному віці; змінівшись, вони не піддаються формуванню. М'який віск можна ліпити, даючи йому нову форму, але, коли він затвердне, то його легше перетворити в порошок. Молоде дерево можна садити, пересаджувати, підчищати, згинати як завгодно; але, коли воно виросло, цього неможливо зробити. Так, як хто хоче зігнути з дерева лук, йому треба взяти дерево зелене й молоде; не можна зігнути старе, сухе, сукувате дерево. Свіжі яйця при висиджуванні легко зогріваються і дають пташенят; від старих яєць марно буде сподіватися цього. Бажаючи привчити до роботи, ліверант — коня, пахар — вола, мисливець — собаку і яструба (як ведмедник — ведмедя танцювати, стара — сороку, ворона, папугу — передмати людський голос), вибирають молодих і юніх тварин і птахів; якщо ж виберуть старих, то їх праця пропаде марно.

Так само формується і сама людина.

5. Все це, очевидно, в такій же мірі стосується і до самої людини. У неї мозок (як ми вже сказали), сприймаючи ті образи речей, які попадають в нього через органи чуттів, схожий на віск, в дитячому віці взагалі вологий і м'який і здатний сприймати всі предмети, які трапляються; потім, поволі він висихає і твердне, так що, як показує досвід, речі віпечатуються і відображаються на ньому з великою трудністю. Звідси відомий вислів Цірона: «Діти швидко схоплюють нечисленну кількість предметів». Таким чином, і руки, і всі інші члени

тільки в дитячі роки можуть пристосовуватися до ремесел і робіт, поки мускули ще гнучкі. Хто має стати хорошим писарем, художником, кравцем, ковалем, музикантом та ін., — повинен займатися цим з юних років, коли уява ще живава, а пальці гнучкі, інакше він ніколи не оволодіє своїм предметом. Так само і коріння благочестя слід насаджувати в серці кожного з ранніх років. У кому ми бажаємо гармонійно розвинути елегантний норов, над тим треба працювати в ніжному віці. Кому треба зробити великі успіхи в вивченні філософії, тому треба розкрити чуття до всього в перші ж роки життя, поки він може запалитися захопленням, поки ум гострий, а пам'ять тверда. «Брудно й смішно дивитися на старого, що вивчав початки; юнакові треба вчитися, а старому цим користуватися», — говорить Сенека (Лист 36).

**4. Людипі даний
надзвичайно
великий час для
росту, і цей час
не можна вико-
ристовувати
на інше.**

6. Щоб людина могла стати освіченою людиною, бог дарував їй роки юності, щоб вона, бувши непрідатною для інших занять, виявила б старанність тільки для освіти. Іс, справді, кінь, віл, слон і інші тварини, які б величезні вони не були, протягом одного - двох років розвиваються до справжнього зросту; одна лише людина доходить до справжнього зросту ледве в 20 або в 30 років. Якби хтонебудь гадав, що це стається - випадково або залежить від будьяких другорядних причин, по істині той показував би свою тупість. Невже бог, відмірявши, як відомо, відповідний час усім іншим тваринам, тільки одній людині, цьому владареві світу, дав волю марно розтрачати час? Чи не простіше припустити нам, що в цьому була зроблена поступка природі, щоб вона, повільно діючи, тим легше формувала людину? Але вона ж без будьяких зусиль за кілька місяців творить далеко більші тіла. Отже, ми повинні прийти до висновку, що за обдуманим планом творець удостоїв нас свого благополучія, дав нам більш тривалий час для росту, щоб було в нас більше часу для вправляння в науках, щоб, залишаючись більш тривалий період нездатними до економічної і політичної діяльності, ми стали зате більш підготовленими для всього іншого часу життя (навіть для вічності).

7 Тільки те в людині тверде й стійке, що вона
**5. Тільки те твер-
де, що засвою-
ється в дитинстві.** *вбирає в себе в юному віці.* Це ясно з тих же прикладів. Навіть розбита посудина зберігає запах, яким вона просякла при першому вживанні. Дерево, яке розкинуло своє гілля в ніжному віці вгору, вниз, в боки, так і зберігає їх протягом сотень років, поки його не зрубають. Шерсть так міцно залежує фарбу, якою вона була спочатку пофарбована, що перефарбувати її не можна. Дерев'яний обід на колесі, затверднувши, скоріше розлеться на тисячу шматків, ніж стане прямим. *Таким же чином і в людині перші ераження такі стійкі, що було б чудом, якби вони змінилися.* Тому надзвичайно розумно, щоб вони внадрювалися в юному віці згідно з вимогами істинної мудрості.

**6. Здобути непра-
вильне виховання не проймається здоровими для життя правилами
справа дуже не-
безпечна.** 8. Нарешті, надзвичайно небезпечно, якщо людина зовнішні чуття, людський дух ні в якому разі не може залишатися в спокої і навіть не може утриматися, щоб не

зайняти себе корисними справами, якщо він не буде зайнятий чимнебудь найпустішим і (під впливом поганих прикладів зілсованого віку) навіть цікідливим. Як ми вже вказали, відвикнути від заасвоеного в ранньому віці пізніше буде або неможливо, або надзвичайно важко. Світ повен ненормальних явищ, у боротьбі з якими виявляються безсилними і державні владі, і служителі церкви, через те, що досі не прикладається серйозних зусиль до знищення першоджерел зла.

Висновок. Отже, оскільки кожному близьке до серця благо його потомства, а керівникам людських справ у політичному і церковному управлінні — благополуччя людського роду, остільки нехай усі своєчасно вживуть заходів, щоб починати насаджувати, підрізувати, ерошувати і розумно формувати небесні рослини для досягнення добрих успіхів у науці, моральності і благочесті.

РОЗДІЛ VIII

Юнацтво повинне здобувати освіту спільно, і для цього потрібні школи

Піклування про дітей власне⁶ справа батьків. 1. Показавши, що райські рослинки — християнське юнацтво, не можуть рости подібно до лісу, а потребують піклування, слід розглянути, на кого ж припадає це піклування. Найприродніше визнати, що припадає воно на батьків, щоб ті, кому діти завдячують життям, виявилися і джерелом для них розумного, морального і святого життя. Для Араама це було звичайним правилом, як про це свідчить бог: «Я обрав його для того, щоб він наказав синам і господі своїй по собі, щоб ходили путями господніми, творячи правду і суд» (Буття, XVIII, 19). Цього ж бог вимагає і від батьків, повеліваючи таке: «Тверди слова мої дітям твоїм і говори про них, сидчи в господі твоїй і ідучи дорогою, лягаючи і встаючи» (Второз., VI, 7). А через апостола він говорить: «Батьки, не роздразнюйте дітей своїх, а зрозушуйте їх у науці і напоумленні господньому» (Єфес. VI, 4).

На допомогу їм, прите, даються шкільні учителі. 2. Однак, при різноманітності людей і їх занять рідко зустрічаються такі батьки, які могли б самі виховувати своїх дітей або за родом своєї діяльності мали б для цього потрібне дозвілля. Тому давно вже практикується порядок, при якому діти багатьох сімей доручаються для навчання спеціальним особам, які мають знання і серйозність характеру. Цих вихователів юнацтва звичайно називають наставниками, учителями, шкільними учителями, професорами, а самі місця, які призначені для спільних занять, називають школами, навчальними закладами, аудиторіями, колегіями, гімназіями, академіями та ін.

Походження і поширення школ. 3. Як свідчить Лосиф Флавій, першу школу скоро після потону відкрив патріарх Сім, і вона пізніше була названа єврейською школою¹. Кому не відомо, що в Халдеї, особливо в Вавилоні, було багато шкіл, в яких

¹ Як особа патріарха Сіма, так і відкриття ним першої школи — чиста легенда, взята з біблії.

викладалися як інші науки, так і астрономія. Пізніше (в часи Навуходоносора) навчалися цієї халдейської¹ мудрості Даніїл і його товариші (Дан., I, 20,), так само, як у Гіппоні навчався Моеїс (Діянин., VII, 22).

А в ізраїльтян з повеління божого, по містах виникали школи, які називалися синагогами; у них левіти навчали закону. Ці школи існували до часів Христа і славилися проповідями його самого і його апостолів. Від єгиптян запозичили звичай споруджати школи греки і від них римляни, а від римлян цей похвальний звичай поширився по всій Імперії, особливо після поширення християнства, завдяки невисипущому піклуванню благочестивих князів і єпископів. Історія свідчить, що Карл Великий, підкоряючи якийнебудь язичеський народ, негайно призначав туди єпископів і учителів і споруджував храми і школи. За його прикладом ішли і інші християнські імператори, царі, князі і державні власті і тим самим намножили число шкіл настільки, що вони стали незчисленними.

4. Для всякої християнської держави важливо, щоб цей священний звичай не тільки задержався, але й поширювався, а саме, щоб у всякому упорядкованому людському співжитті (чи буде то столиця, місто, чи село) була збудована школа як навчальний заклад для спільногого виховання юнацтва. Адже, цього вимагають:

5. Похвальний порядок речей. Адже, коли го-
сподар сім'ї, сам не маючи дозвілля, щоб зробити
все, що йому потрібне для господарства, запрошує
різних ремісників, то чому б не бути такому ж поряд-
кові і тут? Коли йому потрібне борошно, він зверта-
ється до мельника; коли потрібне м'ясо — до м'ясника; коли напої —

до виноторгівця; коли потрібний одяг — до кравця; коли потрібне взуття — до шевця; коли потрібні будиночки, плуг, ключ і т. д. — до плотника, каменяра, коваля, слюсаря та ін. Мало того, для навчання дорослих релігії, ми маємо храми; для розгляду судових позивів, для зібрань народу і для повідомлення його про все потрібне в нас є судові місця і ратуші. Чому ж не мати для юнацтва школ? Адже навіть свиней і корів селяни не пасуть кожний окремо, а держать для цього найманіх пастухів, які і обслуговують однаково всіх, тоді як самі селяни мають можливість зайнятися, не відвертаючи уваги, ізшими своїми справами. Це і є прекрасніше зберігання праці, коли один робить тільки одно, не відвертаючись до інших справ; саме таким способом кожний служить з користю багатьом, а багато — кожній окремій особі.

2. Необхідність. 6. Подруге, необхідність. Тому що самі батьки дуже рідко мають належну здібність навчати своїх дітей і рідко мають для цього досить дозвілля, звідси виходить, що повинні бути люди, які б з своєї професії займалися однією цією справою і щоб таким чином обслуговувалися потреби всієї громади.

¹ Халдеї — народ семітичного племені, що підкорив вавілонян. Слово «халдеї» стало називним ім'ям вавілонських жерців, що славилися своїм знанням астрономії.

3. Користю. 7. Якби навіть і були батьки, які могли б присвятити себе вихованню своїх дітей, то, все таки доцільніше навчати юнацтво спільно в більш значному об'єднанні, бо більше виходить користі і задоволення, коли робота одних є прикладом і спонукою для інших. Адже, цілком природно робити те, що на наших очах роблять інші, і йти туди, куди йдуть інші, іти за тими, хто попереду і випереджати тих, хто йде за нами.

«Радісно бистрий виносяться кінь із відіривого стійла.
Є і кого перегнати, є і погнатись за ким».

Особливо дитячий вік взагалі спонукається і спрямовується до діяння більше прикладами, ніж правилами. Якщо ти щонебудь наказуєш дітям, то це слабо до них прищеплюється; якщо ж ти показуєш, як роблять щонебудь інші, то це вони наслідують і без будьяких наказів.

4. Постійними прикладами природи. 8. Нарешті, скрізь природа дає нам приклад того, що росте у великому числі, повинне з'являтися в одному якомунебудь місці. Так, дерева у величині кількості ростуть у лісах, трава — на полях, риби плодяться у водах, метали лежать у надрах землі. І, коли в лісі ростуть сосни, кедри або дуби, то звичайно вони ростуть у великій кількості; при цьому інші породи дерев ростуть там не так уже добре. Земля, багата на золото, не має в собі стільки ж інших металів. Але в ще більшій мірі ця істини виявляється в нашему тілі: у ньому кожний окремий член звичайно повинен дістати відповідну частину прийнятій іжі; проте, потрібна для його живлення частина іжі надходить не в сировому вигляді, щоб він сам її переробляв і засвоював, а в організмі є певні частини, ніби спеціально призначенні для цієї мети майстерні, щоб з користю для всього організму приймати іжу, зогрівати її, перетравлювати і, нарешті, у перетравленому вигляді розподіляти поживу між усіма іншими членами. Таким чином, плунок витворює сік, печінка — кров, серце — дух життя, мозок — душевний дух; все це уже в готовому вигляді легко розподіляється по всіх членах і причем підтримує життя в усьому тілі¹. Отже, чому ж школи не можуть витворювати світла мудрості, очищати його, поширювати і розподіляти по всьому організму людського об'єднання, подібно до того, як майстерні підтримують і спрямовують ремесла, храми — благочестя, судові місця — правосуддя.

5. І прикладами 9. Нарешті, коли робота виконується розумно, ми спостерігаємо те саме і на творах мистецтва. Садівник, наприклад, ідучи лісом і серед чагарників, наштовхнувшись де б не було на придатну для садіння рослину, не саджає її тут же, але, викопавши, переносять у фруктовий сад і там доглядає її, разом з сотнями інших. Так само, займаючись розмноженням риб для харчування, людина робить сажалки, ставки для них і дає їм можливість розмножуватися там тисячами. І чим більший фруктовий сад, тим краще, звичайно, ростуть дерева; чим більша сажалка, тим більших розмірів риби. Тому як для риб повинні бути призначенні ставки, для дерев — сади, так для юнацтва — школи.

¹ Вироблення крові печінкою, «духа життя» — серцем, «душевного духа» — мозком — все це уявлення, відомі в науці епохи Каменського, яка плутала поняття про фізіологічні процеси з такими надуманими поняттями метафізичної психології, як «дух життя», «душевний дух».

РОЗДІЛ IX

Школам потрібно доручати всею молодь тісі і другої статі

Школи повинні бути громадськими місцями для юнацтва.

1. Тому що всі повинні бути виховані в образ божий.

бравши в себе науку, доброчесність і релігію, могли з користю пройти теперішнє життя і достойно підготуватися до майбутнього. У бога немає сприятельства—не раз свідчить він про це сам. А коли ми дозволимо розвивати свій ум тільки деяким, виключивши всіх інших, то будемо несправедливі не тільки до тих, хто має ту саму природу, а й до самого бога, який хоче, щоб усі, на кому він начертав свій образ, його пізнавали, любили і вихвалили. Це, безсумнівно, буде відбуватися тим палкіше, чим більше буде розгоратися світло знання. Ми любимо саме настільки, наскільки пізнаємо.

2. Всі повинні бути підготовлені до обов'язків свого майбутнього по- кликання.

сонце, яке освітлює всесвіт, зогріває і животворить землю для того, щоб жило, зеленіло, цвіло, приносило плоди все, що тільки може жити, зеленіти, цвісти, приносити плоди.

3. Особливо треба діти з природи тупі і нерозумні. Це ще більш рішуче рішуче допомагати дітям тупим і злім з природи.

4. Цьому не може бути перешкодою те, що деякі вимагає універсальної культури умів. Хто з природи більш млявий і злій, той тим більше потребує допомоги, щоб, по можливості, звільнитися від тупості і нерозумства. І не можна знайти такого недоумства, якому зовсім уже не можна було б допомогти освітою (*cultura*). Як дірява посудина, яку часто миють, хоч і не держить води, але, все таки, втрачає свій бруд і стає чистішою, так тупі і нерозумні люди, хоч би і не зробили ніяких успіхів в освіті, проте, пом'якшають характером настільки, що навчаться коритися державній владі і служителям церкви. Крім того, відомо з досвіду, що деякі надто мляві з природи, діставши наукову освіту, випереджали навіть людей обдарованих, бо, як справедливо сказав поет, «невтомна праця перемагає все». Мало того, деякі з дитинства мають прекрасне здоров'я, а потім починають хворіти і худнути, а інші, навпаки — в молодих роках хворіють, а потім міцніють і добре ростуть. Так само буває і з розумовими здібностями: Одні розвиваються швидко, але швидко слабнуть і до деякої міри тупіють, а інші спочатку бувають тупими, а потім швидко і потужно розвиваються. У фруктових садах ми любимо мати не тільки дерева,

1. З дальшого випливає, що в школи слід віддавати не тільки дітей багатих і знатних, а й усіх взагалі: знатних і незнатних, багатих і бідних, хлопчиків і дівчаток, у всіх містах і містечках, селях і селищах.

2. Всі люди, які тільки народилися,— народилися на світ з однією і тією же головною метою: бути людьми, тобто розумними істотами, владарями тварин, яскравою подобою свого творця. Отже, всіх треба вести до того, щоб вони, належним чином вві-

3. Нам невідомо, для якої мети божественне про- видіння призначило того або іншого з нас. Але нам добре відомо, що бог іноді творить видатні знаряд- дя своєї слави з найбідніших, з найз nedolenіших, з найтемніших людей. Будемо ж наслідувати небесне

4. Цьому не може бути перешкодою те, що деякі вимагає універсальної культури умів. Хто з природи більш млявий і злій, той тим більше потребує допомоги, щоб, по можливості, звільнитися від тупості і нерозумства. І не можна знайти такого недоумства, якому зовсім уже не можна було б допомогти освітою (*cultura*). Як дірява посудина, яку часто миють, хоч і не держить води, але, все таки, втрачає свій бруд і стає чистішою, так тупі і нерозумні люди, хоч би і не зробили ніяких успіхів в освіті, проте, пом'якшають характером настільки, що навчаться коритися державній владі і служителям церкви. Крім того, відомо з досвіду, що деякі надто мляві з природи, діставши наукову освіту, випереджали навіть людей обдарованих, бо, як справедливо сказав поет, «невтомна праця перемагає все». Мало того, деякі з дитинства мають прекрасне здоров'я, а потім починають хворіти і худнути, а інші, навпаки — в молодих роках хворіють, а потім міцніють і добре ростуть. Так само буває і з розумовими здібностями: Одні розвиваються швидко, але швидко слабнуть і до деякої міри тупіють, а інші спочатку бувають тупими, а потім швидко і потужно розвиваються. У фруктових садах ми любимо мати не тільки дерева,

які рано приносять плоди, але й такі, які родять серед літа і пізніше, бо все (як говорить в одному місці Сірах) в свій час знаходить свою хвалу і колинебудь, хоч і з запізненням, показує, що існувало воно не даремно. Чому ж у сад наук ми хотіли б допускати тільки одного роду обдаровання, які рано досягають і рухливі? Тому не будемо виключати нікого, крім того, у кого багато віддале смисла або розум.

5. Не можна дати ніякої достатньої підстави, чому б Чи слід також і і слабу стать (щоб сказати дешо окремо про неї) жіночу стать допустити було б зовсім усунути від наукових занять (чи експериментів до вивчення наук?) викладаються вони латинською мовою, чи рідкою).

Женщины — також образ божий. Однаково причетні вони благодаті і царству майбутнього віку. Однаково вони обдаровані (часто більш, ніж наша стать) умом гострим, який сприймає мудрість. Однаково їм відкритий доступ до найвищих становищ, бо часто самим богом вони закликалися до управління народами, до того, щоб давати рятівні поради царям і князям, до вивчення медицини, до інших справ, корисних для людського роду, навіть до діяльності пророка і до того, щоб викривати священиків і єпископів. Так чому ж допускати їх до вивчення азбуки і усувати потім від читання книг? Чи боїмося ми їх легковажності? Але чим більше ми будемо займати їх ум, тим менше знайде собі місця в них легковажність, яка звичайно народжується від пустоти ума.

З якою ж, проте, обережністю? щоб дівчатам, як і юнакам не була доступна перша ліпша книга (треба пожалкувати про те, що цього не уникали досі з більшою обачністю). Ім повинні бути доступні книги, з яких істинним знанням бога і діл його вони могли б завжди почертати істинні добродетелі і істинне благочестя.

Усувається запечатлення проти цього. 7. Отже, нехай ніхто не заперечує мені відомими апостольськими словами: «Жінці учити не велю» (І Тім., II, 12) або відомими словами Ювенала з VI сатири:

«Нехай матрони, яка з тобою в шлюбі, не володіє випущеною мовою або нехай не вправляється в короткій ентилемі¹, в красивій розмові і не знає всіх історій».

Або нехай не заперечують тим, що говорить в Евріпіда Іпполіт:

«Я ненавиджу вчену жінку. Нехай ніколи не буде в моїй господі жінка, яка знає більше, ніж їй личить: адже, в учених сама Кіпріда вкладає більше лукавства».

Це, говорю я, аніак не суперечить нашему намірові, бо ми радимо вчити жінок не для пустої цікавості, а для доброзичайності і щастя, учити особливо тому, що личить її знати, чим володіти, як для достойного

¹ Ентилема (замовчання) — скорочений силогістичний висновок. У звичайному силогізмі дві посилики і висновок, а в ентилемі одна з посилок випускається, як така, що сама собою розуміється. Наприклад:

Гіпотенуза лежить проти найбільшого кута трикутника.

Отже, гіпотенуза с найбільшою стороною прямоугольного трикутника.

У цьому висновку випущена друга посилика, яка, очевидно, була б такою: У всякому трикутнику проти більшого кута лежить і більша сторона.

улаштування свого хатнього життя, так і для піклування про своє власне благополуччя і про благополуччя чоловіка, дітей і сім'ї.

Друге заперечення. 8. Якби хтонебудь заперечив: *що станеться, коли ремісники, музики, носильники і навіть жінки стали б ученими?* Відповідаю: «Станеться те, що

коли буде встановлена законом ця загальна освіта юнацтва, то після цього ні в кого не буде недостачі в гарних предметах для міркування, бажання, прагнення, навіть діяння і всі будуть знати, куди треба спрямовувати в житті всі дії і всі прагнення, в яких межах треба жити і як кожному охороняти своє становище. Крім того, всі, навіть серед робіт і трудів, будуть тішитися думками про слова і діла божі, і, завдяки читанню біблії та інших гарних книг (до яких, як уже таких, що їх вкусили, будуть приваблювати ці кращі насолоди), вони будуть уникати неробства, небезпечної для тіла і крові. І — скажу раз і назавжди — вони навчаться завжди бачити бога, завжди вихвалювати його, завжди сяягати і таким чином проводити присмішне це злигодне життя і з більшим балансом і надією ждати вічного життя. Але такий стан церкви чи не був би для нас расм, який тільки можливо мати під сонцем?

РОЗДІЛ X

Навчання в школах повинне бути універсальним

У чому ж полягає треба вчити всього. Але цього не можна розуміти все, чого треба так, проте, ніби ми вимагали від усіх знання всіх вчити і навча- наук і мистецтв (особливо знання точного і най- тися в школах. глибшого). Адже, це по суті справи марне і, зва-

жаючи на короткість нашого життя, ні для кого з людей неможливе. Ми ж бачимо, що всяка наука (фізика, арифметика, геометрія, астрономія та ін., навіть сільське господарство або садівництво) так глибоко і так широко розвинулася, що навіть у найвидатніших умів, якщо вони бажають зайнятися теоретичними міркуваннями і дослідами, вона могла наповнити все життя. Так, наприклад, це і сталося у Піфагора з арифметикою, в Архімеда з механікою, в Агріколо з рудничною справою (металургією), у Лонголія з риторикою (хоч він прагнув тільки до того, щоб стати досконалим ціщероніанцем). Але у всікому разі необхідно дбати і навіть добиватися того, щоб усіх, хто з'явився в світ не тільки як глядач, а також як і майбутній діяч, навчити розпізнавати основи, властивості і цілі найважливішого з усього, що існує і відбувається, щоб у цьому світі не зустрілося їм нічого, про що б вони не мали змоги скласти хоча б скромної думки і чим вони не могли б скористатися для певної мети розумно, без шкідливої помилки.

Саме в тому, що стосується формування всієї людини. 2. Отже, у всіх випадках, без винятку, треба прагнути до того, щоб у школах, а звідси через школи і у всьому житті:

1. З допомогою наук і мистецтва розвивалися здібності.

II. Удосконалювалися мови.

III. Розвивалися добречесність і норови в напрямі всякої пристойності згідно з усіма моральними підвалинами.

IV. Бога широ шанували.

У мудрості,
розв'язливості,
благочесті.

3. Адже, мудро сказав той, хто сказав, що *школи* — *майстерні гуманності*, якщо вони досягають того, що люди стають справді людьми, тобто (повертаючись до поставлених вище цілей): I. Створінням розумним. II. Створінням, яке володарює над усіма створіннями (також і над самою людиною). III. Створінням, яке в втіюю свого творця. Це буде в тому випадку, якщо школи багато попрацюють над тим, щоб зробити людей мудрими розумом, добровічайними у своїх діях і благочестивими серцем.

Доводиться, що
ці три якості
не повинно
роздрівати:

4. Ці три якості, через те, треба прищеплювати у всіх школах усьому юнацтву. Це я доведу, взявши за основу:

- I. Речі, якими ми оточені.
- II. Нас самих.

III. Христа - богочоловіка — як найдосконаліший зразок нашої досконалості.

1. Зв'язком
самих речей.

5. Самі речі, які стосуються нас, повинні бути поділені на три групи: деякі, як небо і земля і те, що в них, являють собою лише предмет дослідження, деякі, як скрізь розповсюджений, дивний порядок,— предмет наслідування, який постійно повелівається людині здійснювати в своїх діях; нарешті, деякі, як милість божа і багаторазове його благовоління тут і вовіки, служать для втіхи. Якщо до всього цього людина повинна бути підготовлена, то її треба напичити, поперше, пізнати те, що розстилається перед нею, коли споглядає вона це дивне видовище світу, подруге, навчити того, що вона повинна робити, і, нарешті, навчити втішатися тим, що, ніби в гостинній господі, подав йому свою щедрою рукою всеблагий творець.

2. Будовою
нашої душі.

6. Коли ми поглянемо на самих себе (чи візьмемо на увагу суть нашої душі), чи мету нашої появи і вселення в світ), то так само виявимо, що однаково всім властиві освіта, моральність і благочестя.

7. Суть душі складена з трьох здібностей (які відтворюють нестворену трійцю): розуму, волі і пам'яті. Розум спрямовується на спостереження відмінностей між речами (аж до найменших дрібниць), воля праугне до добору корисних речей і до усунення шкідливих, а пам'ять зберігас для майбутнього використання те, чим колинебудь займалася розум і воля, і нагадує душі про її залежність від бога і про її обов'язки; в цьому останньому випадку пам'ять називається також *свідкством*¹. Щоб ці здібності могли з успіхом виявляти (виконувати),

¹ Пам'ять, як одна з трьох основних частин душевних здібностей, розглядається і в Бекона Веруламського. Він, проте, давав класифікацію душевих здібностей за їх значенням і роллю для створення наук. Тому, поряд з пам'яттю, на якій ґрунтуються, за Беконом, історичні науки, він ставив розсудок і фантазію. Зведення Коменським функцій пам'яті до погадування «душі про її залежність від бога і про її обов'язки» є одним з цілком довільних богословських тлумачень, до яких нерідко вдається Коменський. До числа таких же довільних тлумачень належить і думка Коменського про те, що названі ним душевні здібності «відтворюють нестворену трійцю». Це — традиційне для того часу сколастичне тлумачення функцій душевного життя людини, як відбитка властивостей божества.

вказані властивості (свої обов'язки), цілком необхідно дати їм те, що просвіщало б їх розум, спрямовувало б волю, пробуджувало їх совість, через що розум проникливо пізнавав би речі, воля безпомилково робила добір, а совість чуйно спрямовувала б все до бога. Отже, як не можна відривати одну від однієї ці три здібності (розум, воля і совість), тому що вони становлять едину душу, так не слід розривати і три прокраси душі: освіту, добродетель і благочестя.

Метою нашого послання в світ. 8. Далі, коли ми розміркуємо, нащо ми послані в світ, то буде ясно, що мета ця подвійна - потрійна, а саме: щоб служити богові, створінням і собі і тішитися радістю, яка походить від бога, створінь і від нас самих.

1. Щоб служити богові, близькім і самим собі. 9. Коли ми хочемо служити богові, близькім і собі самим, то до бога нам треба мати благочестя, до близьких—моральність, а щодо нас самих — знання.

Правда, все це так тісно зв'язане між собою, що як людина, щодо себе самої повинна бути не тільки розсудливою, а і моральною, і благочестивою, так і на благо близького повинні служити не тільки добрі норови, але й знання і благочестя, а славі божій повинні сприяти не тільки благочестя, а й знання, і добрі норови.

2. Щоб користуватися потрійною втіхи, яка походить 10. Щодо втіхи, то бог притворенні засвідчив, що вона призначена для людини, бо ввів її в світ, уже прикрашений усіма благами, і, крім того, створив для неї рай блаженства і, нарешті, постановив зробити її учасником свого блаженства.

11. А втіху треба розуміти не фізичну (хоч і вона, бувши не чим іншим, як міцністю здоров'я, насолодою від їжі і си, може походити не з чого іншого, як тільки з добродетелі помірності), а духовну, яка походить або від речей, що нас оточують, або від нас самих, або, нарешті, від бога.

a) від самих речей; 12. Втіха, що походить від самих речей є та втіха від міркувань, яку має мудрець. Адже, чим більше він не займався, що б не являлося його зорові, на що б він не звертав свою думку, скрізь і у всьому цьому він знаходить принади, які дають йому таку велику насолоду, що часто він, ніби несамовитий від захоплення, забував про себе самого. Про це саме і свідчить книга «Премудрості»: «У поводженні мудрості немає суворості, ні в співживутті з нею — скорботи, але веселощі і радість» (Премудр., VIII, 16). А язичеський мудрець говорить: «Нема нічого в житті приемнішого, як філософувати».

b) від самих себе; 13. Втіха що буває від самого себе, являє собою ту величезну насолоду, яку має людина, що віддалася добродетелі, радіючи зного внутрішнього доброго настрою. Вона визнає себе готовою виконувати все, чого вимагають правила справедливості. Ця радість далеко більша, ніж перша: чиста совість — неперервний бенкет.

в) від бога. 14. Втіха від богові є найвищий ступінь радощів у цьому житті. Почуваючи вічне милосердя до себе бога, людина так захоплюється цією батьківською і незмінною милістю, що серце її від любові до бога тане і вона не знає, що їй більше творити або чого бажати, крім того, щоб доручаючи всю себе

милосердю божому, з насолодою перебувати в спокой і тішитися, в надії на вічне життя. Це той, що перевищує всяке розуміння, спокой у богої (Філіпп., IV, 7), вище якого неможна ні побажати, ні помислити. Отже, в три якості: освіта, доброчесність, благочестя — три джерела, з яких витікають всі джерела найдосконаліших утіх.

**3. Прикладом
Христа — напо-
го зразка.**

15. Нарешті, бог, що з'явився у плоті (для того, щоб показати в собі образ і закон усього), своїм прикладом навчив, що ці три якості повинні бути в усіх разом і в кожного окремо. Адже свангеліст свідчить, що бог виростав у премудрості і в ласці в бога і в людей (Лука, II, 52). Ось де щаслива трійця наших прикрас. Адже, що таке мудрість, як не пізнання всіх речей так, як вони є? Що викликає любов у людей, як не моральний характер? А що здобував до нас милість божу, як не страх перед господом, тобто внутрішнє серйозне і полум'яне благочестя? Отже, відчуимо в собі те, що у Христі Ісусі, що є абсолютною ідеєю всякої досконалості, яку нам подобає наслідувати.

16. Бо, через те, і сказав він: «Навчіться від мене» (Матф., XI, 29). I тому що Христос був даний людському родові як найосвіченіший учитель, найсвятіший жрець, наймогутніший цар, ясно, що християн повинно освічувати за прикладом Христа і робити їх освіченими щодо розуму, святыми щодо потягу совісті, могутніми в ділах (коїному до чого покликаний він). Отже, школи наші будуть справді християнськими лише тоді, коли зроблять нас найподібнішими до Христа.

17. Тому нещасним розладом є те, коли в чо-
мунебудь ці три якості не зв'язані непоривними
зв'язками. Нещасна та освіта, яка не переходить у моральність і благо-
честя. Адже що таке наукова освіта без моральності? *Xто успіває*
в науках, а відстae в добрих норогах (старовинне прислів'я), *той*
скоріше відстae, ніж успіває. Ст же, що сказав Соломон про гарну
жінку, яка відкидала розум, те саме можна сказати про освічену, але
аморальну людину: «Що золоте кільце в носі свині, те освіта у лю-
дини, яка відвertaється від доброчесності» (Припов., XI, 5). Як до-
рогоцінне каміння оправляється не свинцем, а золотом, що дас йому
більший бліск, так знання повинне поєднуватися не з розпустою, а
з доброчесністю і тоді воно збільшить і свій бліск, і бліск доброчесності. А де до того ж приєднається істинне благочестя, там здій-
сниться досконалість. Бо страх господній є як початком і кінцем му-
дрості, так однаковим чином — завершенням і вінцем знання, бо пов-
нота премудрості є страхом господнім (Припов., I; Сірах I та ін.).

Висновок. 18. Словом, тому що від дитячого віку і виховання
залежить все дальнє життя, мета не буде досягнута,
коли душі всіх не будуть підготовлені заздалегідь до всього, що має
бути в житті. Отже, подібно до того, як в утробі матері в коїні
майбутньої дитини утворюються одні і ті ж члени і при тому в коїні
людини всі: руки, ноги, язик та ін., хоч не всі повинні бути
ремісниками, скороходами, писарями, ораторами, так і в школі всіх
повинно вчити всього того, що стосується людини, хоч пізніше од-
ним буде більш корисне одно, а іншим — інше.

РОЗДІЛ XI

Досі не було шкіл, які цілком відповідали б своєму призначенню

Що таке школа, яка точно відповідає своєму призначенню.

1. Цісю самовпевненою заявкою я здамся занадто зухвалим. Але я закликаю в свідки саму справу і роблю суддею тебе, читачу, а себе ставлю тільки як дійову особу.

Школою, яка цілком відповідає своєму призначенню, я називаю тільки таку, яка була б справжньою майстернею людей, в якій, отже, уми учнів освітлювалися б блиском мудрості, для того, щоб швидко проникати у все явне і заховане (як говорить книга Премудрості, VII, 17), душі і рухи їх спрямовувалися б до загальної гармонії добродетелей, а серця насичувалися б божественною любов'ю, і до того проймалися б нею всі, хто доручений християнським школам для навчання мудрості, що діти вже на землі привчилися б жити небесним життям. Словом, щоб у школі досконало навчали всіх усього.

2. Але яка школа досі ставила собі це за мету в Доводиться, що школи повинні бути такими, щоб вона її досягала? Але щоб не здалося, що ми прагнемо до платонівських ідей і мрій про досконалість, якої немає ніде, на яку, може бути, в цьому житті не можна надіятися, я доведу іншими аргументами, що школи повинні бути такими і що, проте, досі таких шкіл ще немає.

1. **Бажанням д-ра Лютера.** 3. Д - р Л ю т е р у своєму зверненні до станів Імперії про заснування шкіл (у 1525 р.) серед інших висловлює два такі побажання: поперше, щоб у всіх містах, містечках і селах були побудовані школи для навчання всього існання тієї і другої статі (потребу чого ми довели в IX розділі), щоб навіть ті, хто займається землеробством і ремеслами, приходили в школу щодня хоч би на дві години, навчалися наук, добрих норовів і релігії; подруге, щоб навчання проводилося найбільш легким методом, який не тільки не відвертав би від наук, а до них приваблював, ніби якась принада, і діти, як він каже, повинні почувати не менше задоволення від навчання, ніж якби вони цілі дні гралися в горіхі, в м'яча або бігали. Так сказав Лютер.

2. **Свідчення самих речей.** 4. Чи не є ця порада справді розумною і гідною такого великого мужа? Але хто не бачить, що досі це лишилося тільки побажанням? Де ж ці універсальні школи? Де ж цей принадливий метод?¹

1) **Школи ще не засновані скрізь.** 5. В дійсності ми бачимо все, якраз протилежне, бо насамперед у менш значних громадах, у містечках і селах ще не скрізь засновані і самі школи.

¹ Сам Лютер, злякавшись революційного руху трудящих мас і перейшовши на бік експлуататорів, відмовився від ідеї загального навчання, підмінивши його обов'язковим для всіх навчанням віри.

2) Але навіть там, де вони є, не вживається заходів, щоб вони були для всіх.

А тим часом дуже імовірно, що серед бідних нерідко ховаються і — на велику школу для церкви і для держави — через таку систему пропадають бліскучі таланти.

3) Це не місце для приемних занять, а ступа.

Тому більша частина учнів проймалася огидою до наук і книг і вважала за кращі майстерні ремісників або якнебудь інші заняття.

4) Ніде не вчать усього, навіть головного.

8. А тим, хто залишалися в школі (чи з волі батьків і покровителів або сподіваючись досягти коли-небудь через освіту почесного становища, або через природний потяг до наукових занять), тим освіта прищеплювалася несерйозно і не досить розумно, а перекручено і неправильно. Бо звичайно занедбувалося те, що переважно повинне було насаджувати в уми, а саме благочестя і моральність. Про це, кажу я, у всіх школах (навіть в академіях, яким, проте, слід було б бути на вершині людської культури) дбали дуже мало. І здебільшого звідти виходили замість тихих ягнят дики осли і невгамовні норовисті мули; замість характеру, схильного до доброчесності, виносили звідти тільки поверхову ввічливість у поводженні, якийсь пишний іноземний одяг, дресировані для світської пустоти очі, руки і ноги. Справді, чи багатьом з цих жалюгідних людей, яким вивчення мов і мистецтв так довго давали зовнішній лиск, спадало на думку бути для всіх інших смертних прикладом помірності, чесноти, смиренства, гуманності, серйозності, терпіння, стриманості та ін.? Та й звідки все це може взятися, коли навіть у школах не порушується ніякого питання про добре життя. Це підтверджується розпущеню дисципліною майже в усіх станах і підтверджується, нарешті, безкощечними скаргами, зітханнями і сльозами багатьох благочестивих людей. І чи став би хтонебудь захищати теперішній стан школ? Звичайно, ми хворіємо на ту спадкову хворобу, яка перейшла до нас ще від прародителів, що, залишивши остроронь дерево життя, ми безладно прагнемо до одного лише дерева пізнання. Ради цього безладного прагнення школи досі гналися тільки за знаннями.

5) Користуються методом не вільним, а насильницьким.

9. Але яким же порядком і з яким успіхом досягали хоч би цього? Учнів тримали п'ять, десять і більше років на тому, що, безсумнівно, можна сприйняти людині протягом року. Що можна було б поступово прищеплювати свідомості, то нав'язувалося, втовкмачувалося і навіть вбивалося насильно. Що можна було подати наочно і ясно, те подавалося темно, заплутано, неясно, у вигляді справжніх загадок.

6. Але й там, де вони існують, вони не однаково доступні для всіх, а тільки для деяких, і саме для більш заможних. Адже, відівдування школ зв'язане з значими витратами, а тому бідні і не мають до них доступу, якщо не говорити про будьякий випадок, наприклад про чионебудь благодійність.

7. Далі, в навчанні юнацтва здебільшого застосовувався такий суровий метод, що школи ставали страхіттям для дітей і місцем катування для умів.

Тому більша частина учнів проймалася огидою до наук і книг і вважала за кращі майстерні ремісників або якнебудь інші заняття.

8. А тим, хто залишалися в школі (чи з волі батьків і покровителів або сподіваючись досягти коли-небудь через освіту почесного становища, або через природний потяг до наукових занять), тим

освіта прищеплювалася несерйозно і не досить розумно, а перекручено і неправильно. Бо звичайно занедбувалося те, що переважно повинне було насаджувати в уми, а саме благочестя і моральність. Про це, кажу я, у всіх школах (навіть в академіях, яким, проте, слід було б бути на вершині людської культури) дбали дуже мало. І здебільшого звідти виходили замість тихих ягнят дики осли і невгамовні норовисті мули; замість характеру, схильного до доброчесності, виносили звідти тільки поверхову ввічливість у поводженні, якийсь пишний іноземний одяг, дресировані для світської пустоти очі, руки і ноги. Справді, чи багатьом з цих жалюгідних людей, яким вивчення мов і мистецтв так довго давали зовнішній лиск, спадало на думку бути для всіх інших смертних прикладом помірності, чесноти, смиренства, гуманності, серйозності, терпіння, стриманості та ін.? Та й звідки все це може взятися, коли навіть у школах не порушується ніякого питання про добре життя. Це підтверджується розпущеню дисципліною майже в усіх станах і підтверджується, нарешті, безкощечними скаргами, зітханнями і сльозами багатьох благочестивих людей. І чи став би хтонебудь захищати теперішній стан школ? Звичайно, ми хворіємо на ту спадкову хворобу, яка перейшла до нас ще від прародителів, що, залишивши остроронь дерево життя, ми безладно прагнемо до одного лише дерева пізнання. Ради цього безладного прагнення школи досі гналися тільки за знаннями.

9. Але яким же порядком і з яким успіхом досягали хоч би цього? Учнів тримали п'ять, десять і більше років на тому, що, безсумнівно, можна сприйняти людині протягом року. Що можна було б поступово прищеплювати свідомості, то нав'язувалося, втовкмачувалося і навіть вбивалося насильно. Що можна було подати наочно і ясно, те подавалося темно, заплутано, неясно, у вигляді справжніх загадок.

6) Освіта підтримується скрізь словесна, ніж реальна.

7) Яким дозвим із заплутанням вивчення латинської мови.

війську, під час походу, швидше засвоюють чужу мову, навіть дві або три, ніж вихованці школ — при найповнішому дозвіллі і найбільшому напруженні — одну лише латинську мову. І з яким нерівним успіхом! Ті після кількох місяців вільно балакають про те, що ім потрібне, а ці через п'яtnадцять або навіть двадцять років можуть вимовити дещо по - латинськи і то, здебільшого, не без допомоги своїх милиць — граматик і словників, та й то не без вагань і зупинки. Подібна непродуктивна витрата часу і праці може бути лише як наслідок неправильного методу.

Нарікання на це 12. Про це справедливо писав найученіший доктор богословія і професор університету в Ростоку Ейль-
д - ра Любіна гарад Любін: «Метод навчання дітей, який вживається, уявляється мені зовсім таким, як якби комунебудь, оплативши його працю і старання, доручили навмисно вигадати викладання, при якому учителі навчали б своїх учнів латинської мови, а ті її засвоювали б не інакше, як з неймовірними труднощами, з страшною огидою, з безконечними тяготами і при тому не інакше, як за найдовший час. Щоразу, як я про це думаю і міркую, забентежене серце здригається і жах проймає до глибини мої душі». І трохи далі: «Думуючи про все це, я, признаюся, не раз приходив до тієї думки і до того твердого переконання, що все це введене в школу якимсь злім і завидливим генієм, ворогом людського роду». Ось що говорить той, кого побажав я з числа багатьох виставити найважливішим свідком.

1 самого автора. 13. Але нашо шукати свідків? Адже і нас, що вийшли із школ і академій і ледве зачеплені хоч би тінню якотиебудь істинної освіти, досить. Серед багатьох тисяч і я також є одним з нещасних, у кого жалюгідно загинула найкраща пора — весна всього життя, квітучі роки юності — через те, що вони були розтрачені на схоластичну нісенітницю¹. Ох, скільки разів після того, як мені випало бачити краще, загадка про нещасливий час виривала в мене з грудей стогін, з очей словоzi, з серця — печаль. Скільки разів ця печаль примушувала мене скликати: «О, якби Юпітер повернув мені минулі роки!»

¹ За традицією в епоху Коменського в школах вивчали не реальні предмети, а всякого роду штучно побудовані означення і події понять з граматики, арифметики, астрономії, діалектики і т. ін., які тлумачилися в символічному, релігійному розумінні. Оці відомості, що вивчалися в школах, Коменський цілком справедливо називав «схоластичною нісенітницю». Див. XVI, 44.

**Скарги і бажання
треба перетворити
в спробу шукання
кращого.**

14. Але й ці побажання марні: минуле не вернеться. Ніхто з нас, у кого прожиті роки, не поновить своєї молодості, щоб, краще підготувавши, знову почати і влаштувати її: нічого думати про те. Залишається одно, одно тільки і можливе: наскільки нашої змоги подбати про наших потомків, а саме: усвідомивши, як наші наставники кинули нас у помилки, показати шлях, як уникнути їх. Це станеться ім'ям і під керівництвом того, хто один може злічити наші хиби і виправити кривизну путей наших (Екл. I, 15).

РОЗДІЛ XII

Школи можна перетворити на краще

Чи слід лікувати застарілі хвороби? вважається майже неможливим. Проте, якби хтонебудь знайшовся такий, хто обіцяв би їх вилікувати, наваже хворий відмовився б від того? Хіба хворий не побажав би, щоб лікар керується не легковажністю, а твердою підставою. Отже, у нашій сміливій пропозиції нам треба добиватися того, щоб, поперше, стало ясним те, що ми обіцяємо, а, подруге, на якій підставі.

1. Вилікувати застарілі хвороби важко; трудно і

**Що міг би за-
пропонувати тут
і обіцяти автор.** буде знайшовся такий, хто обіцяв би їх вилікувати,

неваже хворий відмовився б від того? Хіба хворий не побажав би, щоб лікар керується не легковажністю, а твердою підставою. Отже, у нашій сміливій пропозиції нам треба добиватися того, щоб, поперше, стало ясним те, що ми обіцяємо, а, подруге, на якій підставі.

2. *Ми* ж обіцяємо таку організацію школ, при якій:

I. *Освіту* повинне здобувати все юнацтво, крім хіба тих, кому бог відмовив розуму.

II. *Юнацтво* навчалося б усього того, що може зробити людину мудрою, доброчесною, благочестивою.

III. *Як* підготовка до життя, ця освіта повинна бути закінчена до настання зрілості.

IV. *Ця* освіта повинна відбуватися дуже легко і м'яко, ніби сама собою — без биття і суворості або будьякого примусу.

Як організм росте і міцніє, не вимагаючи ніякого розширення або розтягання своїх членів, якщо тільки його розумно живити, дати йому тепло і вправи, так, кажу я, розумно постачувані душі покива, тепло, вправи повинні самі собою переходити в мудрість, доброчесність, благочестя.

V. *Юнацтво* повинне здобути освіту не позірну, а істинну, не поверхову, а ґрунтовну, тобто, щоб розумна істота — людина — привчалася керуватися не чужим розумом, а своїм власним, не тільки вичитувати з книг і розуміти чужі думки про речі або навіть заучувати і відтворювати їх у цитатах, але розвивати в собі здібність проникати в корінь речей і виробляти істинне розуміння їх і вживання їх. Треба також прагнути до ґруйового засвоєння моральності і благочестя.

VI. *Ця* освіта не повинна вимагати великих зусиль, а повинна бути пайджайно легкою. Треба приділяти не більше чотирьох годин щодня на заняття в школі і при тому так, щоб було досить одного вчителя для навчання одночасно хоч би ста учнів. При чому ця робота, все таки, буде в десять раз легша, ніж та, яка тепер звичайно витрачається на навчання окремо взятих учнів поодинці.

Природні властивості людей щодо нових винахідів ілюструються: прикладом машини Архімеда, як це не винайдено було його раніше. Коли Архімед обіцяв царю Гіерону однією рукою спустити в море величезний корабель, який не могли зрушити з місця сто чоловік, над ним глували, а коли він це зробив, всі здивувалися.

прикладом відкриття нового Світу, 4. Коли Колумб обіцяв відкрити нові острови на Заході, то крім короля Кастилії, ніхто з королів не хотів його слухати і хоч скількинебудь допомогти в його намірі. Історія розповідає, що самі його супутники не раз приходили через відчай до обурення, так що ледве не викинули Колумба в море і не вернулися назад, не довівши справи до кінця. І проте, цей такий великий Новий Світ був відкритий, і всі ми тепер дивуємося, як це він не був так довго відкритий. Стосується сюди і відомий жарт того самого Колумба. Коли він почув на одному бенкеті, що іспанці, заздрячи славі такого відкриття, зробленого італійцем, нападали на нього і, між іншим, говорили, що відкриття зроблене випадково, а не через його талант і що воно могло б бути зроблене кимнебудь іншим,— він запропонував дотепну задачу: «Як куряче яйце може стояти на своєму гострому кінці без будької підпори?» Коли всі марию намагалися зробити це, він, легко вдаривши яйцем об блюдо і трохи надломавши шкаралупу, поставив яйце. Ті засміялися і почали кричати, що те саме можуть зробити і вони. «Тепер ви можете,— сказав він,— бо ви бачили, що це можливо; але чому ж ніхто не зробив цього раніше від мене?»

прикладом другого мистецтва, 5. Те саме, гадаю, було б, якби Іоганн Фауст, винахідник друкарського мистецтва, почав скрізь розказувати, що в нього є спосіб, яким одна людина протягом восьми днів може написати більше книг, ніж пишуть звичайно протягом цілого року десять найдосвідченіших переписувачів, і що книги будуть написані дуже красиво, що всі примірники будуть однієї і тієї ж форми до найостаннішої букви і що в них не буде зовсім помилок, якщо один тільки примірник буде виправлений. Хто б йому повірив? Кому це не здалося б загадкою або, принаймні, пустими і марнimi хвастощами. Однак, тепер навіть діти знають, що це цілком вірно.

винахідням пороху, 6. Якби Бартольд Шварц, винахідник мідних гармат, звернувся до стрільців з лука з такими словами: «Ваші луки, ваші металеві машини, ваші праці без силі. Я вам дам знаряддя, яке без усякого зусилля рук, лише з допомогою вогню, не тільки буде викидати каміння і заливо, але й буде стріляти далі і влучніше попадати в ціль, уражати дужче, потрясати і руйнувати»,— хто з них не підняв би на глум винахідника? Так звичайно вважають нове і невипробуване за чудесне і неймовірне.

мистецтвом письма. 7. Первісні жителі Америки, звичайно, не могли уявити собі, як може бути, щоб одна людина могла передавати іншій свої думки, не вступаючи з нею в розмову, без

передавача, а тільки переславши йому клачки паперу. Це розуміють у нас навіть найтупоумніші. Цілком так скрізь і у всьому. Те, що здавалося колись трудним, викликає у потомків посмішку.

Відкриття досконалого методу також викличе сувору критику. 8. Ми легко передбачаємо, що та сама доля випаде і цьому нашому новому починанню: почасти ми навіть уже цього зазнали. Саме, деякі будуть дивуватися і обурюватися, що є люди, які насмілюються дорікати за недосконалість школи, книги, методи, прийняті на практиці, і обіцяти щось незвичайне і таке, що перевищує всяку імовірність.

Як проти цього заперечувати. 9. І нам, звичайно, дуже легко було б послати на успіх, як на найправдивішого в майбутньому свідка нашого твердження (так я вірю в моого бога). Проте, тому що це пишемо ми попередньо, не для темної юрби, а для людей учених, то треба довести, що можливо все юнацтво навчити наук, добрих норовів і благочестя без усякого обтяження ними, якого зазнають як ті, що навчають, так і ті, що учатися при звичайному вживаному методі.

Основа наукового доводу. 10. Єдиною і цілком достатньою основою цього доводу може бути таке: *коєсна річ не тільки легко дозволяє себе направляти туди, куди схиляє її природа, але, більше того, і сама охоче прямує туди і зазнає страждань, якщо її у цьому перешкодити.*

Розвиток його 11. Адже немас, звичайно ніякої потреби примушувати птаха літати, рибу плавати, звіра привчати бігати. Вони роблять це самі собою, як тільки почуваютъ, що досить змініли. Так само немас потреби примушувати воду текти по похилому місці вниз або розгоратися вогонь, що дістав горючий матеріал і приплів повітря, круглий камінь котитися вниз, а квадратний камінь примушувати лежати на місці, око і дзеркало сприймати предмети, якщо біля них є світло, насінину, зогріту вологою і теплом, проростати. Отже, всі речі намагаються діяти так, як ім з природи належить діяти. І виявляють свою діяльність навіть при найменшій допомозі ім.

І застосування. 12. Отже, через те, що насіння знання, моральності і благочестя (як це ми бачили у п'ятому розділі) з природи властиві всім людям (крім виродків), то звідси з необхідністю випливає, що немас потреби ні в чому, крім найлегшого спонукання їх і деякого розумного керівництва.

Заперечення первісне. 13. Але, кажуть, не з кожного куска дерева виходить Меркурій¹. Відповідаю: але з *коєсної людини виходить людина, якщо немас зіпсованості.*

Заперечення друге. 14. Проте (заперечить хтонебудь), внутрішні наші сили через перворідний гріх надламані. Відповідаю: але вони не вичерпані. Звичайно, так само ослаблені тілесні сили, проте ми вміємо змінювати їх до границь їх природної міцності в допомогою ходіння, бігання і вправ у штучних

¹ Вираз узято з практики скільких зображень міфічних божеств і так званих «напівбогів». Фігура Меркурія, як він поданий у міфічних переказах, особливо трудна для зображення на дереві.

роботах. Хоч перші люди відразу ж після їх створення могли ходити, говорити, міркувати, а ми можемо ходити, говорити, міркувати тільки навчивши цього через вправи, все таки, звідси не випливає, що не можна навчитися цього інакше, як з допомогою заплутаного методу, з величими труднощами, з сумнівним результатом. Адже, якщо всього цього, що стосується до тіла, а саме: істи, пити, ходити, стрибати, робити роботу ми навчаємося без особливих труднощів, то чому ж ми не можемо таким же чином навчитися і усього того, що стосується до духовних сил? Тільки б не бракувало належного керівництва. Що додати до цього більше? Протягом кількох місяців іздець навчає коня на показ бичем бігати риссю, скакати, ходити по колу і робити складні рухи. Спритний фігляр навчає ведмеди танцювати, зайця бити в бубон, собаку — орати, фехтувати, ворожити і т. д. Злідена бабуня навчає папугу, сороку, ворону наслідувати людські звуки або мелодії та ін.— все це всупереч природі і за короткий час. Як же людина не змогла б легко навчитися того, до чого сама природа, не кажу — допускає її або веде, а навіть тягне? Соромно було б твердити це, щоб нас не засміяли дрецирувальники звірів.

Заперечення 15. До цього додають, ніби сама трудність речей приводить до того, що не кожний їх розуміє. Відповідь. відаю: яка це трудність? Чи є, питаю я, в природі такого темного кольору тіло, яке не могло б відбитися в дзеркалі, аби тільки ти добре розмістив його при достатньому освітленні? Чи є щонебудь, чого не можна було б намалювати на картині, аби тільки малював той, хто вміє малювати? Чи знайдеться якнебудь насіння або корінь, яких би не могла сприйняти земля і не довести своїм теплом до проростання? Була б тільки людина, яка б знала, де, коли, як треба садити кожну насінину. Додам до цього: немає в світі такої високої скелі або башти, на які не міг би піднятися всякий, у кого є ноги, аби тільки драбини були приставлені правильно або східці, вирублені в самій скелі, були зроблені в належному положенні і порядку і обгороджені були загородами від падіння в безодню. Тому, якщо до вершин знань доходять стільки небагато, хоч підходять до них із старанистю і надзвичайно охоче, а ті, що в будьякій мірі наближаються до них, досягають цього не інакше, як з трудом, задишаючись, втомлені, із запамороченням, весь час спотикаючись і падаючи,— то це бувас не через те, що для людського роду є щонебудь недоступне, а через те, що східці розміщені погано, зіпсовані, з прогалами, готові впасті, тобто через те, що метод заплутаний. Безсумнівно, що по правильно розміщених, непошкоджених, міцних, безпечних східцях можна кого завгодно звести на яку завгодно висоту.

Заперечення 16. Скажуть: а проте, є надзвичайно тупі голови, четверте. в які нічого не можна вкласти. Відповідаю: навряд Відповідь чи є таке забруднене дзеркало, щоб воно, все таки, перша. хоч якнебудь не сприймало зображення; навряд чи є така шершава дошка, щоб на ній, все таки, чогонебудь і якнебудь не можна було написати.

Відповідь друга. Але, якщо трапляється дзеркало, забруднене пилом або плямами, його попереду треба витерти, а шершаву іспішку треба вистругати; після цього вони будуть придатні до вживання.

Так само юнацтво, якщо його вправляти, звичайно буде заохочуватися, і розвиватися, допомагаючи один одному, і, нарешті, всякий буде сприймати все (я вперто обстоюю це мое твердження, бо основа лишається незмінна). Різниця виявиться лише в тому, що більш відсталі будуть знати, що вони сприйняли дуже обмежене знання речей, але, все таки, дещо сприйняли, а більш здібні, переходячи від вивчення одного предмета до другого, будуть все глибше й глибше проникати в суть речей і тим самим набувати все нові й корисні знання про них.

Відповідь третя. Нарешті, нехай знайдуться такі, які зовсім не здібні до освіти, як сучкувате дерево непридатке для різьби. Все таки, наше твердження буде істинним для умів середніх, які милістю божою завжди народжуються у величезній кількості. Скудні умом трапляються так само рідко, як і природні каліки. Адже, сліпота, глухота, кульгання, погане здоров'я, як і дивовижна (не природна) тупість мозку рідко бувають природженими, а набуваються з нашої вини.

Заперечення п'яте. 17. Ще заперечують: Деякі виявляють не нездібність до вчення, а небажання; примушувати їх вчитися проти волі — і неприємно, і марно. Даємо відповідь: справді, розповідають про якогось філософа, що він, маючи двох учнів, одного нездібного, а другого пустотливого, — програв обох, бо один, бажаючи учитися, не міг, а другий, маючи здібності, не хотів. Ну, а що, коли причиною цього небажання вчитися є самі вчителі?

Відповідь. А ристотель, принаймі, проголосив, що прагнення вчитися людині природжене; що це так, ми бачили в п'ятому розділі і попередньому — одинадцятому. Але тому що іноді інженери потурання батьків пускати в дітей природне прагнення, іноді приваблюють до пустих занять невгамовані товариші, іноді самі діти відвртаються від природжених прагнень через різні міські або придворні розваги, або через зваблювання якими-небудь зовнішніми предметами, звідси і походить, що в дітей відпадає всяке бажання засвоювати невідоме, і вони нелегко можуть на чому-небудь зосередитися. Подібно до того, як язык просякнутий одним смаком, нелегко відрізняє інший, так і ум, захоплений чим-небудь одним, не досить уважний до чого-небудь іншого. Тому в таких випадках насамперед треба усунути цю тупість, яка виникла випадково, вернути дітей до первісної природної сприйнятливості, і, безсумнівно, в них відновиться бажання до знання. А чи багато з тих, хто займається освітою юнацтва, думають над тим, як зробити юнацтво насамперед сприйнятливим до освіти? Адже, токар, перше ніж виточувати щонебудь з дерева, спочатку обрубати його сокирою, коваль, перше ніж кувати залізо, разом'якнути його, ткач, перше ніж присти нитки з шерсті, ставити основу, очищає шерсть, промиває її і розчесує, а швець, перше ніж шити чоботи, шкіру обробляє, витягає, розгладжує. Але хто ж, кажу я, звертає увагу на те, щоб таким же чином учитель, перше ніж почати освічувати учня, збудув би інтерес до знання своїми напутніннями, зробив би його придатним до вчення, викликав би в ньому велику готовість у всьому слухатися свого наставника? Звичайно кожний учитель бере учня таким, яким його знаходить, і відразу ж

починає обробляти його, виточує його, кув, розчісув, тче, пристосовує до своїх зразків і сподівається, що той стане блищати, як відполірований. Якщо ж цього негайно, на його бажання, не стається (а як могло це статися, пити я), то він обурюється, гласує, скажені. Ми не дивуємося, що подібної освіти деякі ухиляються і тікають від неї! Скоріше слід дивуватися тому, як хтонебудь може витримати її.

Шість здібностей. 18. Тут якраз маємо нагоду пригадати дещо про відмінність здібностей, а саме: *в одних здібності гострі, у інших — тупі, в одних — глупкі і податливі, в інших — тверді і вперті, одні прагнуть до знань заради знання, інші захоплюються скоріше механічною роботою*. З цього тричі подвійного роду здібностей виникає шестикратне сполучення їх.

19. Поперші, є учні з гострим розумом, які прагнуть до знання і податливі; вони переважно перед усіма іншими особливо здібні до заняття. Ім нічого не треба крім того, щоб давали їм наукову поживу; ростуть вони самі, як благородні рослини. Потрібна лише россудливість, щоб не дозволити їм надто поспішатися, щоб передчасно вони не ослабли і не виснажилися.

20. Подруге, є діти, які мають гострий розум, але мляві, хоч і слухняні. Вони тільки потребують пришпорювання.

21. Потрете, є учні, які мають гострий розум і прагнуть до знання, але невгамовні і вперті. Таких звичайно в школах ненавидять і здебільшого вважають безнадійними; проте, коли їх належним способом виховувати, а них звичайно виходять великі люди. Як приклад, історія дала великого афінського полководця Фемістокла, який юнаком був невгамової вдачі (так що учитель йому говорив: «Ти, дитино, не будеш посередністю, ти принесеш державі або велике благо, або велике зло».). Коли пізніше дивувалися тому, що характер Фемістокла змінився, він звичайно говорив: «Невгамовні молоді коні стають прекрасними, коли до них застосовується правильне навчання. Це справдилося на Буцефалі Александра Великого, бо коли Александр побачив, що його батько Філіпп вважав негодящим коня через його виняткове дикунство, тому що кінь не підпушкав до себе жодного їздця, він сказав: «Якого коня вони гублять через те, що не вміють ним користуватися!» І коли Александр, не вдаючися до вдарів, незвичайно вміло ловів себе з конем, то добився того, що не тільки тоді, а й пізніше Буцефал завжди носив на собі Александра, і у всьому світі не можна було знайти коня більш благородного і більш гідного такого героя. Переказуючи це, Платон додав: «Приклад цього коня вказує нам на те, що багато прекрасних природних обдаровань гине з вини наставників, які з коней роблять осілів, не вміючи керувати високими і вільними істотами».

22. Почетверте, є учні слухняні і охочі до навчання, але в'ялі і забарливі. І такі можуть іти слідами тих, що йдуть попереду. Але для того, щоб зробити це для них можливим, треба спуститися до їх слабості, ніколи не переобтяжкити їх, не ставити до них надто сурових вимог, ставитися до них доброзичливо і терпляче або допомагати, підбадьорювати і підтримувати їх, щоб вони не занепадали духом. Нехай вони пізніше прийдуть до мети, зате вони будуть міцні.

ніші, як буває з пізніми плодами. І як друк важче відбивається на синіці, але тримається довше, так і ці учні в більшості випадків більш життєві, ніж обдаровані і, коли щонебудь засвоїли, вони не так легко забувають. Тому іх не слід усувати із школі.

23. Поп'яте, в учні тупі й, крім того, байдужі і в'ялі. Їх ще можна відправити, аби тільки вони не були вперті. Але при цьому потрібна велика розсудливість і терпіння.

24. На останньому місці стоять учні тупі з віпсуютою і злобною натурою; здебільшого ці учні безнадійні. Проте, відомо, що в природі для всього зіпсованого є протидіючі засоби, і неродючі з природи дерева, коли правильно їх посадити, стають родючими. Тому взагалі не слід втрачати надію, а треба добиватися усунути в таких учнів принаймені впертість. Якщо цього досягти не вдається, тоді тільки можна покинути викривлене і сукувате дерево, з якого ти марно будеш сподіватися створити Меркурія. Грунт неродючий, каже Катон, не слід ні обробляти, ні зачіпати. Проте, серед тисяч навряд чи знайдеться хоч одна така звиродніла натура; це саме і є дивним доказом божої благости.

25. Суть сказаного зводиться до такого висловлення Платона: «Якими діти народжуються, це не від кого не залежить, але, щоб вони через правильне виховання стали гарними — це в нашій владі». Так, у нашій владі, говорить він. Так, садівник з усякого живого кореня вирощує дерево, застосовуючи в потрібних випадках те саме своє вміння посадити.

Чотири способи довоються, що до всіх здібностей можна, проте, підходити з одним і тим же вмінням

26. Чотири такі доводи показують, що все юнацтво з такими різними здібностями можна виховувати і освічувати одним і тим же методом.

27. Понеरше, всіх лісдей слід вести до одних і тих же предметів мудрості, моральності і благочестя,

і методом. 28. Подруге, як би не відрізнялися люди одно від одного здібностями, всі вони мають одну й ту саму людську природу, що має одні й ті самі органи.

29. Потретс, вказана відмінність здібностей є не що інше, як відхилення від природної гармонії або недостача її, так само, як хвороби тіла виявляються в лишках вологості або сухості, теплоти або холоду. Наприклад, що таке гострота ума, як не тонкість і рухливість життєвого духу в мозку, яка надзвичайно швидко поширюється через органи чуттів і з надзвичайно великою поспішністю проникає в речі, які уявляються¹. Якщо ця швидкість не стримується в якінебудь мірі розумом, то дух розсіюється, а мозок залишається або ослабленим, або тупим; отже, уми, які рано розвиваються, здебільшого або забираються передчасною смертю, або тупіють. Навпаки, що таке тупість ума, як не неповороткість і затемнення життєвого духу в мозку. Через більш частий рух темнота духу з необхідності розсіюється і світліє. А що таке, питано, вухвальство і впертість, як не зважа рухливість серця, яке не схиляється до поступливості? І, через те, треба пом'ягчувати дисципліною. А що таке в'ялість, як не надмірна слабість серця, яка потребує зміщення? Тому як для тіла найбільш від-

¹ Див. примітку до § 8, розд. VIII.

поніднім лікуванням є не те, яке вживає протилежні засоби (тому що це сирично є більш жорстоку боротьбу), а те, яке пом'якшує протилежність так, щоб в одній частині не було в будьчому недостачі, а в другій — надлишку; так само при вадах людського духу найкращим методом буде лікування, при якому стають помірними надмірності і недостачі обдаровань і все приводиться в гармонію і приємну погодженість. Через те наш метод пристосований до середніх здібностей (які найчастіше зустрічаються), щоб стримувати передчасне виснаження найбільш обдарованих і заохочувати й підганяти в'ялих.

30. Нарешті, при вказаних вадах і відхиленнях здібностей скоріше можна допомогти, поки вони нові. Як на війні, поки бій відбувається правильним порядком, новобраці змішуються з старими солдатами, слабі — з міцними, ліниві — з рухливими і всі б'ються під одними і тими ж пропорціями, за одними і тими ж наказами, а після перемоги кожний переслідує ворога, поки хоче і може, забирає здобич на своє бажання, так і в цьому науковому поході необхідно, щоб більш повільні змішувалися з більш швидкими, більш тупі — з більш розумними, уперті з слухняними і вчилися б за одними і тими ж правилами і прикладами доти, поки потребують керівництва. По закінченні ж школи нехай кожний вивчає і засвоює науки з тією швидкістю, в якою може.

З якою мудрістю треба діяти при змішанні здібностей різного характеру.

31. Вказане змішання я розумію не стільки щодо місця заняття, а в далеко більшій мірі щодо подання допомоги: кого вчитель визнає більш здібним, до того він приєднує для навчання двох або трьох, що відстають; тому, у кого добрий характер, він долучає для нагляду і керування учнів гіршого потрів. Таким чином буде виявлене прекрасне дбання про тих і інших; при цьому, звичайно, учителев повинен буде стежити за тим, щоб це робилося розумно. Але, мабуть, пора вже приступити, нарешті, до з'ясування самої справи.

РОЗДІЛ XIII

Основою перетворення школ є точний порядок у всьому¹

Порядок — душа речей. 1. Якби ми звернули увагу на те, що власне зберігає в стійкому стані ввесь цей всесвіт з його найдрібнішими речами, то не знайшли б нічого, рішуче нічого іншого, крім порядку, тобто розміщення речей попередніх і наступних, верхніх і нижніх, великих і малих, схожих і не-схожих відповідно до місця, часу, числа, міри і ваги, належних і відповідних кожній речі. Хтось дотепно і вірно сказав, що порядок є душа речей. Адже, все, що приведене в порядок, зберігає своє положення і цілість доти, поки удержує порядок. Коли порядок порушений, то все ослаблюється, коливається, розхитується, падає. Це ясно з прикладів природи і мистецтва. Справді:

¹ Як у назві, так і в змісті розділу термін «порядок» (ordo) вживався Коменським не в звичайному, а в філософському розумінні слова і означав закономірну залежність одних частин і явищ від інших.

Це пояснюється прикладами:

1. Світу.

Цим збереженням порядку в окремому зберігається і порядок всесвіту.

2. Небесної тверді.

небесної тверді.

3. Тонкої роботи дрібницьких живих істот.

4. Що дає можливість бджолам, мурашкам, павукам давати роботу такої точності, що людський ум знаходить в ній більше чому дивуватися, ніж наслідувати? Не що інше, як природжене вміння додержувати в діях порядок, число, міру.

4. Людського тіла. 5. Чим досягається те, що тіло людини є таким дивним органом, цілком достатнім для незчисленних дій, хоч цьому органові дані не незчисленні засоби, тобто небагатими членами, з яких вони складаються, можна виконувати дивно різноманітні дії, і не потрібні будьякі додаткові члени або зміни в них? Це досягається, звичайно, найрозсудливішою пропорцією всіх членів, як у них самих, так і у відношенні одного до одного.

5. Нашого ума. 6. Чим досягається те, що єдиний даний нашому тілу ум, керуючи стількома діями, є достатнім для всього тіла? Тільки порядком, завдяки якому всі члени зв'язані постійними зв'язками і першим рухом, який виходить від ума, легко приводиться у відповідну дію.

6. Царства, яке мудро управлюється.

7. Чим пояснюється, що одна людина, цар або імператор, може управляти цілими народами і, не зважаючи на те, що скільки голів, стільки і умів, всі, проте, здіснюють наміри його одного? І, коли він добре веде справу, все неминуче йде добре. Це відбувається тільки через порядок, за яким усі зв'язані узами законів і підлегlostі. Одному правителеві держави найближчим чином підпорядковано кілька людей, якими він повинен правити безпосередньо, кожній з них підпорядковані інші і так далі, поступово до найостаннішої людини. Таким чином, ніби в ланцюгу, одна ланка підтримує другу, так що, коли порушили одну, порушуються всі; коли залишається в спокої перша — спокійні і всі інші.

7. Машини Архімеда.

8. Що це було таке, чим Гіерон один міг при бажанні повернати таке громадище, яке марно пробували зрушити з місця кілька сот чоловік? Звичайно, дивна машина, яка була збудована з валів, блоків і канатів так, що одно знаходило собі підтримку в іншому для збільшення сил.

8. Гармати.

9. Страшні дії гармат, якими потрясаються стіни, перекидаються і башти, знищуються війська, походять тільки від певного порядку речей і прикладання активного до пасивного, а саме від правильного змішування селітри з сіркою (найхолоднішого з найгарячішим), від точної відповідності знаряддя або гармати цим складовим елементам, від достатнього постачання пороху і снарядів гарматі і, нарешті, від правильного наве-

дення на піль. Якщо хоч однієї з цих умов не буде, то й сама гармата буде непотрібна.

9. Друкарського 10. Від чого залежить друкарське мистецтво, за-
вдяки якому швидко, красиво і правильно розмно-
мистецтва.

жується книги? Звичайно від порядку, старанного виріування мідних форм, виливання, полірування, розкладання їх по касах, розбирання шрифту для нового складання, вставляння в машину і т. д., а також від готування, змочування, розгладжування паперу і т. д.

10. Воза. 11. Якщо візьмемо також і механіку, то чим по-
яснюється, що віз, тобто дерево і залізо (складові його частини), так швидко слідує за кіньми, які біжать спереду, і являє собою такий зручний засіб для перевезення людей або тягарів? Причина полягає тільки у вмілому сполученні дерева і заліза в колесах, осіях, дишлях і в поперечних брусах при дишлях, бо коли розірветься або зламається хоч одна з цих частин, вся машина стає непотрібною.

11. Корабля. 12. Чим пояснити, що люди, сідаючи на споруди з дерева, доручають себе лютому морю, досягають навіть антиподів¹ і повертаються непошкодженими? Причина тільки в сполученні на кораблі кіля, мачти, реї і парусів, весел, руля; якоря, морського компаса та ін.; коли щонебудь з цього пеується, то загрожує небезпека качки, розбиття корабля і загибелі.

12. Годинника. 13. Чим пояснюється, нарешті, що в інструменті для вимірювання часу, тобто в годиннику, різним способом розкладені і розміщені залізні частини дають самі від себе рух? І при цьому рівномірно відлічують хвилини, години, дні, місяці, а, може бути, і роки? І не тільки показують це очам, а також і ушам, щоб давати вказівки навіть здалеку і в темряві? А чим пояснюється, що такий інструмент пробуджує людину від сна в ту годину, в яку йому вкажуть? І сам запалює свічку, щоб ти, прокинувшись, відразу побачив світло? Чим пояснюється, що годинник може показувати зміну днів за календарем, новий місяць і повний місяць, і всі рухи, і затемнення світил? Що, питаю я, може бути гідним подиву, як не це. Справді, метал, річ сама по собі не жива, може робити такі живі, такі стійкі, такі правильні рухи! Хіба це раніше, ніж було винайдене, не вважалося б також неможливим, як коли б хтонебудь почав твердити, що дерева можуть ходити, а каміння говорити. Проте, тепер наші очі свідчать, що це справді відбувається.

Вся таємниця годинника полягає в порядку. 14. Але ж яка захована сила робить це? Це від-
бувається тільки через явний, що скрізь панув-
ший порядок, а саме через розміщення в певному числі, мірі і порядку всіх частин, які згідно діють так, що кожна з них має певне призначення і певні засоби для виконання цього призначення і певні способи діяння цих засобів, а саме: найточнішу пропорцію кожної частини відносно всіх інших, необхід-

¹ Антиподи — від грецьких слів ἀντί і πόδης, πόδος — нога, означає жителів двох протилежних місць на земній кулі. Ця назва випливала з наївного уявлення, ніби жителі протилежних частин землі, стоячи на землі ногами, ніби повернені були вниз головою.

ний зв'язок з відповідю частиною і закони взаємодії для сприймання і передавання сили.

Таким чином, все рухається з більшою точністю, ніж будьяке живе тіло, яке приводиться в рух власним духом. Але коли в складових частинах годинника стається якийнебудь розрив або щонебудь ламається, розбивається або сповільнюється, або набуває неправильного руху, хоч би це було найменше колісце, найменша вісь, найменший гачок,— відразу все або спиняється, або перестає відповідати своєму призначенню. Звідси ясно видно, що й тут все залежить від порядку.

15. Отже, мистецтво навчання не потребує нічого іншого, крім умілого розподілу часу, предметів і на буди винайдена методу. Якщо ми зможемо точно встановити цей розподіл, то навчати всього шкільну молодь в якому завгодно числі буде аніскільки не важче, ніж, уявивши друкарські інструменти, щодня покривати найкрасивішими буквами тисячі сторінок або, встановивши архімедову машину, переносити будинки, башти, всякі можливі тягарі, або, сівши на корабель, перепливти океан і відправитися в Новий Світ. Все піде вперед не менш легко, ніж іде годинник з правильно збалансованими тягарями, так само приємно і радісно, як приємно і радісно дивитися на такого роду автомат, і, нарешті, з такою вірністю, якої можна тільки досягти в подібному мистецькому інструменті.

Висновок. 16. Отже, в ім'я всевишнього, спробуємо встановити таку побудову школ, яка б точно відповідала надзвичайно вмію збудованому і прегарно прикрашенному різними пристроями годинникові.

РОЗДІЛ XIV

Точний порядок для школи і при тому такий, який не могли б порушити ніякі перешкоди, слід брати в природі

Основи мистецтва
слід шукати
в природі. 1. Почнемо, в ім'я боже, шукати основи, на якій, ніби на непохитній скелі, можна побудувати *метод навчання і вчення*. Якщо ми маємо намір шукати засобів проти хиб природи, то нам доводиться шукати їх не денебудь, а в самій природі. Цілком справедливо, що *мистецтво сильне не чим іншим, як тільки наслідуванням природи*.

Природа, яка показує приклади
того, що і як
робити: 2. Пояснимо це прикладами: Чи бачиш ти, як риба плаває в воді? Це її властиве з природи. Якщо людина побажає її наслідувати, то примушена буде вдатися до знарядь і рухів, подібних до тих, якими риба користується: витягнуті руки людині замінюють плавці, ноги — хвіст, і рухати вона повинна як рухає плавцями риба.

1. При плаванні
людини. Навіть кораблі можуть бути побудовані тільки за тим же принципом: роль плавців відіграють у них весла або паруси, а роль хвоста — руль або правило.

ними саме так,

2. При плаванні
на кораблі.

3. При літавні. Бачиш, як у повітрі літає птах? Це йому властиве з природи. Коли Дедал надумався наслідувати птаха, йому треба було прив'язати собі крила, достатні для підтримання такого важкого тіла, і розмахувати ними.

4. При утворенні 3. Органом для утворення звуків у тварин є твердий канал, що складається з хрящоподібних кінечців, при чому вгорі міститься дихальне горло, яке має клапан, що точно запирається, а внизу — міхи, які випускають дихання, — легені. Наслідуючи це, роблять свистілки, флейти, волинки і інші музичні духові інструменти.

5. При появі 4. Помічено, що те, що в хмарах утворює грім і викидає вогонь і каміння, є запалена селітра з блискавки. сіркою. Наслідуючи це, з селітри і сірки готують порох, який, спалахнувши і бувши викинутий з гармати, утворює штучний грім, блиск і блискавку¹.

6. У водопроводі. 5. Помічено, що вода зберігає горизонтальну поверхню, інавіть у посудині з двома отворами, якою б віддалю вони не були відокремлені один від одного. На цій підставі пробували побудувати з допомогою труб різні водопроводи; виявляється, що вода сама піднімається з будьякої глибини до будьякої висоти, коли вона також понижується з протилежної сторони. Це робиться штучно, але згідно з природою. Що це відбувається так — діло мистецтва, а що це взагалі відбувається — діло природи.

7. У вимірюванні 6. Споглядаючи небесне склепіння, люди помітили, що воно безперестанку обертається і через різний часу. коловий рух світил світові дається приємна різноманітність пір року. Відповідно до цих спостережень винайдений був апарат, схожий формою на небесне склепіння, який зображав добове обертання світил і вимірює години². Апарат складається з коліщат так, що одно коліщатко не тільки приводить у рух інші, але й так, що рух може тривати без кіпця. Також було необхідно, щоб цей інструмент, як і самий світ, складався з частин рухомих і нерухомих: так замість першої частини світу, яка не рухається, землі, покладені тут непорушні основи, колони, обшивки, замість рухомих сфер неба — різні коліщата.

Але тому що не можна було якомунебудь коліщатку Розбір ходинико- дати здатність обертається самому і за собою тагти вого механізму для інші (подібно до того, як творець дав світилам здатність рухатися і рухати інші), необхідно було наслідувати природу в силі руху, а саме — дати рух через діяння сили ваги або намагання стати вільним. Так, до вала основного колеса або прив'язується тягар, через прямування якого вниз вал обертається і тягне за собою своє колесо, а воно, в свою чергу, приводить у рух інші колеса; аби ж виготовляється довга сталіна

¹ Явища блискавки і грому пояснюються електричними розрядами, що було зовсім невідоме в епоху Коменського, та й винайдення пороху мало місце зовсім з інших приводів і причин, ніж це подає тут Коменський — як наслідування природи.

² Далі Коменський дуже виразно викладає механічні основи побудови телурія.

пружина, міцно обмотана навколо вала, і, намагаючись вернути собі вільний стан і розкрутитися, ця пружина примушує обертатися вал і колесо. Щоб це розкручування відбувалося не сприячасто, а спокійно, подібно до руху неба, посередині вставляються інші коліщатка, з яких крайнє через те, що приводиться в рух тільки двома зубцями, обертається навпереміну туди й сюди і являє собою зміну світла, яке з'являється або зникає, або зміну днів і ночей. До цієї ж частини, яка повинна означати цілі години або чверті їх, приєднуються майстерно зроблені гальма, які в свій час відсувають і знову засувають васуви таким же чином, як природа рухом небесних сфер приводить і відводить зиму, весну, літо і осінь, поділені на місяці.

7. З усього цього ясно, що той порядок, який ми вислововимо про наслідування природи при побудові теорії дидактики, може бути запозичений і може бути запозичений не з чого іншого, як тільки з вказівок пригоди. Як тільки це буде точно здійснене, створене майстерно буде проходити так само легко і вільно, як легко і вільно проходить все природне. Бо спрахедливо говорить Ціцерон: «Якщо ми будемо іти за природою, як за воїдем, ми ніколи не заблудимо».

На це надіємося і ми. А тому, зробивши спостереження над процесами, які то там, то тут виконує природа, будемо радити чинити так само.

8. Але нам і виставленим нами голосним обіцянкам Указується на можна було б протиноставити афоризм Гіппократа: п'ять труднощів. ὁ βίος βραχύς η δὲ τέχνη μακρή ὁ δὲ χαρός ὑπός, η δὲ πεῖρη σφαλερή, η δὲ κρίσις χαλεπή, тобто «життя коротке, мистецтво довге, слушні нагоди скроминущі, досвід облудний, судження про речі важкі». Тут він перелічує п'ять труднощів, через які небагато досягають вершини, а саме:

I. Короткість життя, через яку смерть часто забирає нас з життя, коли ми тільки готуємося до неї.

II. Величезна кількість предметів, які повинні бути вивчені, через що бажання зібрати їх усі в межі пізнання безмежно важке.

III. Недостача слушніх нагод для вивчення мистецтв або швидке зникнення їх, якщо іноді вони бувають. Адже роки юності, особливо придатні для культури духа, здебільшого проходять у забавах, а наступний вік, як це властиве смертним, являє завжди більше випадків для пустого проводження часу, ніж для серйозного; якщо ж іноді і трапляється слушна нагода, вона зникає раніше, ніж ми встигнемо скористатися нею.

IV. Обмеженість нашого ума і неясність суджень, через що ми звичайно ковзаемося по поверхні речей, а не проникаємо в їх суть.

V. Нарешті, коли хтонебудь через довге спостереження і численні досліди захотів би проникнути в справжню суть речей, то це було б дуже важко і в той же час нещадно і неточно: адже при такому тонкому сполученні речей дуже багато чого може вислизнути з проникливості навіть найспостережливішої людини, а юсти зробити хоч би одну помилку, то все спостереження стає зовсім невірним.

Відповідь на це. 9. Якщо все це справедливе, то яким чином ми насмілюємося обіцяти такий загальний, надійний, легкий і правдивий шлях наукових занять? Відповідаю: досвід показує, що все це цілком правильне, але так само, на підставі міркувань розуму, той же досвід показує, що в також і найвірніші засоби проти вказаних труднощів.

**Так установив
бог з премудрим
наміром.** Адже, якщо так встановлено наймудрішим правителем діл — богом,— значить, це нам на благо, значить, все це може бути і розумно повернене на благо.

Справді, він дарував нам короткосність життя, бо при теперішньому стані зіпсутості, ми не вміємо ним правильно користуватися. Адже, коли тепер, умираючи при самому народженні, і коли нам загрожує кінець з самого нашого народження, ми все таки розтрачуємо себе на суету, то чого тільки не було б, якби ми мали перед собою сотні і тисячі років?

**На перший
з п'яти пунктів.** Тому бог призволив дати нам лише стільки часу життя, скільки він вважав достатнім для підготовлення до кращого життя. Для цієї мети наше життя достатньо тривале, якби тільки ми вміли ним користуватися.

На другий. 10. Для нашої ж користі богові було вгодно, щоб існувало досить багато речей, які б нас цікавили, розвивали, вправляли і навчали.

На третій. 11. Йому було вгодно, щоб слухні нагоди були скороминущі, доступні лише на короткий час, щоб, помітивши їх, ми намагалися за них ухопитися там, де це можливо.

На четвертий. 12. Досвіди ненадійні для того, щоб було місце для досліджувати речі більш глибоко.

На п'ятий. 13. Нарешті, судження про речі важке для того, щоб загострювалися наші старанність і наполегливість до ґрунтовного дослідження. А це — для тієї мети, щоб божа мудрість, яка заховано поширюється на все в світі, ставала все більш наочною для найбільшої нашої втіхи. Адже, коли б усе пізнавалося легко (говорить б л а ж е н и й А в г у с т і н), тоді б ми не добивалися так старанно істини і не знаходили б у цьому задоволення.

**Ці перешкоди
можна розумно
усунути.** 14. Отже, слід подивитися, яким чином з божою допомогою можна усунути перешкоди, які для загострення нашого старання протипоставило нам зовні божественне провидіння. Але це можливе не інакше, як через:

I. *Подовження життя*, щоб його вистачало для напередвізначеного поприща.

II. *Скорочення наук і мистецтв*, щоб вони відповідали тривалості життя.

III. *Вміння користуватися слухними нагодами*, щоб вони не проминали марно.

IV. *Розвиток ума*, для того, щоб він легко зрозумівав речі.

V. *Встановлення*, замість хиткого спостереження, якоїнебудь *твердої основи*, щоб вона не приводила нас до помилки.

**Порядок даль-
ших розділів.**

15. Отже, приступимо до того, щоб з допомогою вказівок природи дослідити основи:

Подовження життя, щоб вивчити все необхідне.

Скорочення навчального матеріалу для прискорення вивчення.

Використання слушних нагод для надійного навчання.

Розвитку розумових здібностей, щоб учитися легко.

Загострення судження, щоб учитися грунтовно.

Ці окремі пункти ми з'ясуємо в окремих розділах. Однак, питання про скорочення матеріалу віднесемо на останнє місце.

РОЗДІЛ XV

Основи для продовження життя

**Людині дається
достатньо довге
життя.**

1. Щодо короткочасності людського життя, то Аристотель разом з Гіппократом скаржаться на те і дорігають природі, що вона оленям, воронам і іншим нерозумним тваринам приділяє багато більш

довговічне життя, а життя людини, призначеної для таких високих цілей, обмежує такими тісними границями.

Але мудро відповідає Сенека: «Коротке життя ми не дістаемо, а робимо його таким; не бідні ми на життя, а користуємося ним марнотратно. Життя довге, якщо ним уміло користуватися», а також: «Життя достатньо довге і щедро дане нам для виконання величезних діл, якщо всім життям добре скористатися» («Про короткість життя», розд. 1 і 2).

**Але нами воно
екорочується.** 2. Якщо це так — а це безсумнівно так — ми самі винні, що нам невистачає життя для виконання навіть важливіших справ, бо справді ми марно тратимо життя, почали повільно вбиваючи його, через те що воно з необхідності повинне припинитися раніше свого природного кінця, а почали, витрачаючи решту його на нікчемні речі.

**Ми підриваємо
свої сили.** 3. Справедливо пише досить відомий письменник Гіпполіт Гваріно (Hippolytus Guarinonius) і підтверджує це доводами, що людина навіть найшкінішої будови, народивши нормальною, має життеву силу, достатню для віку 60 років, а в людини найміцнішої будови тіла життєвої сили вистачить на 120 років. Якщо ж хто помирає раніше цього строку (а хто не знає, що дуже багато помирають у дитинстві, юнацтві і в роках змужніlosti), то це з вини людей, бо різними надуваннями і нехтуванням того, що підтримує життя, вони руйнують як своє здоров'я, так і здоров'я своїх майбутніх дітей і прискорюють смерть.

**Не присвячуємо
всього життя
як Александр
Селикий,** 4. Що протягом короткого життя (наприклад 50, 40, 30 років) можна зробити величезні діла, якщо тільки вміти правильно ним користуватися, показують приклади тих людей, які до настання повної зрілості, досягали того, чого не пробували досягти інші, навіть при більш тривалому житті. Александр Великий помер на 33 році свого життя не тільки надзвичайно освіченим у науках, але й переможцем усього світу, який він підкорив не тільки силою

аброї, але мудрими рішеннями і дивною привідністю в діях (о́йдең
аңғаралымең «нічого не відкладаючи»). Іоанн Пікус Мірандола
д о л ь с ь к и й (Мірандола) не досяг навіть віку Александра, але
своїми науковими дослідами до того піднісся над усім, що може бути
осягнуте людським умом, що вважався чудом свого часу.

5. Не будемо перелічувати інших. Сам господь наш
особливо як сам Христос. Ісус Христос, що пробув на землі лише 34 роки,
звершив велике діло викуплення, безсумнівно даючи

приклад того (бо все, що стосується до нього, має таємниче значення),
що який би малій строк життя не вишав на долю людини, його до-
сить для того, щоб приготувати собі все потрібне для вічності.

6. Я не можу утриматися від того, щоб не навести
**Тому не слід на-
рікати на корот-
кість життя.** тут золотих слів Сенеки, сказаних у тому ж
розумінні (Лист 93). «Багатьох — говорить він,—
знаходив я справедливими щодо людей і нікого —

шодо бога. Щодня нарікаємо на долю та ін. Невже важливо, як скоро
ти підешв звідти, звідки тобі неодмінно треба піти. Життя довге,
коли воно повне. А заповнюється воно тоді, коли дух відновив
свій стан і зберіг владу над собою» і далі: «Благаю тебе, мій Луцілію,
будемо дбати про те, щоб, подібно до дорогоцінного каміння, наше
життя, не маючи великої тривалості, мало б велику цінність. Будемо
вімірювати його діяльністю, а не часом». І потім: «Будемо вихвалюти
і вважати в числі щасливих того, хто добре скористувався часом, як
би мало йому не було його дано. Адже він бачив істинне світло, не
був одним з багатьох, він дійсно жив і заслужив повну пошану».
І знову: «Як при малому тілі чоловік може бути досконалим, так
і при короткочасності життя може бути досконале. Тривалість життя
є зовнішнє благо. Ти питасяш мене, яка найбільша тривалість життя.
Дожити до мудрості. Хто досяг цього, той досяг не тільки найвідда-
ленішої, але й найвищої мети».

Два засоби. 7. Отже, проти нарікань на короткість життя на-
шого і наших дітей (а також і шкіл) є такі два засоби:
вживати всіх можливих заходів до того, щоб:

I. *Захищати тіло від хвороб і смерті.*

II. *Пристосовувати ум до розумного керування всім.*

8. Ми повинні захищати тіло від хвороб і нещасли-
**Тіло треба захи-
щати від хвороб.** вих випадків, поперше, тому, що воно є житло душі
Чому? Бо воно є і при тому єдине; після його зруйнування душа
1. вмістичні душі; примушена негайно переселятися з цього світу, а
коли тіло руйнується поступово — то одна, то інша
його частина, житло стає непридатним для душі, що живе в ньому.
Отже, якщо в палаці світу, куди ми допущені милістю божою, ми
бажаємо прожити якнайдовше і найвигідніше, ми повинні дбайливо
доглядати цю тілесну оболонку. Подруге, тіло призначено бути не
тільки житлом розумної душі, але і знаряддям її, без якого вона
нічого не може ні чути, ні бачити, ні говорити, ні діяти, мало того,
не може навіть мислити.

2. органом душі. Тому що нічого не буває в свідомості, чого раніше
не було у відчутті, матеріал для всіх міркувань ум
дістає тільки від відчуттів, і акт мислення відбувається не інакше,

як через внутрішнє відчуття, тобто через споглядання образів, abstрагованих від речей¹. Звідси виходить, що, коли пошкоджується мозок, пошкоджується здатність уявлення і при захворюванні частин тіла хворіє і сама душа; тому справедливо сказано: «Треба молитися про те, щоб був здоровий дух у здоровому тілі»².

І яким чином? З допомогою розвинутого способу життя; його характер указується на прикладі дерева, якому потрібне:

1) помірна їжа;

зайвій волозі корінь загниває. Так само тілу потрібна їжа, бо без неї воно виснажується від голоду і спраги, але їжа повинна бути без надмірності, щоб здатність травлення не утруднялася і не ослаблялася. Чим помірніша їжа, тим краще буде травлення; тому що звичайно на це не звертають уваги, надмірністю їжі підривають свої сили і життя. Адже, смерть настає через хвороби, хвороби — через шкідливі соки, погані соки — через погане травлення, погане травлення — від надмірності їжі, коли в шлунок вводиться стільки, скільки він переварити не в силі, і тому примушена роасилати по організму напівсирі соки, а звідси з неминучою необхідністю повинні виникати хвороби. «Від пересичення (сказано в Еклезіасті) багато померло, а стриманий добавить собі життя (Срп. XXXVII, 34).

і при тому проста; 10. Для збереження тілесної сили потрібна не тільки помірна, а й проста їжа. Хоч би й найніжніше дерево садівник поливає не вином або молоком, а звичайно для рослин вологою, водою. Отже, батьки повинні стерегтися того, щоб не привчити дітей до їжі, яка збуджує апетит, особливо, коли діти призначенні або мають бути призначенні до наукових занять. Не даремно написано, що Даніїл і його товариши, отроки царської крові, які присвятили себе наукам, через те що споживали овочі й воду, виявилися здібнішими і міцнішими тілом і, що ще важливіше, розумнішими від усіх хлопчиків, які годувалися вишуканою царською трапезою (Дан. I, 12 і далі). Але про ці подробиці — в іншому місці.

¹ У латинському тексті початок цієї фрази сформульовано так: *Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu* (нічого не буває в свідомості, чого раніше не було б у відчутті). Формулюючи це положення, Коменський примікає до Бекона і стає на супотенції сенсуалістичні позиції. Див. також ХХ розд. § 7, де Коменський заявляє: «Початок пізнання необхідно завжди виліває з відчуттів». Більше того, Коменський робить і необхідні дидактичні висновки з цього положення: реальність, конкретність, і наочність предметів вивчення, сполучення слів з речами, які означаються словами, і т. д.

² Тут Коменський цитує відомий латинський вираз «mens sana in corpore sano» (здоровий дух [ум] у здоровому тілі). Цей вираз є вихідним положенням «Думок про виховання» Лонка. І в Коменського це положення взяте не випадково: він систематично проводить ідею додержання правил свіжості і бадьорості фізичних сил учнів, щоб тим легша й приемницьша була для них розмова праця.

**2) часте випа-
ровування;**

11. Дерево також потребує випаровування і частого освіжування з допомогою вітрів, дощів, холодів: інакше воно легко слабне і в'яле. Так само і людському тілу необхідні взагалі сильні рухи, діяльність і серйозні вправи або ігри.

**3) навпевнений
відпочинок.**

12. Нарешті, періодично дерево потребує певного відпочинку. Безсумнівно, воно не завжди має потребу давати бруньки, цвісти, родити плоди; іноді воно повинне мати можливість спрямовувати свою діяльність на готування соку для свого зміцнення. Відповідно до цього бог визначив, щоб за літом слідувала зима, щоб давати всьому, що росте на землі, а також і самій землі, спокій; для того ж постановив законом давати землі відпочинок кожний сьомий рік (Левіт. ХХV). Так само він встановив для людей (поряд з усма іншими тваринами) ніч, коли вони сном і відпочинком членів могли б відновлювати сили, розтрачені в денний виснажливій праці. Але і в менші годинні проміжки часу, як уму, так і тілу необхідний певний відпочинок, щоб не допускати будьчого противиродного, ворожого натури.

Отже, навіть серед денної праці необхідно давати собі певний відпочинок у вигляді бесід, ігор, жартів, музики і інших таких розваг, які відновлюють сили зовнішніх і внутрішніх чуттів.

**Від виконання цих
правильно додер-
жаних трьох умов
залежить добрий
стан життя.**

13. При додержанні цих трьох умов (помірного харчування, вправлення тіла і допомагання природі) було б неможливим не зберегти дуже довго здоров'я і життя, за винятком тільки нещасливого випадку, який залежить від вищої волі. Отже, *правильна організація школ у значній мірі буде залежати від правильного розподілу праці і спокою, або заняття, дозвілля і відпочинку.*

**Час праці треба
розподіляти пра-
вильно.**

14. Слід сказати про розумний розподіл решти часу, присвяченого праці. Уявляється чимсь мізерним і таким, що легко його вимовити: тридцять років! Це, проте, містить у собі багато місяців, ще більше днів і дуже багато годин. У такий проміжок часу кожний, хто тільки посугується вперед, хоч би й повільно, звичайно, може посунутися набагато. Це показує ріст дерев. Ні при якому, навіть найтоншому, спостереженні не можна помітити, що вони ростуть, бо це відбувається постійно і непомітно. Проте, після кожного місяця можна бачити, що дерева трохи вросли, а після тридцяти років, що вросло гіллясте дерево. Те саме стосується і до росту нашого тіла: ми не бачимо, як воно росте, а бачимо, що воно вросло. А що те саме стосується і до нашого ума, який набуває знання про речі, на це вказують відомі вірші:

Мале до малого, зерно до зернятка все додавай,
Так за коротенький час набереться купа велика¹.

**Сила руху вперед
дивовижна.**

15. Хто добре знає силу руху вперед, той легко це помітить. Справді, якщо на дереві щороку з кожної бруньки вростає лише одна гілочка або сучок, то протягом тридцяти років дерево буде мати тисячі біль-

¹ Ці вірші взяті з відомого твору одного з давньогрецьких поетів Гезіода — «Труди і дні», стор. 361 — 362.

ших або менших гілок, а листків, квіток і плодів — незчисленну кількість. І невже слід було б вважати неможливим, щоб людська працьовитість протягом двадцяти або тридцяти років досягла б якої завгодно висоти або ширини? Розглянемо це трохи докладніше.

16. Природний день має двадцять чотири години; **Точний розподіл часу,** коли поділити їх відповідно до життєвих потреб на три частини, то *вісім годин припаде на сон, стільки ж годин на сторонні справи* (тобто на догляд за здоров'ям, приймання їжі, на одягання і роздягання, на розумний відпочинок, на бесіду з друзями та ін.), *нарешті, залишиться ще вісім годин на серйозні роботи*, які треба робити байдоро і без нудьги. Отже, на тиждень (залишивши сьомий день цілком для відпочинку) будуть призначенні для роботи 48 годин, протягом року — 2496¹ годин; а скільки годин вийде протягом десяти, двадцяти, тридцяти років?

17. Отже, якщо ти в кожну окрему годину будеш достатнього для прадбання великих багатств ученості. вивчати хоч би одно положення з якоїнебудь науки, хоч би одно правило з техніки мистецтва, хоч би одну красиву маленьку історію або один вислів, що, очевидно, можна зробити без будьяких труднощів, то питаю, які величезні скарби знань повинні назбиратися?

Висновок. 18. Отже, має рацію Сенека: життя досить довге, якби ми вміли ним користуватися, і якби все улаштовувалося правильно, то його вистачило б на виконання величезних діл. Все залежить від того, наскільки ми не нехтуємо вмінням правильно його організувати. Це і треба тепер дослідити.

РОЗДІЛ XVI

Загальні вимоги навчання і вчення, тобто як павчати і вчитися

Ріст речей у природі відбувається сам собою. 1. У свангеліста є прекрасна приповістка² господа нашого Ісуса Христа. «Царство боже, — сказав він, — таке, якби чоловік кидав у землю насіння і спав, і вставав би вночі і вдень і сам не зінав би, як насіння проростає і росте. Земля бо сама собою приносить плід: спочатку сходи, потім колос, а далі повне зерно в колосі. Коли ж плід достигне, посилає він женців» і т. д. (Марк., VI, 26).

Таким же чином повинно відбуватися і в мистецтві. 2. Тут спаситель показує, що бог є той, хто творить все у всьому; людині він дає лише сприймати вірним серцем насіння вчення, при чому до деякої міри сам сіяч не буде помічати того, як усе буде проростати і достигати само собою. Тому на вихователях юнацтва лежить не що інше, як обов'язок уміло сіяти в душах насіння наук і обачно зрошувати рослини божі; успіх і ріст прийдуть звиче.

¹ У тексті помилково 2495.

² Приповістками називаються невеликі оповідання, алгоритмічні формою і морально-дидактичні щодо мети. Приповістки були дуже поширені у східних народів. До них вдавалися і для викладу християнського віровчення.

Вдалість насадження підтримується мистецтвом. 3. А хто не знає, що для посіву і насадження потрібне деякое (мистецтво) уміння і досвідченість? Адже, в недосвідченого садівника, який засіває сад рослинами, більшість рослин звичайно гине, а коли що й виростає щасливо, то це буває скоріше завдяки випадку, ніж умінню. Передбачливий же садівник діє майстерно, добре знаючи, що, де, коли і як треба робити або не робити, так що в нього ні в чому не буває невдачі. Звичайно, іноді невдачі вазнають навіть досвідчені люди (бо навряд чи можливо людині виконати все так старанно, щоб ніде не допуститися якоїнебудь помилки), проте, мова йде тут не про передбачливість і випадковість, а про зміння запобігти випадковості передбачливістю.

Метод вивчення повинен бути піднесений до наукової теорії. 4. Досі метод навчання був до такої міри непевним, що навряд чи хтонебудь зважився б сказати: «Протягом стількох і стількох то років цього юнака я доведу до того то, навчу його так то і так». Тому нам треба буде розглянути, чи можна це мистецтво духовного насадження поставити на такі тверді основи навчання, щоб воно упевнено йшло вперед і не обманювало в своїх результатах.

I це на підставі взаємопов'язаності природного і природного. 5. Але тому що ця основа може полягати лише в тому, щоб дії цього мистецтва якнайстараніше пристосувати до норм дій природи (як ми бачили в розділі XIV), то дослідимо путі природи на прикладі птаці, яка виводить пташенят. Розглядаючи, як, ідучи слідами природи, вдало наслідують її садівники, художники, архітектори, ми легко побачимо, як повинні наслідувати її і ті, що освічують юнацтво.

I чому так? 6. Якщо комунебудь це здасться занадто низьким, відомим, звичайним, той нехай пригадає, що ми тепер прагнемо до того, щоб з щодених і відомих явищ, які успішно відбуваються в природі і мистецтві (поза школою), ми могли вивести менш відомі, яких потребує наша мета. І безсумнівно, коли відомо, звідки ми черпаємо ідеї наших правил, то, сподіваємося, тим наочніші будуть і наші висновки.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ I

ІІ до чого не беруться несподівано. 7. Природа старанно пристосовується до зручного часу. Наприклад, птиця, яка має розмножувати своє потомство, приступає до цього не взимку, коли все сковане мороzem і задубіло, і не влітку, коли від спеки все розжарюється і слабне, і не восени, коли життєвість усього разом з сонцем спадає і насувається зима, небезпечна для пташенят, але навесні, коли сонце всьому повертає життя і бадьорість. І разом з тим вона чинить поступово. Поки стойть ще холодна погода, птиця несе яйця і загріває їх в організмі, де вони захищені від холоду; коли повітря стає більш теплим, вона кладе їх у гніздо і, нарешті, при настанні вже теплої частини погоди, вона виводить пташенят, щоб найніжніші істоти поступово звикали до світла і тепла.

**Правильне ви-
слідування
цього в садах і
в архітектурі.**

8. Так само і садівник звертає увагу на те, щоб усе робити тільки в свій час. Він не садить рослини зимою (бо сік у цей час залишається в корені і не піднімається для живлення живця) і не літом (тому що сік уже розподілений по гілках), і не осені (бо сік прямує до кореня), але навесні, коли сік починає розходитися з кореня і оживляти верхні частини дерева. І пізніше він повинен знати зручний час для всього, що повинно робити з деревцями, тобто час для угвоювання, підрізування, обкопування та ін., навіть і саме дерево має певний час для пускання ростків, для цвітіння, для розпускання листків, для досягнання плодів та ін. Не інакше робить і передбачливий архітектор; він вважає потрібним вибирати зручний час, щоб рубати ліс, вишлювати цеглу, закладати фундамент, виводити стіни і штукатурити їх і т. д.

**Подвійне відхи-
лення в школах
від цієї ідеї.**

9. Проти цієї основи в школах робляться помилки подвійного роду.

1. *Не вибирається належний час для розумових вправ.*
II. *Не розкладають вправи так старанно, щоб все йшло вперед у певній послідовності, безпомилково.*

Поки хлопчик ще малий, учити його не можна, бо корінь пізнання лежить у нього ще глибоко. Учили людину в старості занадто пізно, бо пізнавальна здатність і пам'ять уже слабнуть. У середньому віці учти важко, бо ледве можна об'єднати розумову діяльність, розсіяну по різних предметах. Отже, треба користуватися юним віком, поки сили життя і розуму на піднесенні; тоді все сприймається і легко пускає глибоке коріння.

10. Отже, ми робимо висновок:
**Потрійне ви-
вішення.** I. *Освіту людини треба починати на весні жит-
тя, тобто в дитинстві, бо дитинство зображає собою
весну, юність — літо, змужнілій вік — осінь і старість — зиму.*

II. *Вранішні години для занятт — найбільш зручні (бо знов таки ранок відповідає весні, південь — літу, вечір — осені, а ніч — зимі).*

III. *Все, що підлягає вивченю, повинне бути розподілене відповідно до ступенів віку так, щоб подавалося для вивчення тільки те, що доступне сприйняттю в кожному віці.*

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ II

**Матеріал раніше
форми.** 11. Природа підготовляє собі матеріал, перше ніж починає надавати йому форми.

Наприклад *птиця*, маючи вивести істоту, подібну до себе, спочатку з краплі крові своєї вводить усередину запліднююче сім'я, потім робить гніздо, в яке кладе яйця, нарешті, зогріває їх висиджуванням і дає оформитися і вилупитися пташенятам.

Наслідування. 12. Так розумний *архітектор*, перше ніж починати будувати будинок, возити дерево, каміння, вапно, залізо і інші потрібні матеріали, щоб потім через недостачу матеріалів не сковільнилися роботи або не потерпіла міцність будинку.

Подібно і *художник*, маючи намір дати малюнок, наготовлює полотно, натягає його на раму, накладає тло, розводить фарби, роз-

кладає пеизажи, щоб вони були під рукою, і, нарешті, починає малювати.

Також садівник, перше ніж почати садити, намагається мати наготовлений сад, відростки, висадки і всі можливі інструменти, щоб не бути примушеним шукати під час роботи те, що йому потрібне; інакше він загубить дуже багато.

Відхилення. 13. Це основне положення школи порушують так:

Поперше, тим, що *не стараються мати напоготові для загального користування все можливе знаряддя: книги дошки, моделі, зразки та ін.* Тоді лише шукають, влаштовують, диктують, переписують та ін., коли щонебудь стане потрібним, і це приводить (особливо коли трапляється недосвідчений або недбалівий учитель, яких звичайно більше) до сумних результатів. Подібне ставлення ми мали б у такому випадку, якби лікар тільки тоді почав бігати по садах і лісах, збирати трави і коріння, варити їх, проціджувати та ін., коли треба давати ліки. Тоді як ліки про всякий випадок повинні бути вже напоготові.

14. Подруге, тому що *навіть у тих книгах, які висиваються в школах, не додержуються того природного порядку, при якому матеріал інсов би раніше форми.* Майже скрізь буває навпаки: порядок речей викладається раніше самих речей, хоч неможливо встановлювати порядок, коли ще немас в наявності того, що слід приводити в порядок. Я покажу це на чотирьох прикладах.

15 (1). *Школи учат слов раніше речей*, бо протягом кількох років займають ум словесними науками і потім, нарешті, не знаю коли, навчають реальних наук: математики, фізики та ін. Тим часом як річ є суть, а слово — щось випадкове, річ — це тіло, а слово — одяг, річ — зерно, а слово — кора і лушпина. Отже, те й друге треба давати людському уму одночасно, але спочатку — річ як об'єкт не тільки пізнання, а й мови.

16 (2). *Потім при самому вивченні мов навиворіт робили в тому розумінні, що починали не з якогонебудь автора або вміло підготовленого словника, а з граматики*, тоді як і автори (як по-своєму і словники) забезпечують матеріал мови, слова; граматика ж додає тільки форму, закони словотворення, порядок їх розміщення і сполучення (згоджування).

17 (3). Потрете, у колі наук або в енциклопедіях¹ скрізь дають спочатку мистецтво, а науки і знання примушують іти за нами здалека, тоді як ці останні навчають речей, а перші — форм речей.

18(4). Нарешті, *правила спочатку дають абстрактно і потім тільки їх роз'яснюють, наводячи приклади*, хоч світло повинне йти перед тим, що освітлюється.

Биравлення. 19. Звідси випливає, що для корінного виправлення методу необхідно:

- I. *Підготовляти книги і все інше навчальне приладдя;*
- II. *Розвивати ум раніше мови;*

¹ Мовн йде про встановлене ще в стародавніх греків коло навчальних предметів, знання яких вважалося обов'язковим для кожної освіченої людини, перед тим як вона перейде до вивчення якоїнебудь спеціальної практичної діяльності.

III. Ніктої мови не вивчати з граматики, а кожену мову слід вивчати з підхожих творів письменників;

IV. Реальні навчальні предмети передпосилати формальним;

V. Приклади передпосилати правилам.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ III

Матеріал стає придатним для сприймання форми.

20. Природавибирає для свого впливу придатний предмет або, принаймні, спочатку належним способом його підготовляє, щоб він став придатним.

Наприклад, птиця кладе в гніздо, на якому її треба сидіти, не що завгодно, але такий предмет, з якого можна було б висидіти пташеня, тобто яйце. Якщо трапиться камінь або щонебудь інше, птиця викидає його як непотрібну річ. Потім, висиджуючи яйце, птиця доти його зогріває, повертає, дає форму заключеній в яйці матерії, поки воно не стане готовим для вилуплення пташенята.

Наслідування. 21. Так архітектор, зрубавши найкращі дерева, вишує їх, обрубує, розпилює, потім вирівнює площину для будівлі, очищає її, закладає новий фундамент або так відновлює і зміцнює старий, щоб він став придатним для спорудження на ньому будівлі.

22. Так само художник, маючи не досить добре полотно або ґрунт для фарб, насамперед намагається зробити їх найкращими, вискоблюючи, вигладжуєчи і всіма способами підготовляючи їх для зручного користування.

23. Так садівник 1) вибирає найздоровіший відросток родючого дерева, 2) переносить його в сад і вміло садить у землю; 3) проте, поки не побачить, що він пустив корінь, не обтякає його прищепленням нового живця; 4) перш ніж прищепити новий живець, відрізує попередні гілочки, мало того, відпилює в деяких місцях частину самого стовбура, щоб ніяка частина соку не могла втекти кудинебудь в інше місце, крім як для живлення прищепленого живця.

Відхилення. 24. Це основне положення порушували в школах не стільки тим, що приймали туди тупих і дурних (бо за нашим планом треба допускати всю молодь), скільки тим, що

I. Ці молоді рослини не переносили в розсадники, тобто не долучали цілком школам, щоб ті, з кого треба зробити людей, не випускалися з майстерні до повного оформлення.

II. У більшості випадків зародки наук, моральності і благочестя пробували прищепити раніше, ніж самий відросток пустить коріння, тобто перше ніж була пробуджена любов до вчения у тих, у кого не запалила цієї любові сама природа.

III. Не очищали молоді деревця або паростки перед садінням, бо не звільняли душі від непотрібних занять, уміло удержанючи їх дисципліною і привчаючи до порядку.

Вправлення. 25. На підставі цього:
I. Всякий, кого віддають у школу, нехай залишається в ній до кінця.

II. Коли приступають до вивчення якогонебудь предмета, уми

учнів повинні бути до цього підготовлені. (Про це повінше в наступному розділі, основоположення II).

III. Все, що перешкоджає учням, повинне бути від них усунене.

Адже, цілком марно давати правила, коли попереду не усунути всього, що перешкоджає правилам,— говорить Сенека. Але й про це — в наступному розділі.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ IV

Все утворюється окремо, а не змішано. 26. Природа не змішує своїх дій, виконує їх кожну окремо, в певному порядку.

Наприклад, коли природа творить *птаха*, то в один час формує кістки, кровоносні судини, нерви, в другий — тверді мускули, в третій — покриває шкірою і знову в окремий час одягає пір'ям і, нарешті, навчає літати та ін.

Наслідування. 27. Закладаючи фундамент, *архітектор* одночасно з цим не виводить стін, а тим більше не покриває будівлі покрівлею, а кожне з цих діл робить у свій час і на своєму місці.

28. Так, художник не має відразу двадцять або тридцять зображенень, але зосереджує свою увагу на одному; хоч він, може бути, у вільні проміжки часу і підготовляє інші картини або робить інше якнебудь діло, проте лише одна з картин є в нього основною.

29. Так само *садівник* не садить кілька паростків разом, а поодинці, щоб самому не заплутатися і не пошкодити ділу природи.

Відхилення. 30. У школах же панувала *плутаниця*. Багато одночасно нав'зувалося учням, наприклад латинська і грецька граматика, а, може бути, ще риторика і поетика і чого ще тільки не навчали! Адже, кому не відомо, що в класичних школах цілій день, майже на кожному уроці, змінюється матеріал заняття і вправ. Що ж, питання плутаниною, як не це? Це схоже на те, як, якби швець взявся шити відряду шість або сім чобіт і то брав би в руки, то відкладав би один чобіт за другим. Або якби пекар то садовив різний хліб у піч, то виймав, так що кожному хлібові довелося б по багато разів то попадати в піч, то бути вийнятим. Хто ж робить так безглупдо? Швець, перш ніж не закінчить один чобіт, до другого навіть не доторкається. Пекар не садовить у піч інших хлібин перше, ніж спечеться вже посаджені хлібини.

Вправлення. 31. Будем же наслідувати їх. Заради всього святого благаю вас вживати заходів до того, щоб при вивченні граматики не вмішувати діалектику, а в той час, коли ум зайнятий діалектикою, не вплутувати риторику і, коли ми займаємося латинською мовою, грецьку треба відкласти. Інакше предмети будуть заважати один одному, тому що спрямовані на кілька предметів увага менше зосереджується на окремому предметі. Добре це знав великий Іосиф Скалігер, що, як говорять (може бути, за порадою батька), завжди займався одночасно лише одним предметом, спрямовуючи на нього всі сили свого ума. Через те він засвоїв чотирнадцять мов, а мистецтв і наук — стільки, скільки може вмістити людський ум, і оволодів, здавалося, всім цим з більшою досконалістю,

ніж ті, які вивчали тільки одну науку. І всякий, хто пробував іти тим же шляхом, пробував це не даремно.

32. Отже, *нехай у школах буде встановлений порядок*, при якому учні в один і той же час займалися б тільки одним предметом.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ V

Спершу внутрішнє. 33. Всяку свою дію природа починає з середини. Наприклад, у пташки природа формує спочатку не кігті, пір'я або шкіру, а пупроці. А зовнішні частини — після, в свій час.

Наслідування. 34. Так і садівник не прикладає живці зовні до кори і не прищеплює їх до поверхні дерева, але розщеплює стовбур рослини до серцевини і вставляє живець найглибше, добре його пристосувавши, старанно замазуючи щілини, щоб сікні в жодному місці не міг витекти, а вбирався б у нутроці живця і всю свою силу віддав би на його зростання.

35. Так дерево, яке живиться небесним дощем, що зрошуює його, або соком із землі, вбирає цю поживу не через зовнішній покрив кори, а через пори внутрішніх частин. Тому садівник звичайно поливає не гілки, а корінь. І тварина перетравлює їжу для живлення не зовнішніми органами, а шлунком, який перетравлене розповсюджує по всьому тілу. Тому, коли вихователь юнацтва так само найбільше буде зайнятий коренем знання, то розумна життєва сила легко перейде в стовбур, тобто в пам'ять, і, нарешті, з'являться квітки і плоди: вільне користування мовою і досвідченість у справах.

Відхилення. 36. Помилку роблять ті наставники, які хочуть досягти освіти дорученого їм юнацтва тим, що багато диктують і дають заучувати багато папам'ять без старанного з'ясування речей. Так само помилляються і ті, хто хоче все з'ясувати, але не додержує міри, не знаючи, як ніжно треба відкопати корінь і ввести паростки наук. Таким чином, вони терзають учнів так само, як коли б хтонебудь, щоб надрізати рослину, замість маленького ножика, пустив би в діло дрючик або довбню.

Виправлення. 37. Отже, на підставі сказаного

I. Треба формувати, поперше, розуміння речей, подруге, пам'ять і, потретє, мову і руки.

II. Учитель повинен додержуватися всіх способів розкриття пізнавальних здібностей і застосовувати їх відповідно до обставин (це ми розглянемо в наступному розділі).

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VI

Раніше загальне. 38. Всяке своє формування природа починає з найзагальнішого і кінчаче найбільш спеціальним.

Наприклад, щоб вивести з яйця птаха, природа не творить і не формує спочатку голову, око, перо або кіготь, а зогріває всю масу яйця і рухом, спричиненим теплотою у всій масі, утворює кровоносні жилки, так що виникає вже загальний обрис усього птаха (саме те, що повинне перетворитися в голову, крила або ноги), і потім тіль-

ки поступово розвиваються окремі члени, поки не завершиться їх повний розвиток.

Наслідування. 39. Наслідуючи це, *архітектор* спочатку або в думці складає собі загальну ідею всієї будівлі, або вирисовує на папері проект, або навіть робить дерев'яну модель її, згідно з цим, закладає фундамент, потім виводить стіни і, нарешті, покриває покрівлею. І тільки після цього він дбас про ті другорядні речі, якими закінчується будування будинку: про двері, вікна, сходи та ін. Нарешті, він приєднує оздоби, картини, скульптуру, завіси та ін.

40. Так *художник*, бажаючи зобразити лице людини, не зображає спочатку вухо, око, ніс, рот, а робить тільки абрис лица (або всієї людини) грубим вугіллям. Потім, коли він бачить, що пропорція вірна, закріпляє цю основу легким пензлем все ще в загальній формі. Нарешті, позначає розподіл світла й тіні і тільки тоді має частини тіла і розмальовує їх найрізноманітнішими фарбами.

41. Таким же чином *різьбар*, маючи створити статую, бере грубий пень, обтісус його з усіх боків і при тому спочатку грубо, потім тонше, щоб пень віддав уже в грубому вигляді загальні обриси зображення; нарешті, надзвичайно старанно обробляє окремі члени і покриває фарбами.

42. Подібно ж *садівник* бере тільки загальний образ дерева, тобто живець; скільки бруньок на п'яому, стільки ж може вирости пізніше головних гілок.

Відхилення. 43. Звідси виходить, що *неправильно буде викладати науки з самого початку з усіма подробицями замість того, щоб передпосилати їм спочатку простий загальний нарис усіх знань*. Нікому не можна дати освіту на основі однієї якоїнебудь окремої науки, незалежно від усіх інших наук.

44. Так само погано навчають *мистецтво, науки, мов, якщо не передпосилаюти їм попереду елементарного наочання*. Так, я пам'ятаю, було на практиці. Тількищо почавши діалектику, риторику і метафізику, ми були завалені довгими правилами, навіть з коментарями правил і поясненнями коментарів, порівняннями авторів і спрічними питаннями. Подібно до цього нас набивали і латинською граматикою з усіма винятками і грецькою граматикою з діалектами грецької мови. Ми, нещасні, були приголомшені, не знаючи, що навколо нас діється.

Виправлення. 45. Засіб проти цієї безладності буде полягати в такому:

I. *З самого початку юнакам, яким треба дати освіту, слід дати основи загальної освіти, тобто розподілити навчальний матеріал так, щоб наступні потім заняття, видимо, не вносили пічого нового а являли собою лише деякий розширення здобутих знань в їх подробицях*. Адже, у дерева, хоч би воно росло сто років, не виростає жодного суха, але всі нові гілки розростуться від суків, які виросли спочатку.

II. *Всяка мова, всякі науки або мистецтва повинні бути подані в найпростіших елементах, щоб в учнів склалося загальне розуміння цілого їх; потім для більш повного вивчення їх даються правила і приклади, далі' подаються повні системи з приєднанням неправильно-*

стей, нарешті даються, якщо це потрібно, коментарі. Хто починає справу з основи, тому не так потрібні коментарі. Трохи пізніше кожний сам зможе коментувати краще.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VII

46. Природа не робить стрибків, а все поступово і йде вперед поступово.

Так, утворення пташки має свої ступені, які не можуть бути ні обминуті, ні переставлені, поки пташеня, вирвавшись з своєї шкаралупи, не вийде назовні. Коли це стається, то мати не примушує пташеня негайно літати й підкиди (бо воно ще неспроможне цього робити), але годув його сама і, зогріваючи поки власною теплотою, допомагає його опіренню. Коли пташеня оперилось, то не відразу ж мати виганяє його з гнізда, щоб воно літало, а примушує поступово вправлятися, спочатку розправляти крила в самому гнізді, потім розмахувати ними, піdnімаючись над гніздом, а незабаром пробувати літати і поза гніздом, проте на близькій віддалі, потім перелітати з гілки на гілку, з дерева на дерево, а там уже з гори на гору; таким чином, нарешті, спокійно доручає вона його небу. І кожний з цих окремих ступенів потребує для себе певного часу і не тільки часу, а й поступовості, і не тільки поступовості, а й незмінного їх порядку.

Насідування. Так іде вперед і той, хто буде будинок. Він починає не з даху і не з стін, а з фундаменту. А, заклавши фундамент, не покриває його дахом, а виводить стіни. Коротко, як у природі все зчленується одно з одним, так і в навчанні треба зв'язувати все одно з одним саме так, а не інакше.

48. Так садівникам треба додержуватися поступовості в своїх роботах: необхідно, кажу я, вибирати корінь, викопувати його, пересаджувати, підрізувати, робити надрізи, прищеплювати живець, замазувати щілини та ін.; нічого з цього не можна випустити, нічого не можна робити раніше від іншого. І коли все це робиться закономірно, в порядку поступовості, то в справі будуть удачі і навряд чи може бути невдача.

Відхилення. 49. Отже, маємо безглуздя, коли вчителі не розподіляють заняття для себе і учнів так, щоб одно не тільки поступово йшло за іншим, але й так, щоб кожна робота необхідно закінчувалася в певний строк, бо, не встановивши завдань і засобів для їх досягнення і порядку використання цих засобів, легко щонебудь пропустити, перекрутити, заплутати справу.

Вправлення. 50. А тому, відповідно до цього:

1. Вся сукупність навчальних занятт повинна бути старанно поділена на класи так, щоб попереднє завжди відкривало дорогу наступному і освітлювало йому путь.

II. Час повинен бути розподілений з найбільшою точністю так, щоб на кожний рік, місяць, день, годину припадала своя окрема робота.

III. Розподілу часу й робіт необхідно додержуватися точно, щоб нічого не було пропущене і перекручене.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VIII.

До закінчення
споруди не слід
залишатися.

51. Почавши щонебудь, природа не спиняється, поки не доведе його до кінця.

Птиця, наприклад, починаючи з природного інстинкту висиджувати яйця, не припиняє цього, поки не вилупляться пташенята. Якби вона перестала сидіти, хоч би на кілька годин, простиглий зародок загинув би. Навіть, коли пташенята вилупляться, маті не перестає їх зогрівати доти, поки вони не зміцнюють, і не вкриються шир'ям і не будуть спроможні переносити виліву повітря.

Паслідування. 52. Так само і *художник*, почавши малювати картину, зробить найкраще, коли буде продовжувати роботу без перерви. Адже, тоді і фарби краще погоджуються одна з одною і тримаються міцніше.

53. Через те саме найкраще без перерви доводити до кінця будування споруди. Інакше сонце, дощ, вітри руйнують роботу, і все, що доведеться додати пізніше, не так міцно тримається; словом уся будівля пошкоджується, тріскається і стає неміцною.

54. Розумно чинить також *садівник*, коли він, почавши насаджувати, не перериває роботи, поки не закінчить діла, інакше з часом волога стовбура або живця висохне, а тоді засохне і вся рослина.

Відхилення. 55. З усього цього ясно, що не можна без шкоди для справи відривати на інші заняття дітей, віддалих на місяці і роки в школи. Так само шкідливо, коли учитель з учнями береться то за одне, то за інше, не доводячи нічого серйозно до кінця. Шкідливо, нарешті, коли він не призначає на кожну годину певного завдання і не виконує його в призначений час так, щоб взагалі кожного разу було помітне просування вперед. Де невистачає подібного вогню, там все застигає. І недаремно радіть кувати залізо, поки воно гаряче, бо коли дозволити йому остигнути, то здвою бити по ньому молотом; необхідно буде знову його розжарити, а через те буде втрата як часу, так і заліза: адже, щоразу, як кладуть його у вогонь, воно втрачає деяку частину своєї речовини.

56. Отже,

Виправлення. I. *Віддана в школу дитина повинна залишатися в ній, поки не стане освіченою, моральною і релігійною людиною.*

II. *Школа повинна бути в спокійній місцевості, віддаленій від шуму і розваг.*

III. *Те, що призначене до виконання, відповідно до передбаченого плану, почине бути виконане без всякої перерви.*

IV. *Нікому, ні під яким приводом не слід дозволяти пропускати заняття і ухилятися від уроків.*

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ IX

Треба уникати
суцеречностей. 57. Природа старанно уникне всього суперечного і шкідливого. Справді, *птиця*, сидячи на яйцях, охороняє їх від різкого вітру, дощу або граду. Вона відганяє змій, хижих птахів і всіх інших ворогів.

Наслідування. 58. Так, архітектор, скільки можливо, зберігає ліс, цеглу, вапно в сухому місці і не дозволяє розоряти або руйнувати те, що вже збудоване.

59. Подібно до цього, художник охороняє тільки що виконану картину від холодного вітру, великої спеки, від пилу і від дотику руками.

60. Садівник обгороджує молоду рослину кілками або тином, щоб не обгризли або не вирвали її цап або заєць.

Відхилення. 61. Тому нерозумно давати юнацтву на самому початку якогонебудь заняття щось суперечне, тобто збуджувати сумнів у тому, що повинне бути вивчене. Хіба це не те саме, що розхитувати молоду рослину, яка збирається пустити коріння? Надзвичайно справедливо сказав Гуго: «Ніколи не пізнає основи істини той, хто почне навчатися з обміркування спірних питань». Так само нерозумно, коли юнацтво не охороняється від неморальних, помилкових, заплутаних книг, а також і від поганого товариства.

62. Отже, треба дбати про те, щоб:

Виправлення. I. Учні не діставали ніяких інших книг, крім тих, які прийняті у відповідному класі.

II. Ці книги були складені так, щоб іх по справедливості і по заслугі можна було назвати джерелами мудрості, добродетелі і благочестя.

III. В школі і поза школою не буде терпиме погане товариство.

Висновок. Коли всього цього старанно додержуватися, то навряд чи можливо, щоб школи не досягли своєї мети.

РОЗДІЛ XVII

Основи легкості навчання і вчення

Недовісні уміти робити щонебудь, треба прагнути до легкості.

Основи для цього десять.

I. Отже, ми розглянули, якими засобами вихователь юнацтва може певно досягти своєї мети. Тепер поглянемо, як ті самі засоби треба пристосувати до природжених здібностей, щоб можна було використовувати їх легко і прискіпливо.

2. Але очевидно, що йдучи слідами природи, навчання юнацтва буде проходити легко, коли

I. Почати його своєчасно, перш ніж ум підпаде зі псуваності.

II. Воно буде проходити в належно підготовлено умів.

III. При навчанні будуть іти від більш загального до більш спеціального.

IV. Від більш легкого до більш трудного.

V. Ніхто не буде обтяжений надмірюю кількістю матеріалу, який підлягає вивченню.

VI. У всьому будуть поступати вперед, не поспішаючи.

VII. Умам не будуть нав'язувати нічого такого, що не відповідає етапові і методові навчання.

VIII. Все буде передаватися через зовнішні чуття.

IХ. Для безпосередньої користі.

X. Все одним і тим же методом.

Так, говорю я, слід робити, щоб усе проходило легко і присмно. Але підемо тепер слідами самої природи.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ I

Матеріал береться 3. Природа завжди починає з усунення непридатного.

чистий.

Птиця, наприклад, бере для висидкування тільки свіжі яйця, які мають у собі найчистіші речовини; коли пташеня уже раніше почало формуватися, то марно було б сподіватися успіху.

Наслідування. 4. Так і *архітектор*, маючи намір будувати будівлю, потребує вільної площини; якщо ж йому треба будувати на місці старої будівлі, то він повинен попереду її зруйнувати.

5. Так і *живописець* маєє найкраще на чистій дошці. Якщо ж вона вже розмальована або забруднена, або зіпсована якоюнебудь шершавістю, то спочатку її слід вичистити і відполірувати.

6. Так і той, хто зберігає дорогоцінні мазі, потребує чистого посуду або, принаймні, старанно очищеного від рідини, яка була в ньому раніше.

7. Так *садівник* з найбільшим успіхом садить молоді деревця; якщо ж він садить уже підрослі, то йому доведеться спочатку звільнити їх від старих гілок, щоб запобігти поширенню соку в іншому напрямі. От через це Аристотель відносить усунення непотрібного до спочатків речей, вбачаючи неможливість дати матерії нову форму, не зинчівши старої.

Відхилення. 8. Звідси виходить, що, поперше, найкраще сприймають науку мудрості молоді уми, які ще не звикли відвертатися до інших занять, і чим пізніше починається освіта, тим важче вона посуватися вперед, бо ум уже зайнятій іншим. Подруге, не може хлопчик з користю для себе одночасно навчатися у багатьох учителів, бо навряд чи можливо, щоб усі додержувалися одної форми навчання; через те буває розсіяність у пізніх умах і затримка в їх розвитку. Потретс, необачно роблять тоді, коли, починаючи освіту більш дорослих хлопців і юнаків, не починають з виховання доброзичайності, щоб, вгамувавши їх пристрасть, зробити учнів сприйнятливими до всього іншого.

Усмирителі коней спочатку вгамовують коня залізними удилами і добиваються слухняності, а потім навчають його тієї чи іншої ходи. Отже, має рацію Сенека, коли говорить: «Спочатку учиться моральністі, а потім мудрості, яка без моральності засвоюється погано», і Ціцерон: «Моральна філософія підготовляє уми для сприйняття посіву» та ін.

9. Отже,

Виправлення.

I. Освіта юнацтва повинна починатися рано.

II. В одного й того ж учня для одного й того ж предмета повинен бути тільки один учитель.

III. Згідно з волею вихователя насамперед повинні бути приведені в гармонію норови.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ II

Матерія прагне набути необхідної форми.

10. Природа так розміщає матерію, щоб вона прагнула до форми. Так пташеня, уже досить сформоване в яйці, прагнучи до більш повної досконалості, починає саме рухатися і розриває шкаралупу або розбиває її дзьобом. А, звільнинишися з в'язниці, а радістю зогрівається в матері, охоче годується і жадливо розкриває рот, ковтає покладену в нього поживу, з задоволенням прямує до споглядання неба, радіє вправі в літтанні і трохи згодом літає, словом, жадібно, хоч і поступово, прагне до всього, до чого тягне його природний нахил.

Наслідування. 11. Так садівник вважає потрібним подбати про те, щоб рослина, діставши необхідну вологу і життєву теплоту, благополучно росла.

Відхилення. 12. Погане тому обання про дітей виявляють ті, хто насильно примушує їх учитися. Справді, чого сподіваються цим добитися? Коли ідти без апетиту, вводячи при цьому все таки у шлунок їжу, то в результаті це спричинить тільки нудоту і блювання і, найменше, погане травлення, нездоров'я. Навпаки, якщо їжа вводиться в шлунок під впливом почуття голоду, то він сприймає їжу з задоволенням, добре перетравлює і успішно перетворює в сік і кров. Тому і говорить І с о к р а т: «Коли будеш любити знання, будеш багато знати», і К в і н т і л і а н: «Прагнення до вчення визначається воєю, примусити яку не можна»¹.

Виправлення. 13. Отже: I. Всіма мозгливими способами треба запалювати в дітях палке прагнення до знання і до вчення.

ІІ. Метод навчання повинен зменшувати трудність вчення з тим, щоб воно не викликalo в учнях незадоволення і не відвертало їх від дальших занять.

Яким чиєм елід будити й підтримувати в дітях прагнення до вчення. 14. Прагнення до вчення збуджується і підтримується в діях батьками, учителями, школою, самими навчальними предметами, методом навчання і школінним начальством.

1. **Батькам.** 15. Коли батьки при діях з похвалою говорять про вчення і про вчених людей або, спонукаючи дітей до старанності, обіцяють їм красиві книги, красивий одяг або ще щонебудь пріємне; коли хвалять учителя (особливо того, якому хочуть доручити дітей) як за його вченість, так і гуманні ставлення до дітей (адже, любов і захоплення є найсильнішим засобом, щоб викликати бажання до наслідування); нарешті, коли вони іноді поощрюють дітей до вчителя з дорученням або маленьком подарунком та ін., то легко досягнути того, що діти широ поюблять і науку, і самого вчителя.

2. **Учителям.** 16. Коли учителі будуть привітні і ласкаві, не будуть відштовхувати від себе дітей своїм суровим поводженням, а будуть приваблювати їх своюю прихильністю, манірами і словами; коли учителі рекомендують науки, до яких воши

¹ Ця цитата взята Коменським з твору К в і н т і л і а на «Про виховання оратора», I кн., 3, 8.

приступають, з погляду іх досконалості, привабливості і легкості; коли більш старанних учнів будуть час від часу хвалити (навіть даючи малечі яблука, горіхи, цукор та ін.); коли, запросивши деяких учнів до себе додому, а також разом усім будуть показувати картинки, на яких намальоване те, що ім у свій час доведеться вивчити, оптичні й геометричні інструменти, глобуси та інші подібні речі, які можуть енклікати в учнів почуття захоплення; коли будуть через них мати заносили з батьками, словом, коли вчителі будуть ставитися до учнів з любов'ю, тоді вони легко завоюють їх серце так, що дітям буде присмініше бути в школі, ніж дома.

3. Самою школою, чи очам привабливе видовище всередині і зовні. Все-надзвичайно при-редині вона повинна бути світлою, чистою, прикра-ваблива всередині шеною картинами: портретами знаменитих людей, і зовні.

гeографічними картами, пам'ятками історичних по-дій, деякими емблемами. А зовні до школи повинен прилягати не тільки майданчик для прогулянок і ігор (бо від дітей цього віднімати не можна, про що буде сказано далі в своєму місці), але також і невеликий сад, в який іноді слід пускати учнів і давати ім можливість тішитися видовищем дерев, квіток і трав. Якщо справа буде так поставлена, то діти, імовірно, будуть відвідувати школу з неменшою охотою, ніж звичайно відвідують ярмарку, де вони завжди сподіваються побачити й почути єонебудь цікаве.

4. Предметами викладання. 18. Приваблюють юнацтво і самі навчальні предмети, коли вони відповідають вікові і викладаються зрозуміло з присданням іноді чого-небудь жартівли-вого або менш серйозного, але присмінного. Це й значить присмне сполучати з корисним.

5. Методом, який повинен бути природним. 19. Щоб збуджувати прагнення до знання, насамперед самий метод з необхідності ~~зажади~~ повинен бути природним. Адже, все, що природне, розвивається само собою. Немає потреби примушувати воду текти по похилій площині; знищи тільки греблю або взагалі все те, що її затримує,— і ти побачиш, що вона відразу ж потече. Немає потреби просити пташку вилетіти,— відчини тільки клітку. Немає необхідності примушувати око повернутися до красової картини або вухо повернатися до прекрасної мелодії, як тільки ти віддаси це на їх волю. В таких випадках скоріше доведеться стримувати їх.

Метод повинен розумно сполучати присмне з корисним. Чого вимагає природний метод, повинне бути ясним з попереднього розділу, так само, як і з наступних правил. Крім того, щоб здібності збуджувалися самим методом, необхідно його розумно оживляти і робити присмним саме так, щоб усе, яке б не було воно серйозне, викладалося дружнім і присмним способом у формі бесід, змагань, відгадування загадок або в формі приповісток чи байок. У своєму місці про це буде сказано повніше.

6. Шкільним начальством. 20. Начальство і куратори школи можуть збуджувати старанність до вчення, коли самі будуть присутні на прилюдних актах (чи будуть то вирави в декламації і в диспутах, чи іспити і присудження вчених ступенів),

і більш старанним будуть роздавати похвальні відзиви і нагороджувати їх (без сторонності) подарунками.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ III

Все з власних основ. 21. Природа творить усе з основ, незначних щодо величини, але можуть тих свою якістю.

Наприклад, те, з чого повинен утворитися птах, зідається в краплю і оточується шкаралупою, щоб його легко можна було носити в утробі і загрівати при висиджуванні. Проте, це щодо своєї якості містить у собі всього птаха, тому що потім з життєвої сили, яка міститься в ньому, сформується тіло птаха.

Наслідування. 22. Так, дерево якої завгодно величини цілком міститься як у зерні свого плоду, так і в живці останнього пагону своїх гілок. Таким чином, якщо цей останній посадити в землю, то з нього через внутрішню діючу силу знову виросте ціле дерево.

Вражаюче відхилення. 23. Звичайно проти цього основного положення в школах робиться величезний гріх. Адже, більшість учителів вважають потрібним замість насіння садити рослини, а замість живців — деревá, бо замість основних початків нав'язують учням хаос різних висновків, більше того—навіть справжніх текстів. Але як справедливе те, що світ складається з чотирьох елементів (які видозмінюються лише щодо своїх форм), так, безсумнівно, і наукова освіта складається з небагатьох початків, з яких, якщо тільки знати способи їх розрізнення, виникає безліч положень, подібно до того, як на дереві з кореня, що міцно закріпився, можуть вирости сотні гілок, тисячі листків, квіток і плодів. Хай змилується бог над нашим віком і відкриє в когонебудь мислені очі, щоб той правильно зрозумів зв'язки речей і передав це іншим. А ми, якщо буде вгодно богові, в короткому викладі християнської пансофії¹ дамо нарис нашого досвіду в тій скромній надії, що бог через інших відкриє в свій час більше.

Виправлennia 1. 24. Зазначимо, проте, три положення:

I. *Кожна наука повинна бути вміщена в найстиліші, але точні правила.*

II. *Кожне правило треба викладати небагатьма, але найяснішими словами.*

III. *Кожне правило повинне супроводитися численними прикладами, щоб стало досить ясним, яке різноманітне його застосування.*

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ IV

Спочатку більш легке. 25. Природа переходить від більш легкого до більш трудного.

Наприклад, утворення яйця починається не з більш твердої частини, шкаралупи, а з жовтка; жовток спочатку вкривається шкіркою і тільки пізніше — шкаралупою. Так птиця, готову-

¹ Пансофія (від грецьких слів πάν— усе і σοφία — мудрість) — загальна мудрість, або знання всього.

чись до польоту, спочатку привчається ставати на ноги, потім рухати крилами, потім розмахувати ними, нарешті, при більш сильних руках, підніматися і вже тоді тільки віддавати себе повітряному просторові.

Наслідування. 26. Так, *тесляр* спочатку вчиться рубати колоди, потім їх обтісувати, потім скріпляти одну з одною, нарешті буде цілі будівлі і т. д.

Різні відхилення. 27. Отже, зовсім навпаки роблять тоді, коли в школах навчають невідомого з допомогою стільки ж невідомого. Так бував:

I. Коли правила латинської мови викладаються тим, хто починає її вивчати, латинською ж мовою; це те саме, якби хтонебудь єврейську мову пояснював правилами на єврейській мові, а арабську мову — правилами на арабській.

II. Коли тим же самим, хто починає вивчати латинську мову, дають на допомогу словник з латинської на рідну мову, тоді як повинно бути навпаки. Адже вони вивчають не рідну мову з допомогою латинської, а латинську мову з допомогою рідної, бо остання вже відома (про цю неподобу докладніше будемо говорити в розділі ХХІІ).

III. Коли хлопчикові дасьтесь в учителі іноземець, який не володіє рідною мовою хлопчика. Тому що вони не мають спільногого засобу взаємного розуміння і примушені розмовляти з допомогою знаків і здогадів, то чи не споруджують вони таким чином Вавілонської башти?

IV. Робиться також помилка проти правильного ведення справи і тоді, коли за одними й тими ж граматичними правилами (наприклад Меланхтона або Рамуса), навчають юнацтво всіх націй (французів, німців, чехів, поляків або угорців та ін.), тоді як кожна з мов має своє особливе й до деякої міри своєрідне відношення до латинської мови. Цю своєрідність і треба виявляти, коли ми хочемо, щоб основні властивості латинської мови легко були засвоєні учнями.

Виправлення. 28. Це буде виправлено, коли:

I. Учитель і учень говорять однію і тією ж мовою.

II. Всі пояснення речей даються знайomoю мовою.

III. Граматика і словник будуть пристосовані до тієї мови, з допомогою якої вивчається нова (латинська мова — з допомогою рідної, грецька — латинської і т. д.).

IV. Нова мова вивчається поступово, а саме: спочатку учень привчається її розуміти (це найлегше), потім писати (при цьому дасьтесь час на попереднє обдумування) і, нарешті, говорити, що найтрудніше, бо це робиться без безпосередньої попередньої підготовки.

V. При вивченні латинської і рідної мов рідна мова, як більш відома, буде йти попереду, а латинська мова за нею.

VI. Навчальний матеріал розкладається так, щоб спочатку засвоювалося те, що є найбільш близьким, потім — не дуже віддаленим, потім — більш віддаленим і, нарешті, найвіддаленішим. Тому, коли вперше учням даються правила (наприклад, правила логіки, правила риторики та ін.), їх слід пояснювати прикладами, не далекими від їх розуміння, наприклад богословськими, політичними та ін., а прикладами, взятими з щоденного життя. Інакше учні не зрозуміють ні правила, ні його застосування.

VII. В учнів розвивають спочатку зовнішні чуття (це найлегше),

потім — пам'ять, далі — розуміння і, нарешті, судження. Саме в такій поступовості вони йдуть одно за одним, бо знання починається з чуттєвого сприймання, з допомогою уялення переходить у пам'ять, а потім, через узагальнення поодинокого, утворюється розуміння загального і, нарешті, для уточнення знання про речі, достатньо зрозумілі, складається судження.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ V

**Ні в чому зай-
вого обтяження.** 29. Природа не обтяжує себе зай-
во; вона задоволюється малим.
Наприклад, з одного яйця вона не виводить двох
пташенят, задоволяючись вдало виведеним одним.

Наслідування. До одного стовбура садівник прищеплює не кілька
живців, а один, і, якщо вважає стовбур досить
міцним, то два.

Відхилення. 30. Отже, увага буде розсіюватися, коли дають ви-
брати одночасно в одному й тому ж році різні предмети,
наприклад, граматику, діалектику, а то ще риторику, поетику, греку
мову та ін. (див. у попередньому розділі основоположення IV).

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VI

**Ні в чому не
слід поспішати.** 31. Природа не поспішає, а посу-
вається вперед повільно.
Щоб пвидко висидіти пташенят, птиця ж не кидає
яєць у вогонь, а надзвичайно повільно зогріває їх природним теп-
лом і пізніше, щоб пташенята швидше підрости, не обгодовує їх
їжкою (адже вона б цим швидше їх уморила), а годує потроху і
обережно, даючи стільки їжі, скільки може перетравити нерозвинена
ще здатність травлення.

Наслідування. 32. Так, архітектор не поспішається виводити на
фундаменті стіни, а на стінах — дах, тому що не
досить висохлий і незміцнілій фундамент звичайно від тягаря сідає,
через що руйнується будівля. Таким чином, жодна більш значна
мурована будівля не може бути закінчена протягом року; треба дати
їй вистоятися належний час.

33. Садівник не добивається від рослини, щоб вона в перший же
місяць виросла або, щоб у перший же рік дала плід. Тому він не щодня нею займається, не щодня поливає її, не прискорює
її зогрівання, розкладаючи біля неї вогонь або обсипаючи нега-
шеним вапном, а задовольняється тим, що рослина зрошується з неба
і зогрівається сонцем.

Відхилення. 34. Отже, мукою є для юнацтва:
1. Коли його примушують щодня займатися по шість,
сім, вісім годин класними заняттями і вправами та, крім того, кілька
годин дома.

2. Коли воно буває перебояжене до інепритомноті і до розумо-
вого розладу (як це часто ми бачимо) диктантами, складаннями вправ
і заучуванням напам'ять надзвичайно великих уривків. Чого доб'єть-
ся той, хто вважає за краще у невелику посудину з вузьким отвором
(з чим можна порівняти здібності дітей) вливати рідину відразу,

а не вводити її краплями? Звичайно, більша частина рідини розілиться, і в посудину попаде незрівнянно менше, чим це можна було б зробити, вливаючи поступово. Зовсім нерозумний той, хто вважає необхідним навчати дітей не в тій мірі, в якій вони можуть засвоювати, а в якій тільки сам він бажає, тому що треба допомагати здібностям, а не прагнувати їх, і вихователь юнацтва, так само як і лікар, є тільки помічник природи, а не її господар.

Виправлення. 35. Отже, легкість занять і задоволення від них для учня збільшить той,

I. Хто буде притягати учнів до класних занять на найменше число годин, а саме — на чотири години, передбачаючи стільки ж годин для домашніх робіт.

II. Хто якнайменше буде обтяжувати пам'ять, подаючи тільки найголовніше, давши всьому іншому текти вільно.

III. Хто все викладатиме відповідно до ступеня сприятливості учня, яка буде збільшуватися із віком і далішим ходом занять.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VII

Нічого силуваного. 36. Природа нічого не викликає насильство, сильно назовні крім того, що дозвівши в середині, само прагне вийти.

Адже, природа не примушує пташеня залишати яйце раніше, ніж його члени правильно сформуються і зміцнюють; не примушує його літати раніше, ніж воно вкриється пір'ям, не виганяє його з гнізда раніше, ніж воно навчиться літати та ін.

Так дерево не дає паростків раніше, ніж сік, піднімаючись від кореня, не примушує їх рости; не дає розкриватися брунькам раніше, ніж листя, що утворилося з соку разом з квітками, намагається розгорнутися вільнише; не скидає цвіту раніше, ніж охоплений ним плід не покриється шкірою; не дає плодові падати раніше, ніж він доспів.

Відхилення. 37. Отже, над умами дітей робиться насильство, 1. Коли їх примушують до того, до чого вони не дійшли ще ні віком, ні своїм розумовим розвитком.

II. Коли учнів примушують щонебудь запам'ятати або робити без попереднього і достатнього розбору, пояснення і напутіння.

Виправлення. 38. Отже, згідно з цим,

I. Дітям слід займатися тільки тим, що відповідає їх вікові здібностям, а також тим, до чого вони самі прагнуть.

II. Нічого не можна примушувати заучувати крім того, що діти добре зрозуміли. І також нічого не можна вимагати від пам'яті дитини крім того, що, судячи з безсумнівних ознак, вона засвоїла.

III. Нічого не слід давати для виконання крім того, форма і спосіб виконання чого в достатній мірі з'ясовані.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VIII

Все для зовнішніх чуттів. 39. Природа всіляко собі допомагає. Наприклад, у яйця немає недостачі в своєму життєвому теплі; проте, батько природи, бог, передбачає, щоб цьому теплу допомогли або теплота сонця або пір'я птиці, що сидить на яйцях. Коли пташеня вийде з яйця, мати, поки

це необхідне, зогріває і всіляко розвиває його для всього, що потрібне йому в житті. Спостерігаючи лелек, ми можемо бачити, як вони допомагають своїм пташенятам, навіть беручи їх собі на спину і літаючи з ними навколо гнізда, при чому ті також розмахують крилами. Так і пізні різним способом допомагають слабим дітям. Спершу вони навчають їх піднімати голову, потім сидіти, ставати на ноги, рухати ними, щоб зробити крок, потроху посуватися вперед, іти вільно; звідси, нарешті, з'являється також швидкість у біганині. А коли вчать говорити, вимовляють спочатку слово і потім показують рукою на те, що це слово означає, та ін.

Відхилення. 40. Отже, жорстокий той учител, який, давши учням роботу, не пояснює достатньо, в чому вона полягає, не показує, як її виконати, а ще менше того допомагає їм при їх перших спробах, але зобов'язує їх самих працювати з усієї сили і хвильюється, і лютує, коли вони щонебудь роблять не зовсім правильно. Але що ж це таке, як не катування і нацтва? Це рівносильне тому, якби паня захотіла примусити вільно ходити дитину, яка ще боїться стояти від ногах, і примушувала б її до цього побоями, коли дитина ще не може цього зробити. Природа нас учила іншого: доти треба терпляче ставитися до слабого, поки йому невистачає сили.

Виправлення. 41. Отже, на підставі цього:
I. Не слід вдиватися при навчанні ні до яких тілесних кар (тому що, коли вчення іде погано, то чия це провінія, як не самого вчителя, який або не вміє зробити учня здібним до вчення, або не прикладає до цього досить старання).

II. Все, що учні повинні вивчити, треба подати ім і викласти так ясно, щоб вони мали перед собою, як свої п'ять пальців.

III. А для того, щоб все сприймалося легше, треба, скільки це можливо, залучати до сприймання зовнішні чуття.

42. Наприклад, слух постійно треба сполучати з зором, мову — з діяльністю рук. Отже, про те, що треба знати, потрібно не тільки розказати, щоб це було сприйняте слухом, але це ж слід зарисувати, щоб через зір предмет закріпився в уяві. Зного боку, нехай учні негайно вчаться все сприйняття відмовляти голосно і виражати діяльністю рук. Не слід відступати від жодного предмета, поки він не закріпився достатньо в ушах, очах, в умі і пам'яті. А для цієї мети буде корисно, щоб все, що звичайно вивчається в кожному класі, чи будуть то теореми чи правила або образи і емблеми з викладуваного предмета, зображені наочно на стінах тієї ж аудиторії. Так поставлена справа винятково сильно сприяла б твердому засвоєнню предмета. Сюди буде стосуватися і те, щоб учні привчалися переписувати в свої щоденники або збірники загальних істин все те, що вони чують або читають у книжках, бо це буде давати поживу уяві і полегшить пригадування цього предмета в далішому.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ IX

Усе спрямовується на творить нічого та ся переважно кого, користь чого не стала б скована користю. **ро очевидною.**

Чи творить все пташку, скоро становиться ясним, що крила

даються їй для літання, іоги — для бігання та ін. Чи виникає щонебудь на дереві, все це має своє корисне значення аж до лушпини і пушки, що вкривають плід, та ін.

Наслідування. 44. Отже, *ти полегши учневі засвоєння, коли у всьому, чого б ти його не вчив, покажеш йому, якщо це дає щоденну користь у спільному житті*. Цього правила треба додержуватися скрізь: і в граматиці, і в діалектці, і в арифметиці, і в геометрії, і в фізиці та ін. Інакше, що б ти не розказав, все буде уявлятися дітям якимсь страхіттям з того світу. Не доведена до розуміння того, чи існує це в природі і чи в порядку це речей, дитина скоріше буде вірити, ніж знати. Але, коли ти покажеш призначення всякої речі, то ти дійсно забезпечиш її справжнім знанням і вмінням діяти.

45. Отже, *треба вчити тільки того, в чому є наочна користь*.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ Х

Все однаково. 46. *Природа діє у всьому однаково.*

Наприклад, яке походження одного птаха, таке походження і всіх птахів, мало того — усіх тварин, змінене лише деякими побічними обставинами. Так і в рослинах: як однабілинка народжується і виростає з своєї насінини, як одно дерево садиться, дас гілки і цвіте, так це відбувається скрізь і завжди з усіма іншими рослинами і деревами. І який на дереві один лист, такі і всі інші, і якими листи бувають у цьому році, такими ж вони будуть і на той рік і завжди.

Відхилення. 47. От через що *неоднаковість методів навчання тільки утрудняє юнацтво і ускладнює навчання*. Тим часом не тільки різні викладачі по - різному викладають предмети, але й один і той же викладач викладає по - різному, наприклад, інакше викладає граматику, інакше — діалектику та ін., тоді як усе це можна було б викладати однаково, відповідно до гармонії цілого і до того, що речі і слово мають зв'язок і спорідненість між собою.

Виправлений. 48. Тому треба подбати, щоб надалі:

I. *Один і той же метод був прийнятий для викладання всіх наук, один і той же метод — для викладання всіх мистецтв, один і той же метод для викладання всіх мов*¹.

II. *В одній і тій же школі був один і той же порядок і метод у всіх вправах.*

III. *Наскільки це можливо, були одні і ті ж видання книг з одного і того ж предмета.*

Так усе піде вперед легко і без труднощів.

РОЗДІЛ XVIII

Основи міцності (грунтовності) навчання і вчення

Поверховість звичайного навчання. I. Від багатьох чуємо скарги, та її факти це підтверджують, що тільки небагато учнів виносять з школі грунтовну освіту, а більшість — тільки поверхову освіту або навіть тільки натяк на освіту.

¹ Тут автор мав на увазі єдиний дидактичний принцип. Див. вище, стор. 34—36.

Причина цього двоєка.

2. Якщо ти будеш шукати причини цього, то вона виявиться двоякою. Це буває або тому, що в школах, занедбавши істотне, звертають увагу на нікчемне і пусте, або тому, що учні знову забувають те, що вони вивчили, бо більша частина знань тільки ковзається по поверхні ума і не заглиблюється в нього. Ця друга хиба така поширенна, що мало людей, які на неї не скаржилися б. Справді, якими б ми вважалися вченими, якби пам'ять відразу відтворювала нам усе те, що ми колинебудь читали, чули, сприйняли умом — ми, які використали кожний випадок для придбання знань! Але такої здатності наша пам'ять не має, і, очевидно, що ми черпаємо воду решетом.

3. Але чи є васіб проти цього зла? Безсумнівно, Засобу проти тієї знайдеться. Звернувшись до школи природи, знову і другої хабі треба шукати в природному методі.

таки будемо шукати керівних вказівок в її витворах, призначених для довгого існування. Таким шляхом можна буде знайти метод, при якому кожний буде знати не тільки те, що вивчив, але навіть більше, чим він вивчив, тобто не тільки вільно викладати почерпнуте від учителів і з авторів, але й грунтовно судити про самі речі.

4. Але цього можна досягти,

I. Коли грунтовно будуть розглядатися лише ті речі, які повинні дати користь.

II. Займаючись, проте, всіма цими речами ужес без будьякого винятку.

III. Коли всьому буде покладена міцна основа.

IV. Коли вказані основи будуть закладатися глибоко.

V. Коли всі потім будуть спиратися тільки на ці основи.

VII. Все наступне повинне спиратися на попереднє.

VIII. Все що зв'язане між собою, повинне бути зв'язуване постійно.

IX. Все повинне бути розподілюване пропорціонально між розумом, пам'яттю і мовою.

X. Все повинне закріплятися постійними вправами.

Розглянемо окремі положення докладніше.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ I

**Не слід братися
ні за що ве-
потрібне.**

5. Природа ніколи не робить нічого непотрібного.

Наприклад, створюючи птаха, природа не дас йому ні луски, ні плавального пір'я, ні зябер, ні рогів, ні чотирьох ніг і нічого такого, що їй не буде потрібне, а дає тільки голову, серце, крила та ін. Дереву природа не дас ушей, очей, пір'я, волосся і т. д., тільки кору, лико, серцевину, корінь та ін.

**Наслідування
механічних
мистецтв.**

6. Таким чином, і той, хто бажає, щоб pole, еноградник, сад давали плоди, засіває їх не бур'яном, не крапивою, не будяком і не терниною та ін., а благородним насінням і рослинами.

7. Так і architektor, думаючи збудувати міцну будівлю, заготовляє не солому, не полову, не грязь, не лозу, а каміння, цеглу, міцне дерево і інший такий міцний і щільний матеріал.

I в школах. 8. Отже, в школах I. Треба викладати лише те, що дав найгрунтовнішу користь як у цьому, так і в майбутньому житті і навіть більше в майбутньому. Бо, як указує Іеронім, на землі треба вивчати те, вивчення чого мало б значення і для небесного життя.

II. Коли щокебудь треба викласти юнацтву, навіть і заради теперішнього життя (як це й бував), все це повинне бути таке, щоб, не заважаючи тому вічному життю, і в цьому теперішньому житті давало б істотну кризь.

Треба вивчати тільки цінне. 9. Кому потрібне пусте? Яка рація вивчати те, знання чого не дасть користі, а незнання не зробить щоди і від чого в дальшому віці доведеться відчуватися або що доведеться серед занять забувати? Нам є чим заповнити все своє коротке життя, якщо навіть жодної Краплі Його не витрачати на пусте. Отже, нехай буде завданням школи займати юнацтво тільки серйозним. А яким чином забава може перетворитися в серйозну справу, про це буде сказано в своєму місці.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ II

Треба займатися тільки тим, що стосується діла. 10. Природа нічим не нехтує з того, що є корисним у майбутньому для того тіла, яке вона створює.

Наприклад, створюючи *пташ'я* у, природа не забуває ні голови, ні крила, ні ноги, ні кігті, ні шкіри,— коротко нічого, що стосується до суті даного рогу птиці, та ін.

Наслідування в школах. 11. Отже, таким же чином у школах, освічуючи людину, необхідно освічувати її в цілому, щоб зробити її придатною для теперішнього життя і разом з тим підготовленою до самої вічності, яка є метою всього того, що її передус.

12. Тому в школах слід навчати не тільки наук, але й моральності і благочестя. А наукова освіта нехай служить людині для вдосконалення одночасно й її розуму, і мови, і рук для того, щоб вона могла все, що потрібне, розумно робити, виражати словами і здійснювати в дії. Коли щонебудь з цього випустити, то буде прогалина, яка не тільки пошкодить освіті, але й підірве її грунтовність. Бо *міцним може бути тільки те, що тісно зв'язане в усіх своїх частинах.*

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ III

Міцне тільки те, що добре обґрунтоване. 13. Природа нічого не творить без твердої основи, без кореня.
Рослина не росте вгору, поки не пустить свій корінь униз, а коли спробує це зробити, то її доведеться зав'язнути і загинути. От через що розумний *садівник* навіть і не садить, поки не впевниться в тому, що живець уже пустив корінь. У *птаха* і у всякої тварини місце кореня заступають нутрощі (які живлять члени), що через те, як основа усього тіла, і починають зав'язди утворюватися насамперед.

Наслідування. 14. Так архітектор не буде будівлі, не поклавши спочатку твердої основи, інакше все розвалиться. Так само і художник підкладає під фарби ґрунт, без якого фарби або легко відвалаються і вивітрюються, або втрачають свій колір.

Відхилення. 15. Такого фундаменту не підводять під навчання ті викладачі, які 1) не працюють над тим, щоб насамперед зробити учнів допитливими і уважними, 2) не знайомлять учнів з намічуванням ними загальним планом заняття у цілому так, щоб учні найчіткіше розуміли (розрізняли), що треба робити і що робиться в дійсності. А якої міцності можна сподіватися, коли учень учається без любові до знання, без уваги і без розуміння?

Вправлення. 16. Отже, відповідно до цього,
1. Яке б заняття не починати, треба насамперед збудити в учнів серйозну любов до нього, довіру перевагу цього предмета, його користь, присміштує і що тільки можливо.

11. Ідея мови або мистецтва (яка є не що інше, як витяг, що охоплює в найзагальнішому вигляді всі частини предмета) завжди повинна відбиватися в умі учня раніше, ніж почнуть окремо його розглядати. В такому випадку учень уже на самому початку добре може оглянути як мету і межі предмета, так і внутрішнє розміщення його частин. Бо як скелет є основа всього тіла, так загальний нарис мистецтва є базис і основа всього мистецтва.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ IV

Основи повинні буті закладені глибоко. 17. Природа пускає коріння глибоко. Так, у тварини природа ховає життєві органи глибоко в тілі. І дерево тим міцніше стоїть, чим глибше пускає коріння; коли його коріння містяться тільки під зовнішнім шаром ґрунту, то дерево легко можна вирвати.

Вправлення відхилення. 18. Звідси ясно, що сприйнятливість до вчення треба збуджувати в учня серйозно і ідею предмета глибоко закріпити в умі. До більш повної системи мистецтва або мови слід підходити не раніше, як буде встановлено, що ідея засвоєна цілком ясно і пустила добре коріння.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ V

Все з власного коріння. 19. Природа все творить з коріння і більше ні звідки. Бо, скільки на дереві не з'являється деревини, кори, листя, квіток, плодів — все це народжується тільки від кореня. Хоч дощ і йде зверху, а садівник поливає знизу, не байдужо, щоб уся ця волога пройшла через коріння, а потім тільки розлилася по стовбуру, гілках, паростках, листках і плодах. А тому, хоч садівник приносить живець зовні, проте вважає необхідним так прицепити його до стовбура, щоб він, ніби влившися з його істотою, всисав би сік того ж кореня і, живлячись цим соком, розростався силою кореня. Від кореня в дерева з'являється все, і немає потреби приносити звідкись і прищеплювати йому листя і гілки. Так само оперення птаха не складається з пір'я, яке покидали інші птахи, а походить з найунутрішніх його частин.

Наслідування цього в техніці. 20. Так і обачний архітектор все робить так, щоб будівля спиралася лише на свій фундамент і підтримувалася своїми зв'язками без підпірок зовні. Якщо будівля потребує таких підпірок, то це є доказ її неміцності і того, що вона може завалитися.

21. Хто робить ставок або водойму, той не наказує приставляти воду з іншого місця і не іде дощової води, але знаходить природне джерело і по каналах і захованих трубах проводить воду в свою водойму.

У школах. 22. З цього основного положення виходить, що *правильно навчати юнацтво — це не значить вбивати в голосу зібраниу з авторів мішанину слів, фраз, висловів, думок, а це значить — розкривати здібність розуміти речі, щоб саме з цієї здібності, ніби з живого дзісерела потекли струмені (знання), подібно до того, як з бруньок дерев виростають листя, квітки, плоди, а на другий рік з кожної бруньки виростає ціла нова гілка з своїми листям, квіткамі і плодами.*

Величезне відхилення в школах. 23. В дійсності досі школи не досягли того, щоб привчати уми, наче молоді деревця, розвиватися з власного кореня, а привчали учнів тільки до того, щоб зірвавши гілки в інших місцях, начіплювати їх на себе і, подібно до егопівської ворони, одягатися в чуже пір'я. У школах прикладали старання не стільки до того, щоб виявити джерела і знання, які ховаються в свідомості, скільки до того, щоб зрошуувати це джерело чужими струменями. Це значить, що школа не показувала самі речі, як вони походять з самих себе і які вони в собі, а подавала те, що про той і інший предмет думає і пише один, другий, третій і десятий автор. І величезною вченістю здавалося знати про багато суперечні думки багатьох. Тому і вийшло те, що дуже багато (вчених) займаються тільки тем, що, копаючись в авторах, витягають фрази, сентенції, думки, складаючи науку подібно до клаптевого одягу. До них з наріканням звертається Горацій: «О, наслідувачі, рабська худоба!» І справді рабська худоба, що звикла тільки таскати чужі тягарі.

Зовнішній блиск поверхової вченості. 24. Але, питаю я, яка користь з того, що ми розгублюємося серед різних думок про речі, коли питання ставиться про знання речей, які вони в дійсності? Чи так уже в житті нічого немає такого, чим би могли зайнятися, крім того, щоб іти за іншими, які блукають туди й сюди і виглядають, хто, де збивається з дороги і спотикається або відхиляється від правдивого напряму. О, смертні, будемо прагнути до прямої мети, залишивши манівці. Якщо ця мета міцна і досить ясна, то чому нам не йти до неї прямо? Чому краще користуватися чужими очима, а не своїми?

Причина цього помилкового методу. 25. Метод викладання всіх предметів показує, що школи прагнуть до того, щоб навчити дивитися чужими очима, мислити чужим умом. Школи вчать не того, щоб виявляти джерела і виводити звідти різні струмені, але тільки показують ті струмені, які виведені з авторів, і згідно з ними пропонують іти за ними до джерел назад. Адже, жоден словник (принаймні, нам відомий), коли не рахувати словника поляка Кнапія, хоч і до нього ми висловимо свої поба-

жання в ХХІІ розділі) не учити говорити, а тільки розуміти. Навряд чи хоч один підручник з граматики учиць складати мову, а вчить тільки її розбирати. Жоден підручник фразеології не вчить способу вміло складати і різномаітнити фрази, а дає тільки заплутану мішанину фраз. Майже ніхто не викладає фізику з допомогою наочних демонстрацій і експериментів, але всі викладають її, читаючи тексти Аристотеля або когонебудь іншого. Ніхто не розвиває норовів через внутрішнє перемагання пристрастей, але всі дають лише поверховий нарис вчення про моральність, зовнішньо визначаючи і поділяючи добродія.

Майстри механічних ремесел краще викладають своє ремесла. Це стане ясним, коли ми з бокую поміччу підійдемо до спеціального методу викладання мистецтв і мов, і ще яснішим, якщо це буде вгодно богові, в накресленні пансофії¹.

26. Давно, що й стародавні зрозуміли тут справу не краще або що, прийміні, ця помилка давно вже не була виправлена новітніми дослідниками, хоч відомо з повною безсумнівностю, що саме тут лежить причина таких повільних успіхів. Справді, чи показує тесляр учневі мистецтво будувати будинки, руйнуючи їх? Навпаки, будуючи їх, він показує, який треба вибирати матеріал і як усе в свій час треба вимірюти, обрубати, обтесати, підняти, покласти, зв'язати та ін. Адже, хто знає спосіб будування, тому дуже легко зруднювати, як і розпороти одяг тому, хто вміє його пошити. Але ніхто і ніколи не навчився мистецтва тесляра, руйнуючи будинки, і мистецтва Кравця, розпорюючи одяг.

Двояка школа недбайливості освічених людей щодо своїх справ. 27. І справді, незручність невиправленого в цій частині методу і навіть його шкідливі сторони очевидні. Вони полягають 1) в тому, що освіта дуже багатьох, якщо не більшості, полягає в чистій номенклатурі, тобто в тому, що вони, правда, можуть називати терміни і правила мистецтв, але скористуватися ними належно не можуть; 2) в тому, що *ні в кого освіта не є цілісною сукупністю знань, які одно одного підтримують, підкріплюють і збагачують, а містить у собі щось штучно зв'язане*: шматок авіса, шматок авідти, щось таке, що ніде достатньо не зв'язане і не дає ніякого ґрунтовного плоду.

Адже, подібне знання, складене з думок і міркувань різних авторів, надзвичайно схоже на те дерево, яке ставиться на сільських святах освячення нових будинків: хоч його і обвішують всякими можливими гілками, квітками, плодами, навіть гірляндами і вінками, але тому що все це походить не від власного кореня, а прикріплена зовні, то не може розмножуватися і довго існувати. Таке дерево не дає ніякого плоду, а ті гілки, які поначіплюють на нього, сохнуть і відпадають. Людина, навчена ґрунтовно, є дерево, що має свій власний корінь, що живить себе власним соком і тому постійно (дужче й дужче день від дня) росте, зеленіє, цвіте, приносить плоди.

Виправлення. 28. Висновок зводиться до такого: треба вчити так, щоб люди, скільки це можливо, набували знання не з книг, а з неба і землі, з дубів і буків, тобто знали і вивчали самі речі, а не чуяли тільки спостереження і свідчення про речі. І це

¹ Див. примітку на стор. 127, § 23.

буде значити, що ми знову йдемо слідами стародавніх мудреців, черпаючи знання не з якогонебудь іншого джерела, а з самого первообразу речей. Отже, нехай буде законом:

1. Все треба виводити з непорушних основ речей.

II. Нічого не слід навчати, спираючись на самий лише авторитет; але всього навчати з допомогою доводів, заснованих на зовнішніх чуттях і розумі.

III. Нічого не викладати самим лише аналітичним методом, а краще викладати синтетичним¹.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VI

Все чітко. 29. Чим різноманітніше вживання, для якого природа готова який-небудь предмет, тим більше розчленування вона в цьому робить.

Наприклад, чим краще розчленований організм у тварини, тим різноманітніші її рухи; так кінь має щодо цього перевагу над волом, а ящірка — над слимаком. Так, дерево з коренями і гілками, які широко розпласталися, міцніше і красивіше.

Треба наслідувати це. 30. Тому, навчаючи юнацтво, завжди треба робити якнайчітніше, так, щоб не тільки той, хто навчає, але і той, хто вчиться, розумів без будьяких труднощів, де він в і що він робить. Отже, велике значення буде мати для справи, коли всі книги, які вживаються в школах, будуть складатися з найстараннішою відповідністю до цих законів природи.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VII

Все безупинно іде вперед. 31. Природа безупинно іде вперед, ніколи не спиняється, ніколи не береться занове, кидаючи почате, але продовжує почате раніше, розширяє його й доводить до кінця.

Наприклад, при утворенні зародка, те, з чого починається розвиток — голова, нога, серце та ін., — все залишається і лише доводиться до досконалого розвитку. Посаджене дерево не втрачеє гілок, що спочатку вирости, але дбайливо продовжує давати їм життєвий сік, щоб вони щороку могли діставати нові гілки.

32. Отже, у школах:

Це треба наслідувати. I. Всі заняття повинні розкладатися так, щоб наступне завжди залежалося на попередньому, а попереднє змінювалося наступним.

II. Все, що викладається, правильно урозумлене умом, повинне бути закріплене також і в пам'яті.

¹ Діалектична логіка учит про єдність цих методів у процесі пізнавання і мислення. «Мислення полягає, — говорить Енгельс, — стільки ж у розкладанні об'єктів свідомості на їх елементи, скільки в з'єднанні споріднених між собою елементів в єдність. Без аналізу немає синтезу». (Енгельс, Анти - Дюринг, 1936, стр. 28 — 29).

Про розвиток і зміцнення пам'яті переважно в юному віці.

33. Тому що при цьому натуруальному методі все попереднє повинне бути основою всього наступного, то з необхідності все повинне закладатися в умі учнів грунтовно. А грунтовно заглибується в умі тільки те, що добре урозумлене і старанно закріплене пам'яттю. Адже, правильно говорить Квінтілан: «Вся наука спирається на пам'ять, і ми вчимося марно, коли щонебудь з того, що ми чули (або читали), випадає з нашої уваги». Людвіг Вівесь також говорить: «Пам'ять треба розвивати з раннього віку, вона зміцнюється від постійного її вправляння. Багато можна доручати їй дбайливо і часто. Адже, в цьому віці не почувають труду, бо його не зважують. Так, без труду і зусилля пам'ять розширяється і стає надзвичайно обширною» (кн. З «Про викладання наук»). І у «Вступі до мудрості» він говорить: «Не дозволяй пам'яті залишатися бездіяльною. Немає жодної здібності, якій праця була б така приемна і яка б від неї так розширялася. Щоденно доручай їй щонебудь; чим більше їй доручиш, тим віршіше вона буде зберігати все; чим менше — тим пам'ять буде ненадійніша». А що це надзвичайно справедливо, вказує приклади природи. Наприклад, дерево, чим більше вбирає вологи, тим дужче росте, і, навпаки, чим дужче росте, тим більше вбирає вологи. Так, і тварина, якщо вона більше перетравлює їжі, то тим дужче росте, а вирісши дужче, більше потребує поживи, більше перетравлює. Так само все цілком природно зростає завдяки власному ростові. Отже, з цього погляду немає чого щадити ранню молодість (тільки б це робилося розумно). Це буде фундаментом найгрунтовнішого руху вперед.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ VIII

**Все — при постій-
ному зв'язку.** 34. Природа все з'єднує постійними зв'язками.

Наприклад, коли вона створює пташеня, вона все зв'язує: член з членом, кістку з кісткою, нерв з нервом. Так, у дереві з кореня виростає стовбур, з стовбура — сучки, з сучків — гілки, з гілок — паростки, з паростків — бруньки, з бруньок — листки, квітки, плоди і, нарешті, нові паростки і т. д. Отже, хочби тисячі тисяч було сучків, гілок, листків, плодів — все таки, все це складало б одно і те саме дерево. Так, у будівлі для того, щоб вона була міцною, стіни повинні бути припасовані до фундаменту, стелі і дах — до стін, коротко, все — і найбільше, і найменше — так повинне бути приладноване між собою і з'єднане, щоб утворювати одно нерозривне ціле, один будинок.

35. Звідси виходить:

**Це повинно на-
слідувати.** 1. Наукові заняття всього життя повинні бути так розподілені, щоб складати одну енциклопедію, в якій все повинне випливати з спільногого кореня і стояти на своєму власному місці.

ІІ. Все, що викладається, повинне бути так обґрунтоване аргументами, щоб не залишалося ніякого місця ні сумніву, ні забуття.

Адже, обґрунтування розумом — це ті цвяхи, ті пряжки, скоби, які міцно скріплюють справу, не дають їй коливатися і розпадатися.

Що значить вчачти, вказуючи причини?

36. *Підкріпляти все підставами розуму — це значить усього навчати, вказуючи на причини, тобто не тільки показувати, як щонебудь відбувається, але також і показувати, чому воно не може бути інакше.* Адже, знати щонебудь — це значить пізнавати річ у причинному зв'язку. Наприклад, нехай ставиться питання: чи правильно сказати — *totus per pulus*, чи *cunctus populus*. Якщо учитель відповість — *cunctus populus*, не добавивши підстави, то учень трохи згодом про це забуде. А коли учитель скаже, що — *cunctus* — скорочене з *conjunctions* і тому *totus* краще сказати про одну цілу річ, а *cunctus* про якеснебудь абірне поняття, як у даному прикладі, то я не розумію, як учень це може забути, коли він не зовсім тупоумний. Так само граматики сперечаються, чому говориться: *mea refert, tua refert, ejus refert*, тобто чому в першій і другій особі вживався срудній (як звичайно думають), а в третьій особі — родовий відмінок? Коли я скажу, що так буває через те, що *refert* тут скорочене *res fert* (через елізію *s*) і що, таким чином, слід сказати — *mea res fert, tua res fert, ejus res fert* (або, скорочено — *mea refert, tua refert, ejus refert*) і що, таким чином, *mea, tua* не орудні відмінки, а називні, — чи не засвічу я для учня провідного вогню? Отже, ми бажаємо, щоб учні чітко і легко навчилися знати походження всіх слів, пі стави всіх зворотів (або конструкцій) і підстави всіх правил у галузі мистецтв. Адже, теореми наук повинні бути обґрунтовані не міркуваннями або гіпотезами, а безпосереднім розглядом самих речей. Крім надзвичайного задоволення це буде мати також дуже велику користь, бо підготує шлях до найгрунтовнішої освіти; адже, таким чином дивно розкриваються в учнів очі для того, щоб з добутих знань самостійно виводити нові.

Висновок.

37. Отже, в школі все треба викладати через дослідження причин.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ IX

38. *Природа зберігає пропорцію між коренем і гілками кількісну і якісну.*
Бо як корінь розвивається під землею сильніше або слабше, так не в більшій і не в меншій мірі розвивається на поверхні землі і гілки. І це необхідно, бо, якби дерево росло тільки вгору, то воно не могло б триматися, тому що воно підтримується коренем; якби воно росло тільки вниз, то це було б даремно, — адже, плоди даються гілками, а не корінням. Так, у тварини зовнішні органи розвиваються в рівному співвідношенні з внутрішніми. Коли внутрішні органи в доброму стані, то і зовнішні набувають доброго вигляду.

Це треба насмідувати. 39. Хоч освіта спочатку повинна сприйматися, розвиватися і змінюватися внутрішнім коренем розуміння, проте, разом з тим треба вживати заходів до того, щоб вона помітно роз просторювалася назовні, пібі в сучки і в гілки, тобто щоб усе те, що зрозуміле, разом з тим навчали б

красномовно викладати і належним чином застосовувати на практиці, і навпаки.

40. Отже:

1. При засвоєнні всякого предмета відразу треба обдумати, яку це дасть користь, щоб нічого не вивчати марно.

2. Все те, що засвоєне, в свою чергу, повинне передаватися іншим і для інших, щоб ніяке знання не пропадало.

В цьому розумінні правильно сказано: *твое знання нищо, коли інший не знає, що ти це знаєш*. Отже, нехай не відкривається навіть маленьке джерело знання без того, щоб відразу ж не потекли з нього струмені. Але більше скажемо про це в наступному основному положенні.

ОСНОВОПОЛОЖЕННЯ X

41. Природа сама себе запліднює і зміцнює постійним рухом.
**Все — з постій-
нами вправами.**

Так, птиця не тільки зогріває яйця висиджуванням, а також щодня повертає їх на всі боки, щоб вони нагрівалися звідусіль рівномірно (це легко спостерігати в гусей або в курей і в голубів, коли вони висиджують своїх пташенят у нас дома). А коли пташеня вийшло з яйця, мати аж до того, як воно зміцніє, примушує його вправлятися в частих рухах, розкриваючи в нього дзьоб, розправлюючи крила, витягуючи ноги, приводячи його в рух, піднімаючи і пробуючи павчти його різним способом ходити і літати.

Так дерево тим швидше росте, тим глибше пускає коріння, чим частіше обвіається вітром. Мало того, всім рослинам корисно підпадати під дощ, град, грім і блискавки. Тому ті країни, де панують вітри і блискавки, вирощують, як кажуть, більш міцні дерева.

42. Так і будівник уміє висушувати свої будівлі і зміцнювати їх промінням сонця і вітром. І коваль, щоб зробити залізо міцнішим і виготовити з нього сталь, багато разів запурює його у вогонь і в воду і таким чином навпремінно загартовує його жаром і холодом, щоб, частіше його розм'якшуючи, зробити більш міцним.

43. Звідси виходить, що *навчання не можна довести до ґрунтовності без найчастіше і особливо вміло поставлених повторень і вправ*. А якого роду вправи є найкращими, на це нам показують природні процеси, які в живому тілі служать для живлення, а саме — рухи для вбирання їжі, перетравлення і виділення її.

Бо як у тварини (а також і в рослини) всякий орган шукає поживи, щоб її перетравити, а перетравлює як для того, щоб живити самого себе (частину перетравленого залишаючи в себе і заєвоюючи), так і для того, щоб передати сусіднім органам для збереження цілого (адже всякий орган служить іншим, щоб інші служили йому) — так подібно до цього буде примножати знання той, хто завжди:

I. Буде шукати і вбивати в себе духовну їжу.

II. Буде пережовувати і перетравлювати те, що він знайде і вbere.

III. Перетравивши, буде виділяти й давати іншим.

**Багато питати, за-
своювати, навча-
ти — таємниця
великої вченості.**

44. Ці вимоги висловлені в такому латинському вірші: якнайбільше питати, запитане — засвоювати, того, що засвоїв, навчати—ці три правила дають можливість учневі перемагати учителя.

Питати—це значить звертатися по пораду з приводу невідомої речі до учителя, до товариша або до книги... *Засвоювати* — це значить те, про що дізнається і зрозумів, запам'ятовувати і для більшої певності записувати в зошит (бо небагато хто відзначається такими щасливими здібностями, щоб міг у всьому покладатися на пам'ять). *Навчати* — це значить все засвоєне, в свою чергу, передавати товаришам або всякому, хто бажає слухати. Два перші прийоми відомі школам, третій — ще не досить; проте, ввести його було б дуже корисно. Адже, надзвичайно правильне відоме положення: «Хто навчає інших, учиться сам». Не тільки тому, що, повторюючи, він зміцнює в собі свої знання, а також і тому, що дістает можливість глибше проникати в речі. Тому найталановитіший Гоакім Форцій свідчить про себе, що все те, що він тільки чув або читав, випадало в нього з пам'яті навіть протягом місяця, а чого він навчав інших, те він може перелічити, як свої п'ять пальців, і думає, що це може віднятися від нього тільки смерть.

Відповідно до цього Форцій радить, щоб той з учнів, хто бажає зробити більші успіхи в заняттях, шукав собі учнів, яких він міг би щодня навчати того, чого вчиться сам, навіть якби йому довелося платити за це їм гроші. Краще тобі, говорить він, щоб ти обмежив себе в чомунебудь у своїх зовнішніх вигодах, аби тільки мати того, хто побажав би слухати, як ти навчаєш, тобто посузашся вперед.

**Як це треба вво-
дити в школу.**

45. Щоб застосувати цей прийом у класі, де він, напевне, може дати користь найбільшому числу учнів, учитель кожного класу міг би ввести між своїми учнями цей прекрасний рід вправ найзручніше так. На кожному уроці після короткого викладу матеріалу, який вивчається, і зрозумілого пояснення смислу слів, наочно показавши застосування того, що вивчається, відразу треба запропонувати встати одному з учнів, який усе сказане учителем повинен повторити в тому ж порядку (ніби він сам уже був учителем інших), пояснити правила тими ж самими пріладами. Якщо він де в чому помилиться, його треба виправляти. Потім треба запропонувати встати другому і зробити те саме, пра-чому всі інші учні слухають; потім — третьому і четвертому і всім, кому необхідно, поки не стане ясно, що всі правильно зрозуміли і можуть передати засвоєне і самі навчати інших. Не раджу тут додержуватися якогонебудь особливого порядку, крім того, щоб спочатку викликати здібніших для того, щоб підбадьорені їх прикладом слабіші легше йти за ними.

**Користь від по-
ставленних так
вправ.**

46. Такого роду вправи будуть особливо корисні в п'яти таких відношеннях:

I. Учитель завжди буде викликати до себе увагу учнів. Тому що всякому учневі треба швидко встати

на виклик і повторити весь урок і кожний буде почувати страж як за себе, так і за інших, мимоволі всі будуть напружені увагу, щоб чогонебудь не пропустити. Цього роду напруження уваги, зміцнене

досвідом кількох років, зробить юнака пильним, уважним у всіх випадках життя.

II. *Викладач ясніше упевниться в тому, що все, нам запропоноване, правильно засвоєне всіма.* Якщо недосить засвоєне, то він буде мати можливість відразу виправити помилки на велику користь собі і учням.

III. *Коли стільки разів повторяється одне і те саме, то навіть ті, що найбільше відстають, зрозуміють викладене настільки, щоб іти напріні з іншими, тоді як більш здібні будуть радiti з своєї впевненості, яку дас їм повне розуміння предмета.*

IV. *Через це, стільки разів проведене, повторення всі учні засвоють собі цей урок краще, ніж при найдовшому домашньому сидінні над ним, отже, швидко передивившися урок ще раз увечері і на другий день ранком, учні знайдуть, що все жартома і з задоволенням вони запам'ятовують.*

V. *Коли учень таким способом постійно буде допускатися, так би мовити, до виконання учительських обов'язків, то в умі вселиться дежака бадьорість і захоплення цим ученинням і виробиться сміливість з піднесеним говорити про всякий високий предмет перед візьми людьї, а це буде особливо корисно в житті.*

Вправа в навчанні інших поза школою. 47. Таким же чином і поза школою учні зможуть на відпочинку або під час прогулянки робити різні порівняння і влаштовувати дискусії про предмети, тількищо або раніше вивчені, або про новий який-небудь предмет, який всім побачили. Для цього, зібравшися в деякій кількості, нехай виберуть вони собі заступника учителя (жеребкуванням або голосуванням), щоб той керував їх дебатами. Якщо хтонебудь з їх товарішів, кому це буде запропоновано, буде відмовлятися, того треба суверо карати; адже, ми вимагаємо невхильного того, щоб не тільки ніхто не уникав випадків навчати і вчитися, але щоб усі навіть шукали цього. Про вправу в письмі (яка також дуже допомагає грунтovному просуванню вперед) ми дамо спеціальні вказівки, коли будемо описувати народну і класичну школу, в розд. XXVII — XXVIII.

РОЗДІЛ XIX

Основи найкоротшого шляху навчання

Заперечення в погляду трудності. 1. Це дуже трудно, скаже хтонебудь, і надзвичайно довго. Скільки потрібно для цього учителів? Скільки бібліотек? Скільки праці потрібно буде для подібного роду універсальної освіти? Відповідь відаю. Звичайно, якщо ми не будемо мати скорочених шляхів, то це — справа величезної трудності і потребує майже безкінечної роботи. Адже, наука так само довга, широка й глибока, як самий світ, що підлягає дослідженню. Але хто не знає того, що довге може скорочуватися, що трудне може бути зведене до легкого? Хто не знає того, що ткачі надзвичайно швидко з'єднують вкупу тисячі тисяч ниток, виробляючи дивно різноманітні візерунки? Хто не знає, що мельники швидко перемелюють тисячі зерен, дуже чисто і зовсім легко відокремлюють висівки

від борошна? Хто не знає, що механіки зовсім невеликими машинами, майже без усякої праці, піднімають і переносять величезні тягарі? А вагарі, навіть однією уніцію зрівноважують дуже багато фунтів, відсувачи уніцію від центра терезів. Отже, щоб виконувати щонебудь велике, не завжди потрібна тільки сила, потрібне також і мистецтво.

Так неваже ж тільки в самих людей науки не буде вистачати мистецтва, щоб виконувати свою справу талановито? Нехай хоч сором примусить нас наслідувати мистецтво вказаних вище професій і шукати засобів проти тих труднощів, які досі мала школна справа.

2. Ми не знайдемо ліків, коли раніше не визначимо хвороби і її причини. Справді, що це було таке, що так затримувало успіх піклової роботи, що більшість учнів, якби вони провели навіть ціле життя в школах, все ще не зрозуміли б усіх наук і мистецтв, а з деякими і зовсім лишилися незнайомими?

3. Найсправжнішими причинами цього є такі: *Вісім причин, що Поперше, не було встановлено ніяких меж, до затримують успіх яких учнів необхідно було доводити протягом коеїсного року, коеїсного місяця, коеїсного дня: все коливалося в той і інший бік.*

4. *Подруге, не було вказано ніяких шляхів, які безпомилково вели б до наміченої мети.*

5. *Потрете, те, що було з'єднане природою, брали не разом, а роздільно.* Наприклад, новаків учили тільки читати, а письмо відкладали на кілька місяців. В латинській школі вимагали від юнаків, щоб вони протягом кількох років вивчали тільки слова без предметів, і роки молодості витрачалися виключно лише на заняття граматикою, а заняття філософією відкладали лише на більш пізній вік. Крім того, юнаків примушували тільки вчитися і ніколи — навчати, хоч усе це, як ми бачили в своєму місці (читання й письмо, слова і речі, вчення і навчання), повинне бути так з'єднане разом, як при бігу — здатність піднімати й опускати ноги, при розмові — слухати й відповідати, при грі в м'яч — кидати м'яч і підхоплювати та ін.

6. *Почетверте, мистецтво і наука навряд чи денебудь викладається не у зустрічах, а енциклопедично.* Тому учням вони уявляються ніби купою дров або хмизу, і ніхто не може зрозуміти, чим вони між собою зв'язані: один підхоплював одно, другий — друге, і ні в кого освіта не була цілком всеобщною, отже, і грунтовною.

7. *Поп'яте, користувалися надто різноманітними і різними методами;* кожна школа мала свій метод, мало того — свій метод мав кожний учитель; нарешті один і той же учитель, викладаючи одно мистецтво або мову, робив так, а викладаючи інші — інакше. І, що найгірше, в одному і тому ж предметі не додержувалися послідовності в методі, через те учні навряд чи колиебудь достатньо розуміли, що робиться. Звідси — коливання, затримки, а до деяких дисциплін в учнів виникала огіда збо відчай, перше ніж вони підходили до їх вивчення, і тому багато учнів навіть не хотіли починати займатися цими предметами.

8. *Пососте, не було способу навчати всіх учнів одного й того ж класу одночасно;* працювали з окремими учнями, а коли в класі бувало

багато учнів, то це повинне було вимагати від учителів волячої праці, а учням або давалося некорисне дозвілля, або, як і пропонувалося чим небудь зайнятися, то не чим іншим, як ділом виснажливо - нудним.

9. *Посьоме, коли в класі бувало багато учителів, то з цього виникала тільки метушня.* Адже, мало не на кожній окремій годині пропонувалися різні заняття, не кажучи вже про те, що численність учителів, як і численність книг, розсіює увагу учнів.

10. Нарешті, при ласкавому ставленні до цього учителів, учням дозволяли — в школі або поза школою — вивчати інші книги. Гадали, що чим більше розкривається авторів, тим більше дається слушних нагод просунутися вперед, тоді як у дійсності результатом цього є тільки більша розсіяність ума. І, таким чином, зовсім недивно, що небагато хто охоплював усі дисципліни, як недивно й те, що рідко хто міг виплутатися з цих лабіринтів; це вдавалося лише особливо обдарованим.

**Цею про усунення цих перешкод по-
важно запозичити
в природі.**

11. Отже, на майбутнє треба буде усунути ці перешкоди і труднощі, треба користуватися без околичностей тільки тим, що прямо веде до мети або, як гласить авичайне правило: де можна обійтися меншим, не слід вживати більше.

**Саме в сонця на
небесах.**

12. Візьмемо ж собі тут для наслідування небесне сонце, як бліскучий зразок природи. Хоч воно виконує важку і, здається, безконечну роботу (а саме, по всій земній кулі розпросторює своє проміння і дає світло, тепло, життя і ріст усім елементам, усім їх сполучкам — мінералам, рослинам, тваринам, види яких і окремі екземпляри безмежно численні), проте, його на все вистачає, і воно щороку прекрасно спраяється з усім обсягом своїх обов'язків.

Скорочений виклад чи на увазі перелічені методи роботи в школах.
роботи сонця.

13. Отже, розглянемо способи діяння сонця, маючи відповідно до цього вимірювання.

I. Сонце не займається окремими предметами, чи буде то дерево, чи тварина, але освітлює, загріває і наповнює випарами всю землю.

II. Одним і тим же промінням воно освітлює все. Одним і тим же згущенням хмар і новим їх розрідженням воно зрошує все; одним і тим же вітром все освіжає; одним і тим же жаром і холодом діє на все і т. д.

III. Даючи в один і той же час по всіх країнах весну, літо, осінь, зиму, примушує все рости, цвісти і давати плоди; цьому, звичайно, не суперечить те, що відповідно до своєї природи одно достигає скоріше, друге повільніше.

IV. Завжди зберігає воно один і той же порядок: який сьогодні — такий же й завтра, який цього року — такий і на той рік; завжди незмінно зберігає одну й ту саму форму в одному й тому самому роді речей.

V. Воно творить всяке створіння з його власного насіння, а не з чого іншого ще.

VI. І при тому все, що повинне бути одночасно, воно дає одночасно: деревину — разом з корою і його серцевиною, квітку — з листям, плоди — разом з оболонкою, стеблом і зерном.

VII. Все створює послідовно, щоб одно само поступалося місцем іншому і змінювалося іншим.

VIII. Нарешті, сонце не створює некорисного, а коли щонебудь народжується непотрібне, то висуше його і усуває.

14. Ми повинні наслідувати це так:

I. Один учитель повинен стояти на чолі однієї школи або, принаймні, одного класу.

II. Для кожного предмета повинен бути тільки один автор (підручник).

III. Одна й та сама робота повинна задаватися від разу всьому класові.

IV. Всі науки і мови повинні викладатися одним і тим же методом.

V. Все треба викладати груповою, коротко і переконливо, так, щоб смисл відкривався ніби одним ключем, з допомогою якого речі розкривалися б самі собою.

VI. Все, що є у взаємному зв'язку, повинне викладатися у такому ж зв'язку.

VII. Все повинне вестися в нерозривній послідовності так, щоб усе сьогоднішнє закріпляло вчоращне і прокладало шлях завтрашньому.

VIII. I, нарешті, повинне бути усунене все некорисне.

15. Коли це, повторяю, ввести в шкільну практику, то немає ніякого сумніву в тому, що коло наук буде завершатися так само легко й швидко, як сонце звершає свій щорічний хід навколо всього Світу. Підійдемо ж ближче до цього питання, щоб упевнитися, чи можна вважати і наскільки легко здійснити ці поради.

ПРОБЛЕМА I

Яким чином один учитель може обслугувати будь-яке число учнів?

16. Я не тільки тверджу, що один учитель може Чому один учитель керувати кількома сотнями учнів, а й обстоюю те, повинен стояти на чолі однієї школи. щоб це було так, бо це найбільш доцільне і для того, хто навчає, і для тих, хто учиться. Учитель, безсумнівно, тим з більшим задоволенням буде вести справу, чим більше число учнів буде бачити перед собою (так і ті, що добувають руду, працюють з задоволенням, коли її багато), а чим більше захопленням буде учитель, тим більш живими зробить він і учнів. Так само, самим учням більше число їх дає більше задоволення (всім радісно мати товаришів по роботі) і більшу користь. Вони взаємно будуть один одного збуджувати і один одному допомагати, бо цей вік має свої особливі стимули до змагання.

Крім того, коли учителя слухає небагато, то щонебудь легко може випасти з уваги всіх, а коли слухає багато, то кожний сприймає, скільки може, і в дальшому все це легше відтворити і зробити загальним надбанням, бо один ум допомагає другому, одна пам'ять допомагає другій. Коротко, коли пекар, один раз замісивши тісто і один раз витопивши піч, пече багато хлібин, цегельник випалює багато цеглин, а друкар одним набором букв друкує сотні або тисячі примірників книг,— так само і учитель школи одними й тими ж вправами в заняттях може без будь-якої для себе незручності відразу обслуговувати величезну кількість учнів. Це подібне до того, як єдиний стовбур буває достатнім, щоб підтримати і живити соком навіть найбільш гіллясте дерево, а сонце — щоб оживляти всю землю.

Як це можливо зробити, доводиться прикладами з природи.

17. Але як же це, нарешті, зробити? Поглянемо, як діє природа в тільки що наведених прикладах. Стовбур не доходить до найкрайніших гілок, а, лишаючись на своєму місці, дає сік головним гілкам, що прилягають до нього; ті передають його іншим, і, таким чином, сік переходить постійно аж до останніх і найдрібніших гілок дерева. Сонце не спускається до окремих дерев, трав, тварин, але, розсіюючи проміння з своєї висоти, відразу освітлює всю півкулю, при чому окрім створення беруть світло і тепло на свої потреби. Разом з тим треба зазначити, що діяння сонця полегшується і положенням місцевості; наприклад, проміння, що скупчилося в долинах, дуже зогріває прилеглу місцевість.

Наслідування природи в школах.

Учні поділяються на класи.

Нікого не слід навчати окремо, але всіх разом.

не буде підходити окремо, не буде дозволяти комунебудь підходити до себе поодинці, але, стоячи на кафедрі (звідки всі його можуть бачити і чути), він, подібно до сонця, буде розсівати своє проміння на всіх. А всі, спрямувавши до нього очі, слух і увагу, повинні сприймати все, що він буде розповідати або показувати рукою на картині. Так (білизлом) з одного горшка будуть пофарбовані не дві стіни, а багато стін.

Від всіх треба добиватися уважності до себе.

Повинен дбати учитель, полягає в тому, щоб говорити лише для слухачів, навчати тільки при наявності уваги учнів. Саме треба пам'ятати пораду Сенеки: «Що б не було потрібно, говорити тільки тому, хто хоче слухати». І, може бути, сюди стосується відомий вислів Солов'я: «Муж мудрий має дух дорогоцінний» (Припов. XVII, 27), тобто дух, який він не кидає на вітер, а заглиблює в душі людей.

Але як він міг би цього досягти? Через наглядачів і через самого себе при восьми розумних умовах.

18. Якщо навчання буде поставлене так, то одного викладача буде цілком досить для найчисленнішого складу учнів. Тільки треба, щоб він:

I. Поділив усіх учнів на певні розряди, наприклад на десятки, і на чолі кожного десятка поставив наглядачів, а над ними теж інших і т. д. до найстаршого.

II. Якщо учитель ніколи ні поза школою, ні в самій школі не буде навчати будьякого учня або частину учнів окремо від інших, а буде навчати тільки всіх разом і одночасно. Отже, ні до кого він

19. Необхідне лише мистецтво зробити уважним до себе всіх і кожного. Упевнюючись, що уста викладача (як це і є) це джерело, звідки до них витікають струмені наук, учні повинні звикати спрямовувати до них всю увагу, як тільки помітять, що це джерело відкривається, щоб ніщо не залишилося несприйнятим. Отже, головне, про

що повинен дбати учитель, полягає в тому, щоб говорити лише для слухачів, навчати тільки при наявності уваги учнів. Саме треба пам'ятати пораду Сенеки: «Що б не було потрібно, говорити тільки тому, хто хоче слухати». І, може бути, сюди стосується відомий вислів Солов'я: «Муж мудрий має дух дорогоцінний» (Припов. XVII, 27), тобто дух, який він не кидає на вітер, а заглиблює в душі людей.

20. Проте, збуджувати і затримувати це увагою можна буде не тільки через десятників і інших, що їм доручається якийнебудь, цілком на них покладений, нагляд за всіма іншими, але, головним чином, власними зусиллями учителя, для чого він повинен виконати таких вісім умов:

1. Завжди намагатися подавати щонебудь таке, що дашло б і задоволення, і користь; таким чином учні будуть приступати до діла охоче і уже з збудженою увагою.

2. Коли учитель перед початком кожної роботи або зацікавлює

учнів, рекомендуючи їм подаваний матеріал, або підбадьорює їх запитаннями про те, що важче було пройдене, щоб через зв'язок підійти до сьогоднішнього матеріалу, або щоб, усвідомивши щодо цього своє неуцтво, учні були охоплені тим більшим інтересом до сприйняття роз'яснення предмета.

3. Стоячи на більш високому місці, він повинен кидати зір кругом і не допускати, щоб хтонебудь займався чимнебудь іншим, крім того, щоб зного боку направляти зір на викладача.

4. Коли він підтримує увагу тим, щоб скрізь, скільки це можливо, звертатися до зовнішніх чуттів, як ми вказали в XVII розділі, в основоположенні VIII, у правилі III. Адже, це не тільки полегшує за-своєння, а й збуджує увагу.

5. Коли серед робіт він іноді, перервавши мову, спитає: «Такий то, або такий то, що я тільки що сказав? Повтори цей період. А ти скажи, як ми дійшли до цього?» І таке інше, відповідно до успіхів кожного класу. Хто буде замічений у тому, що він не був уважним, тому треба висловити догану або зауважити тут же. І це буде підвищувати загальну увагу.

6. Подібним же чином, коли ти запитав когонебудь одного, а він відразу не відповідає, швидко викликай другого, третього, десятого, тридцятого і вимагай відповіді, не повторюючи запитання. Все це для того, щоб усі намагалися бути уважними до того, що говориться одному, і повернати це собі на користь.

7. Може бути й так, що коли чогонебудь не знає один і другий учень, треба звертатися з запитанням до всіх і тоді того, хто відповів першим або краще за всіх, треба похвалити перед усіма, щоб приклад викликав наслідування; коли хтонебудь зробить помилку, треба помилку виправити, при чому виявляється і усувається самий привід до помилки (шо його проникливий учитель виявляє легко). Такий прийом дасть величезну користь для досягнення найшвидшого успіху.

8. Нарешті, коли урок закінчений, треба дати можливість самим учням запитувати учителя, про що вони хочуть, або виник у когонебудь сумнів під час цього урока чи раніше. Адже, розпитування поза класом повинні бути усунені; кому це потрібно, нехай при всіх запитах учителя або безпосередньо, або через свого декуріона¹ (якщо той не міг дати йому задовільної відповіді), щоб усе — і запитання, і відповіді — було на користь усім. Хто частіше ставить корисні запитання, того треба буде частіше хвалити, щоб у решти не було недостачі в зразках старанності і в стимулах до неї.

Яка велика користь з такого вправляння уваги буде ко-
рістю з такого вправляння рисне юнакам не тільки тепер, а й на все життя.
Справді, звикнувши протягом кількох років зав-
уаги.

22.² Таке щоденне вправляння уваги буде ко-
рістю з такого вправляння рисне юнакам не тільки тепер, а й на все життя.
Справді, звикнувши протягом кількох років зав-
уаги.

жди бути уважними, вони будуть виконувати свої

¹ Декуріон — «десятецький». Від латинського слова decem — десять. Звідси старшина десятка, наприклад, кінної та піхотинців, суддів, сенаторів, писарів, називався декуріоном. Коменський гадає, що на чолі кожних десяти учнів класу буде стояти кращий з них успіхами і поведінкою. Таких представників десятків учнів Коменський називає «декуріонами».

² Ми додержуємо нумерацію параграфів латинського тексту, в якому § 21 пропущений.

діло, прикладаючи свої сили, не чекаючи чужих умовлянь або спонукань. І, коли б у нас були саме такі школи, то чому б нам не сподіватися, що в нас з'явиться величезне число найпушніших людей?

Заперечення: але чи буде таким чи вони звернена належна увага на окремих учнів і на всіх разом?

Тверділ:

1. З допомогою декуріонів (десятиріків).

ми, щоб усі виконували все найкраще.

2. З допомогою діяльності самого вчителя.

нехай відповідає один і другий, і третій, і скількох би учитель не викликав ще, одного по одному, як з числа останніх, так і з числа перших учнів, тоді як весь клас буде слухати. В такому випадку всі завжди, з необхідності, будуть готові відповісти, бо кожний буде побоюватися, що спитають саме його. Коли вчитель помітить, що певний учень почав відповідати вільно, то, упевнivшись у тому, що він добре знає решту, нехай запропонує продовжувати іншому. Якщо ж цей буде відповідати швидко, нехай вчитель запропонує далі третій період або параграф відповідати новому учневі. Таким чином, запитуючи небагатьох, він буде спокійний за всіх.

Спосіб перевіряти: 1) Диктанти і письмові роботи

тів. Нехай буде запропоновано одному й другому, а коли потрібно, то й багатьом, ясно і виразно прочитати написане, чітко називаючи і знаки розділові. Всі інші учні, дивлячись у свої зошити, нехай виправляють помилки. Проте, іноді учитель і сам може заглянути в зошит одного - другого учня, але не підряд, і, коли в когонебудь виявиться недбайливість, той повинен бути покараний (дістати догану).

2) і виправляти стилістичні вправи.

Для виправлення вправ, очевидно, потрібно трохи більше праці, але ж тут можна іти тим самим шляхом. Наприклад, у вправах при перекладі з однієї якоїнебудь мови на іншу, слід робити так:

упевнivшись в кожній декурії окремо, що всі зробили переклад, треба запропонувати одному учневі встati i викликати, якого він хоче собі противника. Коли той також встане, нехай перший читає свій переклад частинами, короткими реченнями, а всі інші уважно слухають; а вчитель або, принаймні, декуріон стойте біля того, хто читає, і заглядає в переклад, перевіряючи хоч би орфографію. Коли учень прочитає переклад до кінця, нехай спиниться, а противник нехай укаже, яку він може зазначити помилку. Потім нехай буде дана можливість критикувати той же переклад усім іншим учням з тієї ж декурії, а далі всьому класові; нарешті, якщо буде потрібно, нехай зро-

бити вказівки учитель. Але в той же час нехай усі, крім викликаного противника, дивляться в свої зошити і виправлють їх, якщо вони зробили будьякі подібні помилки; а викликаний противник також повинен подати на оцінку свій невиправлений переклад. Коли цей переклад закінчений і цілком виправлений, треба переходити до іншого і так далі до кінця. Потім нехай противник таким же способом прочитає свій переклад, але той, хто викликав, буде стежити, щоб замість невиправленого перекладу не прочитав він виправлений; судження про окремі слова, фрази і вирази треба робити таким же способом, як і раніше. Потім пропонується виступити іншій якінебудь парі таким же чином і так далі, скільки дозволить час.

27. Щодо декуріонів, то вони повинні стежити.

Обов'язки тут поперше, за тим, щоб усі приготовили свій **декуріонів.** переклад до початку виправлення, подруге, за тим, щоб під час виправлення учні за чужими помилками виправляли свої.

28. Таким чином:

Користь цього

методу.

I. Праця викладача зменшується.

II. Всі будуть учитися, бо ніхто з усього класу

не залишиться поза увагою.

III. У всіх буде загострюватися увага.

IV. Сказане з якогонебудь приводу одному — буде однаково корисне всім.

V. Різноманітність фраз, які в різних учнів не можуть бути однаковими, прекрасно буде розвивати і зміцнювати як судження про речі, так і вживання мови.

VI. Нарешті, коли буде скінчено виправлення перекладів в однієї, другої, третьої парі, то виявиться, що в усіх інших учнів мало або зовсім не залишиться помилок. Тому решта часу нехай буде віддана всьому класові взагалі і кожний, у кого є будьякий сумнів у своєму перекладі або хто думас, що його переклад більше вдалив, ніж у інших, нехай про це заявить для загального обміркування.

29. Все сказане для прикладу про вправи в перекладі легко, проте, може бути застосоване у всякому класі до стилістичних вправ, до ораторських, логічних, богословських і філософських міркувань.

30. Таким чином, ми бачимо, як один учитель може справитися навіть з сотнею учнів і при тому так, що в нього буде не більше роботи, ніж з одним або двома учнями.

ПРОБЛЕМА II

Як можна було б зробити, щоб усі вчилися з одних і тих же книг.

Тут треба зробити і 'зять вказівок.

1. Не слід допускати книг, які не стосуються до справи.

31. Кожний знає, що при великому числі предметів думка розсіюється. Тому буде помітне збереження сил у тому випадку, поперше, коли учням будуть давати тільки книги, призначенні для заняття у даному класі так, щоб постійно була вправа в тому, що оголошувалося у стародавніх припинені жертв: «це виконуй». Адже, чим менше сторонні книги будуть відвертати увагу, тим більше будуть займати ум призначенні.

2. Призначені для цього книги повинні бути у великої кількості. 32. Подруге, коли шкільне приладдя такого роду, як дошки, прописи, навчальне приладдя, словники, підручники з різних наук і мистецтв, заразде-гід будуть готові. Адже, скільки, на жаль, пропадає марно часу, поки, нарешті, учителі (як це бував) наготують учням алфавітні таблиці, дадуть зразки каліграфії, продиктують правила, тексти або переклади тексту. Отже, буде вигідним, щоб усі книги, які потрібні у всіх класах, були надруковані у великому числі, а ті, які потребують перекладу на рідну мову, повинні бути дані в перекладі. Таким чином, весь той час, який треба було б витратити на диктування, записування і переклад, з несрівняно більшими наслідками був би використаний на саме пояснення, повторення, на спроби наслідування.

Попередження 33. І не треба боятися того, що таким чином за-
заперечепля. охочуються до бездіяльності учителі. Адже, якщо проповідник з'ясував прочитаний ним з біблії святий текст і указав його значення (щодо вчення, переконання, утіхи та ін.), то це все, що можна від нього вимагати, хоч би текст з джерел він переклав і не сам, а взяв звідкінебудь готовий переклад. Це останнє для слухачів не має ніякого значення. Так, для учнів зовсім не важко, чи сам учитель підготував усе потрібне до уроку, чи хтонебудь це зробив до нього, аби було під рукою все, чого потребує справа. Учитель повинен точно вказати застосування цього приладдя. Але краще мати в руках готове приладдя, щоб, з одного боку, була більша впевненість у тому, що немає помилок, а, з другого,— було більше часу для практичних вправ.

**3. Книги повинні відповідно до наших принципів легкості, грунтов-
ністі і короткості; іх виклад повинен бути по-
вним, грунтовним і точним, таким, щоб вони бу-
ли найвірнішою картиною всього світу (який повинен
відбиватися в свідомості).** 34. Такі книги треба буде скласти для всіх шкіл
дуже точно
ї доступно.
із наполягаю, так це на тому, щоб ці книги були написані зрозуміло і
доступно і давали б учням таке висвітлення, через яке вони розуміли б
усе самі, навіть без учителя.

Чому їх треба складати в формі діалогів. 35. Для цієї останньої мети я бажав би, щоб вони складалися переважно в формі діалогів. 1) Саме таким способом легше пристосувати зміст і склад до дитячих сил, щоб не винущити учням уявлення про предмет як про щось неможливе або недоступне, або занадто важке, тоді як немає нічого більш широго і більш природного, як бесіда, якою поступово і непомітно можна завести людину куди завгодно. В такій формі автори комедій викладали для науки народу всі свої спостереження над зіпсованістю норовів; таким способом викладав усю свою філософію Платон; так в інтересах загальнодоступності дуже багато чого подавав Ціцерон і викладав усе своє богословівство. 2) Розмови збуджують, оживляють і підтримують увагу. Це через те, що нас захоплюють різноманітність запитань і відповідей і різні випадки і форми їх багаторазового вживання. Мало того, через саму різноманітність розмовників і їх зміни не тільки усувається

нудьга, а й збуджується сильне бажання слухати все більше й більше. 3) Розмова робить пізнання міцнішим. Ми вірніше запам'ятуємо факт, який ми бачили самі, ніж той, про який ми тільки чули від когось. Так і в умах учнів міцніше запам'ятується те, з чим ми знайомимся з допомогою комедії або діалогу (бо нам здається, що при цьому ми не тільки чуємо, скільки бачимо), ніж те, що ми почуємо при простому читанні вчителя, і це підтверджує досвід. 4) Тому що більша частина нашого життя складається з розмови, то найкоротшим шляхом до цього юнацтво готується в тому випадку, коли воно привчається не тільки розуміти корисне, але й обговорювати це різноманітно, красиво, серйозно і швидко. 5) Нарешті, розмова полегшує повторення, даючи учням можливість займатися ним навіть самим.

36. Добре також, щоб книги були одного й того ж видання, щоб у них збігалися не тільки сторінки і рядки, але й усе інше; це потрібне для довідок і зорової пам'яті, а також для того, щоб ні в чому не було затримки.

4. Книги повинні бути одного й того ж видання.
5. Зміст книг повинен бути поданий на стінах класних кімнат.

37. Було б також дуже корисно, щоб зміст усіх книг кожного класу був написаний на стінах аудиторій,— чи у вигляді коротких, але виразних текстів, чи у вигляді картин і емблем, при спогляданні яких щодня могли б розвиватися і почуття, і пам'ять, і ум учнів. Недаремно, як розповідають стародавні, в храмі Асклепія на стінах були викладені всі медичні приписи, які і списав Гіппократ, потай ввійшовши в святилище. Адже, і бог скрізь наповнив великий цей театр світу картинами, статуями і зображеннями, ніби живими проявами своєї мудрості, і бажає нас ними навчати (докладніше про ці зображення нам доведеться сказати при спеціальному описі класів).

ПРОБЛЕМА III

Яким чином можна було б у школі всім учням в один і той же час займатися одним і тим же.

Чому потрібно, час в одному і тому ж класі всі займалися одним щоб в одній школі всі займалися одним і тим самим.

38. Очевидна також доцільність того, щоб в один предмет. Такий спосіб буде легший для вчителя і дасть більше користі для учнів. Адже, тільки тоді один заохочує другого, коли думки всіх обертаються і розвиваються навколо одного й того самого предмета і потім при взаємному зіставленні учні один одного виправлюють. Воснальник робить вправи з новобраницями не поодинці, а виводячи їх разом у поле; всім показує вживання зброї і спосіб користуватися нею, хоч вказівки робить окремо комунебудь одному, але вимагає від усіх інших, щоб вони займалися тим самим, зосередивши на цьому увагу, і пробували б робити те саме. Так треба робити і кожному вчителеві.

39. Для здійснення цього необхідно:
І як це могло б бути?
1. Починати заняття в школах тільки один раз на рік, так само, як і сонце тільки раз на рік (навесні) починає діяти на всю рослинність.

ІІ. Все, що має бути виконане, треба розкладати так, щоб на кожний рік, місяць, тиждень, день і навіть годину припадало своє власне завдання, і тоді ніщо не буде заважати тому, щоб пропонувати це завдання одночасно всьому класові і одночасно ж усіх доводити до мети. Про це восьмю місці буде сказано докладніше.

ПРОБЛЕМА IV

Яким чином може бути, щоб усе викладали одним і тим самим методом.

Натуральний метод тільки один, і його треба застосовувати скрізь. 40. З розділів ХХ, ХХІ і ХХІІ буде ясно, що для всіх наук, як і для всіх мистецтв і мов, існує тільки один природний метод. Адже легше внести зміни або різноманітність, якщо денебудь до них треба вдатися, ніж створювати новий метод; ці зміни учитель вносить за своїм розумінням залежно не від суті предмета, а від порівняльних особливостей мистецтв і мов і від здібностей до них і успішності в них учнів. Отже, зберігати скрізь природний метод буде найкоротшим шляхом для учнів, так само, як для подорожників найкоротшим шляхом буде один прямий шлях без поворотів. окремі відмінності виступають виразніше, коли вони вказуються як окремі відхилення від раз даної загальної основи.

ПРОБЛЕМА V

Яким чином небагатьма словами може бути виражене розуміння багатьох речей.

Грунтовні книги треба вважати за кращі від поверхових. 41. Завалювати ум величезною масою книг або багатослів'ям — справа зовсім некорисна. Більше поживи дає шлункові людини шматок хліба і ковт вина, ніж повний горщик лушпиння і покидьків.

Краще одна найменша золота монета в гаманці, ніж сотня мідних монет. І про правила Сенека сказав влучно: «Правила треба подавати подібно до насіння, їх треба небагато, але вони повинні бути плодотворні». Адже, залишається в силі те, що ми говорили в розділі V. Ладині, як мікрокосмові, властиве все, і немає потреби вносити будьщо зовні крім світла: вона сама побачить. А хто не знає, що для того, хто працює при штучному світлі, достатнім є світло навіть від маленького полум'я свічки. Чрез те саме треба вибирати або складати заново з наук і мов основні книги, невеликі обсягом, але придатні змістом на практиці. Вони повинні викладати матеріал коротко, даючи в небагатому багато (як радить Сірах II, 32), тобто даючи розумовому зорові учнів основні речі так, як вони є, в небагатьох, але продуманих і надзвичайно легких для засвоєння теоремах і правилах, відки б усе інше випливало само собою.

ПРОБЛЕМА VI

Яким чином поставити справу так, щоб при одній роботі виконувалося подвійне або потрійне діло.

Природа показує, що і при одній роботі можна виконати багато.

42. Природа дає нам приклади, які показують, що в один і той самий час при одній і тій же роботі можна виконати різноманітні діла. Дерево, наприклад, в один і той же час росте і вгору, і вниз, і в боки, і разом з тим у нього ростуть і деревина, і кора, і листя, і плоди. Те саме можна спостерігати і в тварині, всі члени якої ростуть разом і кожний член має кілька функцій. Наприклад, ноги дають можливість людині встать, підтримують її, рухають уперед і назад різними способами. Рот є в один і той же час ніби дверима для організму і млином, і трубою, яка звучить, коли йї наказують. Легені одним і тим же вдихом освіжують серце, провітрюють мозок, дають звук та ін.

43. Те саме відбувається і в творах мистецтва. Мистецтво — наслідування цього. Наприклад, у сонячному годиннику одна й та сама стрілка однією і тією ж тінью може показувати і годину дня (так само, як і всякий інший годинник), і знак зодіака, через який проходить тоді сонце, і довжину дня і ночі, і день місяця, і багато іншого. У возі один і той самий дишель служить і для того, щоб керувати рухом, і змінювати його напрям, і затримувати. А хороший оратор і поет в один і той самий час і повчає, і зворушує, і дає насолоду, хоч по суті це три різні речі.

44. Так само нехай буде поставлена і освіта юнака, щоб усіка робота приносила більше, ніж один результат. Тут загальне правило полягає в тому, щоб завжди і скрізь брати разом те, що зв'язане одно з одним. Наприклад, сполучати слова й речі, читання і письмо, вправу в стилі й розвинення ума, вивчення і викладання, веселе й серйозне і все інше, що можна придумати.

П'ять спеціальних правил:
1. Слова в сполученні з речами і навпаки.

45. Отже, слова треба викладати і вивчати не інакше, як разом з речами, подібно до того, як вино продається, купується і переноситься разом з посудиною, меч — з піхвою, дерево — з корою, плід — разом з шкірою. Адже, що таке слова, як не оболонка або піхва для речей. Отже, яку б мову ми не вивчали, навіть рідну мову, треба показувати речі, які означаються словами, і, з другого боку, треба навчати також виражати словами все, що бачиш, до чого доторкаєшся, що існ., щоб мова і думка завжди йшли паралельно і розвивалися, отже, разом. Тому треба взяти за правило: нехай кожий привчається виражати словами все, що розуміє, і навпаки, що він виражає словами, нехай навчиться розуміти. Не можна дозволяти кому невбудь читати те, чого він не розуміє, або міркувати про те, чого він не може висловити словами. Адже, хто не може виразити відчуттів духа, той — статуя; хто балакає про те, чого не розуміє, той — папуга. Ми ж даемо освіту людям і хочемо це зробити,

ідучи найкоротшим шляхом, і цього ми досягнемо, коли речі й мова будуть іти в повній відповідності одно з одним.

Висновок: тому шкіл усіх авторів, які учат тільки слів, а не дають ніякого знання корисних речей. Адже, треба більше дбати про краще. Треба прагнути до того, говорить книги треба вважати пустими.

Сенека (Лист 9), щоб ми корилися не словам, а відчуттям. Якщо вже читати такі книги, то нехай читають їх поза школою, мимохід і швидко, без докладного і складного пояснення і без наполегливої прагнення до наслідування, бо ці зусилля з більшою користю можна присвятити більш реальним предметам.

ІІ. Читання 47. Скорочення праці буде і при одночасному вправленні учнів у читанні і письмі. Навряд чи і письмо разом. можна придумати більш дійсну спонуку або приналежну для учнів навіть при вивченні алфавіту, ніж коли примусити їх засвоювати букви через письмо. Тому що потяг до малювання є ніби природним для дітей, від такої вправи вони будуть мати задоволення; тим часом, в наслідок подвійного відчуття сила уявлення буде діставати більшу підтримку. Так, потім, коли вони навчаться читати швидко, нехай вправляються на такому матеріалі, який і незалежно від цього підлягає вивченню, тобто який крапля по краплі дає знання речей, наставляє в моральності і благочесті.

Найчудовіша Так само, коли вони вперше вчаться читати латинські, **піорда.** грецькі і сверейські букви, робота скорочується тоді, коли вони, перечитуючи і переписуючи відміни іменників і дієслів, будуть повторювати ці вправи доти, поки не засвоють твердо читання і письмо, значення слів і, нарешті, вільне утворення заківочень. Отже, тут у результаті однієї і тієї ж роботи досягаються відразу чотири цілі.

Слід цей прийом А такого роду найкорисніше скорочення роботи **попищити на все.** можна було б поширити на всякого роду заняття так, щоб усе те, що добуте через читання, оформилося, як говорить Сенека, в одно ціле з допомогою письма, або, як каже про себе А в густін, щоб, посугувавшись вперед, ми закріпляли це посування з допомогою письма і щоб письмо допомагало нам посуватися вперед.

ІІІ. Вправи в стилі 48. Вправи в стилі звичайно даються, не зважаючи на добір матеріалу і зв'язок тем; через те мало новині одночасно розвивають духовні сили або зовсім їх не розвивають. розвивати і ум, Навпаки, як би старанно не були розроблені ці мову.

вправи, вони пізніше попадають у непотрібну паперову покіль без будьякого застосування в житті. А тому вправи в стилі треба робити на матеріалі тієї самої науки або мистецтва, який служить у даному класі для розвинення ума, даючи учням або історичні оповідіання (про винахідників цієї науки, де і в якому віці переважно вона процвітала) та ін., або коментарі, або спроби наслідування, щоб при одній і тій же роботі в процесі читання розвивалися і стиль, і розумові здібності, і мова.

IV. Навчання інших слід поєднувати з власним ученим.

V. Серйозне разом з розвагою.

життя і цим ужсе розвивали б в юнацтва деякі схильності до цих сторін життя. Адже, можна дати деяке уявлення і про ремесла з допомогою якогонебудь інструмента, а так само і про господарство, і про політику, і про військовий стрій, і про архітектуру, і про багато іншого. Можна провести підготовку навіть до медицини, якщо навесні показати учням у полі або в саду роди трав, викликаючи їх на змагання в тому, хто більше пізнає. Таким чином, не тільки буде з'ясовано, хто з природи схильний до ботаніки, але рано будуть пробуждені і світочі знання. Щоб посилити заохочування, можна було б тих, хто найбільше встигає, нагороджувати званням доктора, ліценціата або кандидата медицини. Так і у всіх інших таких вправах: у військовій грі учні можуть діставати звання полководця, трибуна, капітана, правороносця; у питаннях політичних — звання царя, радника, канцлера, маршала, секретаря, посла та ін., а також звання консула, сенатора, синдика, адвоката та ін.; подібна гра приводить до серйозного. І тоді ми виконаємо бажання д-ра Лютого так захопити юнацтво в школі серйозними заняттями, щоб від цього воно мало не менше задоволення, як коли б проводило цілі дні, граючись в горіхи. Тільки в такому випадку школи будуть переддвер'ям життя.

ПРОБЛЕМА VII

Як треба у всьому посуватися вперед послідовно.

Сюди так само стосується і таємниця послідовності. 51. Спосіб цього мистецтва ми досліджували в V, VI, VII і VIII основоположеннях розділу XVI і в V, VI і VII основоположеннях розділу XVIII. Керуючись викладеними там правилами, і треба будувати підручники для латинських шкіл, подавши до них вказівки викладачам про правильне і легке користування ними, щоб освіта, моральність, благочестя поступово могли бути доведені до найвищого ступеня.

ПРОБЛЕМА VIII

Про усунення і видалення затримок.

Прекрасне усунення пустого, як знати і вивчати багато», тобто непотрібного. 52. Не без підстави було сказано: «Нема нічого що, проте, не дасть користі; а також: «Мудрий не той, хто знає багато, а той, хто знає корисне». Відповідно до цього шкільні роботи можна буде зробити легшими, вносячи в них деякі скорочення. Треба випускати:

I. Те, що не є необхідним.

II. Чуюсে.

III. Надто спеціальне.

I. Не' необхідне, 53. Зайве це те, що не сприяє ні благочестю, зайве, чого багато ні моральності і без чого зовсім може обйтися освіта, в книгах як інципит як наприклад, імена в історії язических богів ків.

і релігійних обрядів, також вигадки поетів і письменників комедій, що допускають жартівливу розбещеність і часто навіть негожість та ін. Якщо комунебудь колинебудь буде цікаво це прочитати у відповідних авторів, то нехай читає; але викладати це в школах, де треба закласти тільки основи мудрості, недопустимо. Яке безумство, говорить Сенека, при такій недостачі часу вивчати непотрібне.

Отже, слід усе вивчати не для школи, а для життя, щоб ніщо, по виході учня із школи, не вилітало на вітер.

II. Чуже, бо певні об'єкти доступні тільки ісивим умам. 54. Чуже в те, що не властиве натури того

природні особливості — з одними треба поводитися так, а з іншими інакше, і не можна користуватися для одних і тих же цілей усім однаково, — так існують подібні ж природні здібності і в людей. Трапляється щасливі, які все сягають, але немає недостачі і в таких, які у певних предметах дивно нетямливі і тупі. Інший — у спекулятивних науках — орел, а в практичній мудрості — осел з лірою. Інший у музиці тупий, а у всьому іншому здібний до навчання. У іншого подібне становище з математикою або з поезією, або з логікою та ін. Що тут робити? Куди не тягнути здібності, туди не штовхай. Боротися з натурою — марна справа.

Висновок. *Бо таким чином ти або зовсім' нічого не досягнеш, або досягнеш того, що не вправдає витраченої праці. Учитель в помічник природи, а не її владика, її утворювач, а не перетворювач, тому, коли він бачить, що хтонебудь з учнів береться за щонебудь без достатніх для того здібностей, то нехай не підганяє його вперед, будучи твердо упевненим, що ця хиба в іншій частині справи буде заповнена, як це звичайно й буває. Адже, коли в дерева відріваний або відрубаний один сук, то всі інші ростуть дужче, бо до них направляється вся життєва сила. I коли нікого з учнів не будуть до будьчого примушувати проти волі, то ніщо й не буде викликати в учнів огиди і притуплювати силу ума; кожний легко буде йти вперед у тому, до чого його (з волі вищого провидіння) тягне захованій інстинкт, і потім на своєму місці з користю послужить богові і людському суспільству.*

III. Надто спеціальне. 55. Було б безконечно нудною, розтягнутою і заплутаною справою, якби хтонебудь побажав вивчати спеціальні подробиці (наприклад всі відмінні особливості трав і тварин, роботи ремісників, назви інструментів та ін.). У школах було б цілком досить висвітлити повно й грунтовно роди речей з переважними (проте правильними) відмінностями, все інше при нагоді само прийде в голову. Хто шукає швидкої перемоги над ворогом, той не затримується на облозі будьяких менш важливих укріплених місць, але прямує на основний воєнний пункт, будучи певним, що коли він, почавши битву, переможе і візьме головні укріплення, всі інші перейдуть на його бік самі собою; так і тут: коли арозумієть основне, другорядне випливе з нього само собою. До сповільнень

подібного роду належать так звані повні вокабулярії і словники, в яких містяться, звичайно, всі слова всієї мови. Тому що здебільшого цими словами ніхто не буде користуватися, то нащо ми обтяжуємо учнів, примушуючи заучувати їх і тримати в пам'яті?

Це те, що ми хотіли сказати про шляхи скорочення при викладанні і навчанні.

РОЗДІЛ ХХ

Метод наук¹ зокрема

Струмені повинні злитися в ріку. 1. Для практичного застосування зберемо, напришті, розкидані вище спостереження про вміле навчання наук, мистецтв, мов, моральності і благочестя. Я кажу — вмілого, тобто легкого, грунтовного і швидкого.

Наука с розумовий характер, що вимагає для себе умов, по-дібних до зору ока. 2. *Наука, або знання речей, будучи не чим іншим, як внутрішнім спогляданням речей, зумовлюється та-кими ж елементами, як і зовнішнє спостереження або споглядання, а саме — оком, об'єктом і світлом.*

Тільки при наявності таких елементів утворюється зір. Оком внутрішнього зору є розум або розумові здібності, об'єктом, — усі речі, які є поза і в інтелекті, світлом — належна увага. Але, як у зовнішньому зорі потрібний ще й певний спосіб, щоб бачити речі такими, які вони є, так і тут потрібний певний метод, при якому речі так уявлялися б уму, щоб він сприймав і осягав їх вірно і легко.

3. Загалом, отже, юнакові, який бажає проникнути в таємниці науки, необхідно додержуватися чотирьох умов:

- 1) він повинен мати чисте духовне око;
- 2) перед ним повинні бути поставлені об'єкти;
- 3) посінна бути в наявності увага і потім

4) те, що підлягає спостереженню, повинне бути представлене одно за одним у належному порядку,— і він усе буде засвоювати вірно і легко.

1. *Як зберігати в чистоті духовний зір.* 4. Ні від кого не залежить, які в нас природні обдаровання. Бог зного благого розсуду розділив ці духовні зерцала, ці внутрішні очі. Але в нашій владі не дозволяти цим нашим зерцалам скриватися пилом і помрачати свій блиск. А пилом цим є зайві, некорисні, пусті розумові заняття. Адже, наша душа весь час рухається, подібно до того, як крутяться на млину жорна: постійні її помічники — зовнішні чуття — неперервно постачають її захоплений матеріал і здебільшого (якщо за цим уважно не стежити вищий наглядач — розум) — пустий, саме: замість зерна і борошна — полову, солому, пісок, тиресу і що трапиться. І тоді відбувається те саме, що й на млині: всі кутки заповнюються пилом. Отже, запобігти вкриттю пилом — захистити ці внутрішні жорна - ум (який є зерцалом) — це й значить розумно привчити юнаків до справ поважних і корисних, відвертаючі їх від пустих занять.

¹ Правильніше було б сказати «метод викладання наук».

**П. Як робити
близькими для
юнацтва предмети
вивчення.**

5. Щоб дзеркало добре відбивало предмети, треба насамперед, щоб предмети мали достатню щільність і ясність і були в області зовнішніх чуттів. Адже, туман і подібні до нього речі роарідженого стану відбивають від себе мало проміння і надзвичайно слабо відбиваються в дзеркалі, а предмети відсутні і зовсім не відбиваються. Отже, те, що буде даватися юнацтву для вивчення, нехай будуть речі, а не тіні речей, речі, говорю я, щільні, справжні, корисні, які добре діють на чуття і уяву. А діяти вони будуть у тому випадку, коли їх підсунути настільки близько, щоб вони спровокували на нас враження.

**Все — через са-
мостійне спо-
стереження.**

6. Тому нехай буде для учнів золотим правилом: все, що тільки можна, давати для сприймання чуттями, а саме: видиме — для сприймання зором, чутнє — слухом, запахи — нюхом, те що підлягає смаку — смаком, доступне дотикові — через дотик. Коли жкінебудь предмети відразу можна сприйняти кількома чуттями, нехай вони відразу скоплюються кількома чуттями, як сказано у VIII основоположенні розділу XVII.

Потрійна підстава для цього правила: 1. Тому що пізнання починається з відчуття. Для цього є потрійна підстава. Поперше, початок пізнань необхідно, завжди виліває з відчуттів (адже немає нічого в умі, чого раніше не було б у відчуттях). А тому слід було б починати навчання не з словесної розмови про речі, а з реального спостереження над ними. І тільки після ознайомлення з самою річчю нехай іде про неї мова, що з'ясовує справу всеїчніше.

2. Відчуття спідчить.

2. Відчуття спідчить не від чого іншого, як від свідчення відчуттів. Адже, речі насамперед і безпосередньо відбиваються у відчуттях, а потім тільки, з допомогою відчуттів — в умі. Доказом цього є те, що чуттевому пізнанню довіряють самому по собі, а при роздумуванні або чужому доведенні за певністю звертаються до відчуття. Розумові ми віримо лише настільки, наскільки є можливість підтвердити його спеціальним наведенням відповідних прикладів (певність яких досліджується відчуттям). Нікого не можна примусити повірити чужому свідченню всупереч досвідові власного його відчуття. Отже, чим більше знання спирається на відчуття, тим воно певніше. Тому, коли ми бажаємо прищепити учням істинне й тверде знання речей, взагалі треба навчати всього через особисте спостереження і чуттєвий доказ.

3. Передав пам'яті.

3. Передав пам'яті, вказане чуттєве наочне сприймання всього приводить до того, що якби хтонебудь цим шляхом щонебудь засвоїв, то він буде знати це твердо. Коли я хоч раз покуштував цукру, хоч раз бачив верблюда, хоч раз чув співи солов'я, хоч раз був у Римі і оглянув його (тільки уважно), то, звичайно, все це міцно закріплюється в пам'яті і не може бути забуте. Тому то діти легко можуть запам'ятовувати з малюнків біблійні і інші історії. Очевидно, що кожний з нас легше й чіткіше уявляє собі, що таке носорог, хто хоч раз (принаймні на малюнку) бачив його. Очевидно також, що

кожний з нас краще знає історію тієї події, при якій сам був присутнім, ніж якби йому розповідали сотні разів про подію, при якій його не було. Звідси відомий вислів Платона: «Краще один свідок — самовідець, ніж десять тих, що переказують за чутками», а також і вислів Горація: «Повільнише проникає в душу те, що сприймається слухом, ніж те, що бачимо своїм надійним зором і що сприймається нами як глядачами».

Хто сам один раз уважно спостерігав анатомію тіла людини, той зрозуміє і запам'ятав все точніше, ніж коли він прочитає найдокладніші пояснення, не побачивши всього цього своїми очима. Звідси відомий вислів: *спостереження власними очима заміняє собою довід.*

10. Якщо іноді немає в наявності речей, то можна замість них користуватися копіями, або зображеннями, виготовленими для навчання.

Так, ботаніки, зоографи, геодезисти і географи з користю додають до своїх описів малюнки. Подібно до цього слід було б робити так у фізиці та інших предметах.

Штучний скелет людини можна було б показати наочно тоді, якби людський скелет (який звичайно зберігається в музеях, або навіть зроблений з дерева) обкладті зробленими із заміші і набитими шерстю мускулами, сухожилками, нервами, венами, артеріями, нутрощами, легенями, серцем, діафрагмою, печінкою, шлунком, з усіма внутрішніми органами — все в належному місці і належних розмірів, з написом над кожною частиною її назви, призначення, функції. Якби учня, що займається фізикою (природознавством) поставити перед цією моделлю і все по частинах роз'яснити йому і показати, то він усе сприйме, ніби граючись, і таким чином зрозуміє будову свого тіла. Такого реду наочні приладдя (саме зображення речей, яких не можна подати в натюрі) треба було б приготувати з усіх галузей знання, щоб у школах вони були під рукою. Правда, для готовування їх потрібні були б певні кошти і праця. Але це окупилося б з лихвою.

Чи можна все зробити доступним відчуттю. 11. Коли хтонебудь сумнівається в тому, що таким чином може бути сприйняті відчуттями все — навіть духовні предмети і предмети, яких немає перед очима (так, що в і відбувається на небі або в глибині в яких-небудь заморських країнах), то нехай згадає, що все створено звише для гармонії так, щоб усе вище могло бути представлена нижчим, відсутнім — присутнім, невидимим — видимим. Це досить ясно хоч би з «Макромікроосму». Роберт Флуті, який дуже влучно зображає наочним способом походження вітрів, дощів і грому. І безсумнівно, що таким чином все це можна уявити собі багато ясніше і легше.

ІІІ. Що таке світло уваги. 12. Все це стосується до сприймання предметів відчуттями. Далі треба сказати про світло, при відсутності якого даремно будеш підносити предмети до очей. Це світло вчення в увага, через яку учень сприймає все відкритим розумом, який ніби жсадає знання. Як у темряві з заплющеними очима ніхто не бачить, хоч би предмет був дуже близько перед очима, так усе лышиться несприйнятим, коли ти будеш говорити і вказувати

щенебудь людині неуважній. Це й буває на наших очах з тими, хто, блукаючи думками десь, не помічають багато того, що відбувається при них. Бажаючи щонебудь показати іншому, необхідно вночі засвітити свічку і часто поправляти її, щоб вона світила ясно; так і учитель, який хоче просвітити знанням речей учня, обгорнутої темрявою неуцтва, повинен насамперед збудити в ньому увагу, щоб він з ненаситною жадобою сприймав науку. Як можна досягти цього, ми вказали в основоположеннях XVII розділу і в проблемі I розділу ХІХ.

IV. Чого вимагав 13. І цього про світло досить. Треба тепер знайти **спосіб або метод подавати предмети чуттям так, щоб від них складалося міцне враження.** Принципи **немого лекара** цього способу прекрасно можна запозичити із зовнішнього світла.

необхідно: 1) поставити відповідний предмет перед очима, 2) але не далеко, а на належній віддалі, 3) і при тому не збоку, а прямо перед очима, 4) лицьова сторона предмета повинна бути не відвернена або перевернена, а обернена прямо до очей, 5) так, щоб спочатку можна було оглянути предмет у цілому, 6) а потім оглянути кожну частину окремо, 7) і при тому по порядку від початку до кінця, 8) і спинячися на кожній частині доти, 9) поки все не буде побачене правильно. Коли всі ці умови виконуються належно, то спостереження відбувається правильно. Якщо ж хоч би одна з них відсутня, то спостереження або зовсім не відбувається, або відбувається незадовільно.

Справа з'ясовується 14. Наприклад, бажаючи прочитати присланий від друга лист, ми повинні: 1) піднести його до очей **прикладом.** (адже як можна читати лист, не бачачи його), 2) наблизити до очей на належну віддалю (на надто великій віддалі зір не розрізняє букв), 3) покласти його перед очима прямо (що бачать скоса, то бачать заплутано), 4) тримати його в належному положенні (адже, хто міг би читати, поклавши лист або книгу хосо або перевернувшись догори ногами), 5) у листі насамперед треба подивитися на головніше: хто, кому, звідки, коли пише (якщо не з'ясуєш цього наперед, то не так добре зрозумієш і подробиці тексту), 6) потім читати все інше, нічого не пропускаючи, інакше не про все дізнаєшся і випадково випустиш головне, 7) необхідно читати все по порядку, одну частину за одною (вихоплюючи фразу звідси, фразу звідти, тільки порушиш і заплутаєш смисл), 8) спинячися на окремих частинах, поки не зрозумієш їх (намагаючись перебігти лист швидко, легко можеш випустити з уваги щонебудь істотне), 9) нарелті, коли все зрозуміле, треба розібратися, що в листі більше і що менше важливе.

Застосування до 15. Ці спостереження дають у розпорядження **мистецтва на- вчання наук** викладачів наук дев'ять таких, надзвичайно корисних правил:

9 правил. *Всього, що треба знати, треба навчити.*

Правило I. Адже, коли не викласти учневі те, що він повинен знати, то звідки він міг би це знати? Отже, нехай остерігаються учителі ховати щонебудь від учнів: ні навмисно, як звичайно роблять люди завидливі й нечесні, ні з недбалства, як це буває у тих, хто робить своє діло абиак. Тут потрібні чесність і працьовитість.

Правило II. 16. Все, чого навчаєш, треба подавати учням як таку річ, що дійсно існує і дає певну користь.

Учень, саме, повинен бачити, що те, що він вивчає, є не утопія, або юнебудь таке, що належить до платонівських ідей¹, але що це в речі, які дійсно нас оточують і істинне пізнання яких дасть справжню користь і у житті. При такій умові ум буде звертатися до виучуваного реєніше і буде все розрізнати більш старанно.

Правило III. 17. Всього, чого навчаєш, треба навчати просто, а не манівцями.

Це й буде значити — дійти до пряма, а не скоса, коли ми не стільки бачимо речі, скільки злегка зачіплюємо поглядом, а тому і сприймамо їх плутано і темно. Нехай кожна річ наочно подається учневі в її власній суті, просто, без словесних прикріть, без переносного розуміння, натяків і перебільшень. Такі прийоми гарні при звеличенні або при примененні, при рекомендації або ганьбуванні уже вивчених речей, а не при первинному ознайомленні з предметом; в цьому останньому випадку до речей треба підходити прямо.

Правило IV. 18. Всього, чого навчаєш, треба навчати так, як воно є і відбувається, тобто через вивчення причинних з'язків.

Найкраще пізнання речі має місце в тому випадку, коли вона пізнається так, як вона є: тому що буде не пізнанням, а помилкою, коли річ пізнається інакше, ніж вона є. Всяка річ буває такою, якою вона зроблена; адже, якщо вона виявиться іншою, ніж зроблена, то, очевидно, вона зіпсована. Але всяка річ походить від своїх причин. Отже, розкрити причини походження речі — це значить дати справжнє значення речі згідно з відомим положенням: *знати — це значить зрозуміти річ через пізнання причин; причина є путь від ума*. Отже, найкраще, найлегше, найвірніше речі пізнаються в тому порядку, як вони утворені, так тому, хто хоче читати лист, кладуть лист у тому положенні, в якому він написаний: важко читати з рукопису, оберненого або переверненого верхом до низу. Таким же чином річ буде спрійнята легко і вірно, якщо ти описуєш її в тому порядку, в якому вона зроблена, а всякого роду штучним порушенням і переставлянням порядку ти, безсумнівно, сплутаєш учня. Отже, метод науки повинен наслідувати метод речей: перше повинне бути первістком, а наступне — наступним.

Правило V. 19. Все, що підлягає вивченню, нехай спочатку подається в загальному вигляді, а потім частинами.

Основа цього викладена в VI положенні розділу XVI. Піддавати річ загальному вивченню — це значить з'ясувати суть всієї речі і її видові ознаки. Суть з'ясовується через питання: *що? як? чому?* На питання *що?* відповідає ім'я, рід, призначення і мета речі; на питання *як?* відповідає форма речі, або властивість, через які річ стає відповідною до свого призначення; на питання *чому?* — твірна сила, або та сила, через яку річ стає придаткою для своєї мети. Наприклад,

¹ Ідеї, за вченням Платона, «існують до світу і над світом» і містять у собі суть усього буття. Реальний же світ, за Платоном, є лише блідою, мізерною копією таких ідей.

якщо я хочу дати учніві справжніє загальне поняття про людину, то я скажу: «Людина є (1) останнє створіння боже, призначене для владарювання над усіма іншими створіннями (2), обдароване здатністю вільно приймати яке завгодно рішення і його виконувати (3) і, таким чином, наділене світлом розуму для мудрого спрямування свого вибору і своїх дій». Це є загальне, але основне визначення людини, яке перелічує всі необхідні ознаки людини. Якби ти побажав прилучити сюди деякі видові ознаки також загальні, то можеш спітати: *від кого? звідки? коли?* та ін. Звідси треба переходити до частин: тіло й душа, і при тому тіло, згідно з учненням анатомії, поділити на члени, а поняття душі треба розкрити, поділяючи за здібностями, з яких вона складається, та ін. все в належному порядку.

Правило VI. 20. Частини речі повинно розглянути всі, навіть менші значні, не пропускаючи жодної, беручи на увагу порядок, положення і зв'язок, в якому вони перебувають з іншими частинами.

Адже, немає нічого непотрібного, і іноді в найменшій навіть частині міститься сила великих частинож. Справді, у годиннику навіть один зубчик, що зламався або зігнувся, або зсунувся з місця, може спливти весь механізм, у живому тілі один віднятий член може відібрать життя, а в зв'язку мови часто найменша часточка (прийменник або сполучник) змінює і перекручує весь смисл. І так скрізь. Отже, повне розуміння речі полягає в розумінні всіх її частин: що таке кожна з них і для чого вона існує.

Правило VII. 21. Все треба вивчати послідовно, зосереджуючи увагу в кожний даний момент лише на чомунебудь одному.

Не може зір відразу охопити два або три предмети інакше, як тільки інозъяззо і смутно (наприклад, читаючи книгу, не можна дивитися одночасно на дві сторінки, мало того — навіть на два рядки, які хоч би безпосередньо примикали один до одного, на два слова і навіть на дві букви, але послідовно — на одне після одного), так і ум може споглядати не інакше, як кожного разу тільки щонебудь одно. Отже, щоб не завалювати ума, треба йти послідовно, відокремлюючи одне від одного.

Правило VIII. 22. На кожній речі треба спинятися доти, поки вона не буде вирозумлена.

Ніщо не відбувається вмить, бо все, що відбувається, відбувається через рух; а рух проходить послідовно. Отже, треба буде спинятися з учнем на кожній частині науки, поки він її не засвоїть і поки не буде певний, що знає її. Досягти цього, як ми вказали в Х основоположенні розділу XVIII, можна тільки через затверджування, запитування, повторення до повного засвоєння.

Правило IX. 23. Відмінності між речами повинно віддавати добре, щоб розуміння всього було чітким. Глибока істина лежить у загальновідомому вислові: «Хто добре розрізняє, той добре навчає». Численність предметів завалює учня, а різноманітність плутає його, якщо не буде вжито проти цього заходів: щодо численності — порядку, щоб до одного переходили після другого; щодо різноманітності — уважного спостереження відмінностей, щоб скрізь ставало ясним, чим одна річ відмінна від другої. Це одно даєть чітке, ясне, вірле

знання, бо їй різноманітність, і суть речей залежить від відмінностей, як ми про це згадували вище, в VI основоположенні розділу XVIII.

Науки, що викладаються в школах, повинні бути погоджені з цим методом.

24. Тому що не кожний викладач може з таким мистецтвом викладати, необхідно самі науки, які викладаються в школах, погодити з законами цього методу так, щоб не легко було відхилитися від мети.

Якби це було визнане і всіма суворо додержувалось, то навчання було б таке ж легке і присмне, як прогуланка по буд'якому царському палацу. Туди треба лише попасті й мати досить часу, щоб самому оглянути все, що там є: картини, ліпні роботи, завіси і всі прикраси, які в там. Так і школа могла б бути театром всесвіту. Діставши до неї доступ, юнак легко міг би своїм зором проникнути у всю розкіш світу і оглянути його, ніби прогулюючись серед божих і людських діл.

РОЗДІЛ XXI

Метод мистецтв¹

Вільш, ніж науками, треба займатися мистецтвами. 1. Теорія, говорить Вівесь, легка і коротка, і не дас нічого крім насолоди; застосування ж її — справа трудна і тривала, зате дас дивну користь.

От через що треба старанно дослідити той спосіб, яким легко можна було б вести юнацтво до практики, що полягає в мистецтвах.

Три непередні вимоги мистецтва. 2. Мистецтво наперед вимагає трьох речей: 1) *зразка*, або *ідеї*, що в деякою зовнішньою формою, дивлячись на яку художник пробує відтворити подібну;

2) *матерії*, що в те саме, в чому повинно виразити нову форму;

3) *інструментів*, з допомогою яких робиться річ.

Стільки ж вимог при виконанні: 3. Але навчання мистецтва (коли вже дані інструменти, матерія і зразок) потребує ще

I. 1. правильного *вживання* (даних),

II. 2. *розумного спрямування*,

III. 3. *частого справлення*.

Це значить, щоб учня навчали, де і як треба застосувати кожну з цих вимог, а в процесі застосування керували б ним, щоб він у роботі не збивався і поправлявся, коли збивається; нарешті, щоб, навіть, роблячи помилки і збочуючи, він знову брався б за роботу доти, поки не навчиться виконувати роботу без помилок, упевнено і легко.

На це — одинадцять правил. 4. Щодо цього, треба вказати одинадцять правил: шість для *вживання*, три — для *спрямування*, два — для *справлення*.

I. 5. *Того, що слід виконувати, треба знатися на ділі.*

Майстри не затримують своїх учнів на теоретичних міркуваннях, а відразу втягують їх у роботу з тим, щоб кувати вони навчилися куванням, різьбити — різьбарством, малювати — малюванням, тан-

¹ Правильніше було б сказати «метод викладання мистецтв». Мова йде про мистецтва в традиційному розвімні словах (граматика, риторика, діалектика), які зводилися переважно до розвитку мистецтва усної і писаної мови.

шувати — танцями і т. д. Так само і в школах нехай учаться писати, вправляючись у письмі, говорити — вправляючись у мові, співати — вправляючись у співах, висновків — вправляючись у висновуванні і т. д., щоб школи були не чим іншим, як майстернями, в яких кипить робота. Саме таким чином усі на власному успішному досвіді і випробують справедливість відомого вислову: на роботі учимося.

ІІ. 6. Завжди повинна бути наявна певна форма і норма того, що повинно виконати.

Звичайно, учень повинен наслідувати її, уважно вивляючись у неї і ніби ідучи чужими стопами. Адже, він не може ще самостійно створити нічого, не знаючи що і як треба робити; отже, йому треба показувати. Було б жорстоко примушувати когонебудь робити те, що ти хочеш, хоч він не знає, чого ти хочеш; вимагати, щоб він проводив прямі лінії, прямі кути, правильні кола, не давши наперед у руки лінійки, прямокутника, циркуля і не вказавши, як ними користуватися. Тому треба серйозно подбати про те, щоб у школах для всього, що доводиться робити, були правдиві, точні, прості, які легко зрозуміти, які легко наслідувати, форми й зразки і оригінали всіх речей, або попередні нариси і рисунки речей, або провідні правила і примірні вправи в роботах. І тоді тільки не буде нічого нерозумного вимагати від того, кому показане світло, щоб він бачив, від того, хто вже твердо стоїть на ногах, щоб він ходив, від того, хто вже поводиться з інструментами, щоб він робив.

ІІІ. 7. Вживання інструментів краще показувати на ділі, ніж на словах, тобто краще навчати цього прикладами, ніж правилами.

Давно сказав Квінтіліан: «Довгий і важкий шлях через правила, легкий і успішний через приклади». Але, на жаль, як мало пам'ятають про це правило звичайні школи. Саме приписами і правилами, винятками з правил і обмеженнями винятків так обтяжують навіть тих, хто вперше приступає до вивчення граматики, що вони здебільшого не знають, що робити і скоріше починають туپіти, ніж розуміти. Однак, ми не бачимо, щоб так робили майстри, щоб вони своїм учням, які починають науку, спочатку диктували стільки правил. Провівши новаків у майстерню, майстри пропонують їм стежити за своєю роботою, і, як тільки новаки побажають наслідувати (адже людина є істота наслідування), вони дають їм у руки інструменти і навчають, як треба їх тримати і діяти ними; потім, якщо новаки роблять помилки, майстри вказують і вправляють їх завжди більше прикладом, ніж словами. І практика показує, що наслідування іде успішно. Бо правдивий прекрасний вислів німців: «Хороший зразок знаходить хорошого наслідувача». Підходить сюди також і вислів Теренція: «Іди вперед, я слідує за тобою». Так ми бачимо, що діти вчаться ходити, бігати, говорити, гратися в різni гри з допомогою самого лише наслідування без будьяких трудних правил. Дійсно, правила є, кажучи правду, терни для ума, вони потребують уваги і гострого розуму, а приклади допомагають навіть винятковим тупицям. Ніхто їх ніколи не набував вміння володіти мовою або будьяким мистецтвом з допомогою самих лише правил; звичайно це набувається через практику, навіть без усіх правил.

IV.

8. Вправу слід починати з елементів, а не з еиконання цілих робіт. Адже, тесляр не вчить свого учня

відразу будувати башти і замки, а вчить спочатку тримати сокиру, обрубувати дерева, обтісувати колоди, просвердлювати балки, вганяти цвяхи, з'єднувати частини і т. д. І живописець не доручає новакові відразу зобразити людські лиця, але спочатку навчає його складати фарби, пристосовувати пензалики, проводити лінії, а потім пробуєти робити більш грубі образи і т. д. І той, хто навчає дитину вміння читати, не дає їй відразу цілого тексту книги, а дає елементи букв, спочатку окремі, потім сполучені склади і слова, потім речення та ін. Отже, і новакам у граматиці спочатку треба пропонувати змінювати окремі слова, потім конструктувати слова по два, потім — одночленні, двочленні, тричленні речення; далі справа повинна дійти до побудови періодів і, нарешті, до побудови мови в цілому. Так і в діалектиці: спочатку нехай учні звникають розрізняти речі і поняття про речі за родовими й видовими ознаками, потім встановлювати між ними відношення (які мають усі предмети хоч у чомунебудь), потім визначати її давати поняття про них, далі комбінувати їх різним способом, на підставі їх судити про речі: що і чому приписується, про що, чому сказано і як яку ознаку — необхідну або випадкову. Тільки після набуття учнем у цих справах достатньою навички слід переходити до складання висновків, а допомогою яких з даних і припущеннях положень випливає все інше, і, нарешті, переходяти до міркувань або до цілих трактувань тем. Подібним чином легко можна буде посуватися вперед у риториці: спочатку нехай деякий час учень виправляється в підшукуванні синонімів, потім нехай учиться прикладати епітети до іменників, дієслів, прислівників і відразу ж з'ясовувати їх протиположеннями, після цього описувати різним способом перифразами, потім замінити вирази з власним смыслом тропами, розкладати речення, зв'язані за милозвучністю, прості речення всіма способами перетворювати у фігуральні, нарешті, — коли учень буде спроможним достатньо швидко виконувати все це окремо, треба буде приступити до оброблення цілих промов. Коли таким чином ми підемо поступово в якому завгодно мистецтві, то неможливо не зробити швидких і серйозних успіхів. Основу цього розкрито в IV основоположенні розділу XVII.

V.

9. Перші вправи початківців повинні обертатися навколо відомого ім матеріалу.

Це правило дане нам IX основоположенням розділу XVII і зауваженням VI до основоположення IV. Смысл його полягає в тому, що учня не слід обтяжати предметами, труднimi для його віку, сприйнятливості, сучасного стану, щоб він не був примушений боротися з тінями. Наприклад, польському хлопчикові, який вчиться читати або писати, не можна пропонувати писати букви латинські, грецькі або арабські, але слід давати азбуку тільки своєї мови, щоб він розумів те, що робить. Щоб хлопчик зрозумів вживання правил діалектики, йому треба давати вправи на прикладах, узятих не з Вергілія або Ціцерона, або з богословія, не з політичних і медичних письменників, а на прикладах предметів, доступних для нього: книги, одяг, дерево, будинки, школи та ін. При цьому приклади, які взяті для з'ясування

першого правила, слід застосовувати, як уже відомі, і для з'ясування всіх інших. Для вправ з діалектикою вехай буде взяте, наприклад, дерево, і нехай будуть вказані його рід, видові ознаки, причини походження, дії, якості основні і додаткові та ін., визначення, ділення та ін., потім, скількома способами щонебудь можна сказати про дерево, далі — яким шляхом певних висновків на підставі того, що досі сказано про дерево, можна вивести і довести інше і т. д. Таким чином, коли з'ясоване вживання правил на одному, другому і третьому відомому прикладі, учень вже дуже легко буде робити подібним же чином у всіх інших випадках.

VI. 10. *Наслідування повинне відбуватися за суворо
приписаною формою; пізніше воно може бути
більш вільним.*

Адже, чим більше при виготовленні нового предмета додержуються властивості йому форми, тим більше і тим точніше виявляється форма. Так, монети, які виливаються за одним і тим же аразком, всі стають надзвичайно схожими як на їхній зразок, так і одна на одну. Так стойте справа з книгами, надрукованими з мідних букв, а також з предметами, які виливаються з воску, гіпсу, металу та ін. Отаке, скільки це можливо, при наслідуванні (приймній першому), і в інших роботах треба суворо додержуватися оригіналу, поки рука, ум, мова, ставши більш твердими, не звикнуть вільніше і самостійніше оформляти схоже. Наприклад, при навчанні письма нехай беруть тонкий, що просвічує, папір і під нього підкладають саме той пропис, який бажають наслідувати: учні, таким чином, водячи пером по буквах, які просвічуються, можуть легко наслідувати пропис. Або треба надрукувати прописи на чистому папері якоюнебудь фарбою, блідою жовтуватою або коричнюватою, щоб учні, умокнувшись пера в чорнило і водячи ними за обрисами букв, привчалися наслідувати ті ж букви в тій же формі. Так само і при вправах у стилі — відповідно до якої завгодно взятої з автора конструкції, речення, періоду, можна було б утворювати інші, дуже на них схожі. Наприклад, подібно до того, як говориться «*dives oritur*» (багатий на засоби), нехай буде запропоновано учніві наслідувати і складати такі вирази, як «*dives numerorum*» (багатий на монети), «*dives pecuniae*» (багатий на гроші), «*dives pecoris*» (багатий на худобу), «*dives vinearum*» (багатий на виноградники) та ін.

Коли Ціцерон говорить: «*Eudemus in astrologia, judicio doctissimorum hominum, facile primus*» (на думку найученіших людей Евдем, безперечно, перший в астрології), безпосередньо наслідуючи це, можна буде сказати: «*Cicero in eloquentia, judicio doctissimorum oratorum facile primus*» (на думку найученіших ораторів, Ціцерон у красномовстві, безперечно, перший), «*Paulus in apostolatu, judicio totius ecclesiae facile primus*» (на думку всієї церкви Павел, безперечно, перший серед апостолів) та ін. Так і в логіці: протиставляючи одні одним всякі прямі речення, нехай учень навчається наслідувати певну відому дилему: «Можливо одно з двох: або день, або ніч, але тепер ніч, отже, не день» Наприклад: «Він або неук, або вчений, але він неук, отже, він не вчений». «Кайн був або благочестивий, або нечестивий; але він не був благочестивий, отже...» та ін.

VII. 11. *Форми для виконання повинні бути найдосконалішими, щоб той, хто, наслідуючи їх, виразив їх досить вірно, міг зважатися досконалим у своєму мистецтві.* Но, як ніхто не може провести прямі лінії, користуючись кривою лінійкою, так ніхто не може дати доброї копії з помилкового оригіналу. Тому треба буде приклади зусилля до того, щоб для всього того, що потрібно робити в школі, більше того — у всьому житті, існували вірні, аручні, прості, легко доступні наслідуванню зразки: чи будуть то моделі речей, картини, рисунки або найкоротші, найясніші, зрозумілі самі собою, без винятку вірні настанови і правила.

VIII. 12. *Перша спроба наслідування повинна бути найточнішою, щоб у єжодній, навіть найменшій, рисці в ній не було відхилення від оригіналу.*

Звичайно, скільки це можливо. Проте, це необхідно. Все початкове с первісне, є ніби основа для наступного: на міцних основах можна будувати міцну будівлю всього іншого; на хитких основах все буде хитатися. Як лікарі спостерігають, що хвороби травлення у другому й третьому періоді травлення не виліковуються, так само в якій завгодно роботі перші помилки шкодять усьому наступному. Тому учитель музики Тімофей вимагав подвійної плати з тих учнів, які починали вчитися цього мистецтва в когонебудь іншого, заявляючи, що праця подвоюється, бо спочатку треба виправляти помилки попереднього навчання і потім уже навчати правильно. Тому треба дбати про те, щоб учні, наслідуючи зразки вивчуваного ними мистецтва, намагалися відтворювати їх цілком точно. При перемаганні першої трудності всі інші перемагаються самі собою, так само як місто, брама якого взята, уже в руках переможця. Тому треба побоюватися поспішності: ніколи не треба переходити до наступного, не засвоївши твердо попереднього. Досить швидко іде вперед той, хто ніколи не збочує з дороги. І той час, який витрачається на правильне встановлення основ, є не затримка, а краща запорука скорочення, прискорення і полегшення роботи надалі.

IX. 13. *Зроблені учнями відхилення від зразків повинні тут же виправлятися присутнім викладачем, який повинен обґрунтовувати свої зауваження відповідними, як ми їх називали, правилами і винятками з правил.*

Досі ми вказували, що мистецтва треба вивчати скоріше з допомогою прикладів, ніж правил. Тепер ми можемо додати, що треба приєднувати сюди настанови і правила, які б керували роботою і запобігали помилкам, ясно вказуючи на те, що ховається в зразку: з чого роботу треба починати, куди спрямовувати, яким шляхом іти вперед і чому кожна дія повинна відбуватися саме так. Це і є саме те, що дасть нарешті тверде знання мистецтва, впевненість і точність у наслідуванні.

Але ці правила, скільки можливо, повинні бути короткими і найяснішими, щоб через них не потерпіла сама справа; один раз засвоєні, вони будуть весь час давати користь, навіть, коли ми до них і не повертаємося. Так, дитині, яка вчиться ходити, велику послугу роблять відповідні прилади для ходіння, які пізніше їй непотрібні.

X.

14. Досконале викладання мистецтва зумовлюється сполученням синтезу і аналізу.

Синтетичні вправи потрібно передпосилати аналітичним.

В V основоположенні розділу XVIII ми показали прикладами, взятыми з природи і механічних мистецтв, що синтез має переважне значення, а що в більшості випадків синтетичні вправи треба передпосилати аналітичним; це показують, крім того, такі зауваження:

1. Скрізь треба починати з найлегшого: а легше ми розуміємо своє, а не чуже. 2. Автори з наміром ховають своє мистецтво, і через те учні з першого погляду ледве можуть, а то й зовсім не можуть проникнути в його таємниці. Але після вправи на своїх, трохи уже більш грубих, винаходах, вони зможуть зробити це. 3. До чого переважно прагнеш, те й треба переважно виконувати. А прагнемо ми до того, щоб, займаючись мистецтвом, досягти нових винаходів, а не до того, щоб звикати користуватися тільки готовими (див. що сказано там же, у IV основоположенні розділу XVIII).

Проте, до синтезу треба додавати аналіз чужих винаходів і робіт. Адже, той, кінець - кінець, добре знає якунебудь дорогу, хто ходив нею туди й назад і хто помітив усі на ній розпуття, перехрестя і бокові стежки. Крім того, речі так різноманітні і до деякої міри безкінечні, що різноманітність ця не вміщається ні в які правила і не може бути передбачена однією людиною. Більшому числу голів дається більше. Але плоди чужої роботи стають нашими тільки в результаті старанного дослідження і вивчення і, коли потім, через змагання і наслідування, ми набуваємо звичку відтворювати подібне.

Суть сказаного. були встановлені повні і досконалі зразки для всього, що повинне бути в ньому виконане, звичайно виконується і може бути виконане. До них повинні бути прилучені вказівки і правила, які виявляють метод виконання готової роботи, і вказівки про те, як щопебудь повинно робити, дають керівництво для наслідування зразків, застерігають від помилок і виправляють зроблені помилки. Потім треба давати учнів шоразу нові й нові приклади; нехай він по одному пристосовує їх до зразків, через наслідування робить подібні. І вже нарешті після всього треба познайомити його з чужими роботами (але тільки прославлених художників), зіставляючи їх з указаними раніше зразками і правилами для того, щоб, з одного боку, вживання їх (правил і зразків) стало яснішим, а з другого, щоб учні навчилися ховати саму техніку своєї роботи. При повторені такого роду вправ учень, нарешті, навчиться судити про свої і чужі винаходи і їх красу.

XI.

17. Ці вправи треба продовжувати доти; поки вони не доведуть учнів до повного оволодіння мистецтвом.

Адже, досвід є єдиним засобом зробити людину художником.

РОЗДІЛ ХХІІ

Метод мов¹

Нашо потрібно вивчати мови і які саме.

1. Мови вивчаються не як частина освіти або вечності, а як знаряддя для того, щоб почерпнути знання і передавати їх іншим. Тому треба вивчати не всі мови.

Всі мови вивчити неможливо. Вивчати багато мов даремно, бо це забирає час, потрібний для вивчення речей. А тому треба вивчати тільки необхідні мови. Необхідними мовами є: для приватного життя — мова рідна; для зносин з сусідніми народами — їх мови; для поляків в одніх місцях необхідною є мова німецька, в інших — угорська, румунська, турецька. А для читання книг наукового змісту, як це буває у вчених людей взагалі, необхідною мовою є латинська, для філософів і лікарів, крім того, — грецька і арабська мови, для богословів — грецька і єврейська.

Чи велику мову треба вивчати досконало.

2. Не треба вивчати всі мови в повному обсязі і до досконалості, але скільки цього вимагає потреба.

Адже, немає потреби володіти грецькою і єврейською мовами так досконало, як рідною мовою, бо немає людей, з якими доводилося б цими мовами говорити; досить вивчити ці мови тільки для читання і розуміння книг.

Не слід вивчати мови без речей.

3. Вивчення мов повинне йти паралельно з вивченням речей, особливо в молодості, щоб ми засвоювали мову остатілки, оскільки ми вивчаємо речі; щоб ми вчилися висловлювати думку остатілки, оскільки ми розуміємо предмети. Адже, ми освічуємо людей, а не папуг, як це сказано в основоположенні VI, розділу XIX.

Висновки:

1. З одних і тих же книг треба вивчати і речі, і мову.

4. Звідси виходить, поперше, що не слід вивчати назви речей окремо від самих речей, тому що й самі речі окремо не існують і не сприймаються; але, оскільки вони з'єднані, вони існують тут або в іншому місці, виконують ту чи іншу дію. Це міркування дало нам привід, як гадаємо, — не без успіху, скласти «Двері мов», де слова, побудовані в речення, виражают разом з тим і будову речей.

2. Знання мов у всьому обсязі її для кого не є необхідним.

5. Потім звідси виходить, що знання будьякої мови у всьому її обсязі ні для кого не є необхідним, і намагатися дослігти цього — просто смішино і безглуздо. Адже, ізвіть! Ці ерои не знат усієї латинської мови (найбільшим майстром якої він взагалі вважається), бо він признається, що не знає, наприклад, ремісничих термінів. Ніколи, очевидно, він не звертався до шевців і кузнірів, щоб оглядати їх роботи і вивчати назви всього, чим вони займаються. Да й яка рація була б вивчати їх?

¹ Правильніше було б сказати «метод викладання мов».

**Продовжуваці
«Дверей мов»,
Доцемій, Кіннер
та ін. робили не-
розумільво, і тому
сам автор, почав-
ши «Додаткову
прибудову до ла-
тиної мови»,
не завінчив її.**

**«Додаткову прибудову до латинської мови»,
яку я почав був складати
з слів застарілих і мало вживаних.**

**3. Діти повинні
займатися тим, що
доступне дітям;
Ціцерона й інших
авторів не слід
давати їм раніше,
ніж вони змож-
уть.**

Потретє, звідси виходить, що *як разум, так і мову* найкраще слід розвивати в дітей переважно на тому, що доступне їм, залишаючи до більш пізнього часу те, що недоступне цьому вікові. Роблять помилку, коли дітям дають читати Ціцерона й інших великих письменників, міркування яких вище дитячого розуміння. Адже, коли діти не розуміють змісту, то як вони зможуть опанувати мистецтво, виражати не на такі високі твори, щоб як мова, так і думка розвивалися цілком послідовно. Природа не робить стрибків, не робить їх також і мистецтво, оскільки воно наслідує природу. Дитину слід учити ходити, перше ніж вправлятися в танцях; раніше вчити їздити верхи на довгій палиці, чим їздити на прикрашених конях; спершу — лепетати, а потім говорити і говорити, перше ніж виголошувати промови. І Ціцерон каже, що він не може навчати виголошувати промови того, хто не вміє говорити (Ціцерон, «Про оратора», III).

**Вісім правил
для вивчення
різних мов.**

I. *Щодо поліглотії, або знання різних мов, то вона може бути швидко й легко досягнута з допомогою методу, який ми подамо у восьми правилах.*

II. *Кожну мову треба вивчати окремо. Спочатку, звичайно, рідну мову, потім ту, якою треба користуватися в місцевості рідної мови, тобто мову сусіднього народу (адже, попереду, на мою думку, повинні йти саме мови народні, а не наукові), а потім латинська мова, а після неї грецька, єврейська та ін.— завжди одна за одною, а не разом, інакше одна мова буде заважати іншій. Нарешті, уже закріпивши знання цих мов практикою, буде корисно потім порівнювати їх з допомогою паралельних словників, граматик та ін.*

III. *На кожну мову слід відвести певний час заняття, щоб не робити з побічного заняття головне і не витрачати на слова той час, який відведено для вивчення речей. Тому що рідна мова зв'язана з речами, які поступово охоплюються свідомістю, з необхідності вона вимагає кількох років, тобто 8 або 10 років, тобто всього дитинства разом з частиною отроцтва. Потім*

¹ Від латинського слова «vocabere» — звати, називати; новолатинське «vocabularij» означає «словник».

можна перейти до іншої вживаної мови, якою можна оволодіти за рік. Вивчення латинської мови може бути закінчено протягом двох років, вивчення грецької мови — протягом одного року, а вивчення єврейської мови — за один семестр.

III. *11. Кожну мову краще вивчати не з правил, а на практиці*, тобто якнайчастіше слухаючи, читаючи, перечитуючи, переписуючи, намагаючись наслідувати на письмі і усно (див. сказане про це в I і XI основоположеннях попереднього розділу).

IV. *12. Проте, правила повинні підтримувати і закріпляти практику*, як про це сказано в попередньому

розділі в II основоположенні та в інших. Це треба мати на увазі, головним чином, щодо наукових мов, які з необхідності ми вивчаємо з книг; але так само стоїть справа і з живими мовами. Мови італійська, французька, німецька, чеська і угорська можуть бути підведені під правила, як це вже й зроблено.

V. *13. Правила мов повинні бути граматичними, а не філософськими*. Це значить, що вони не повинні

тонко досліджувати відношення і походження слів, фраз, сполучень — чому це необхідно повинне бути так, а не інакше, а просто лише з'ясовувати, що відбувається і як відбувається. Більш тонкий розгляд причин і зв'язків, схожостей і відмінностей, аналогій і аномалій, які властиві речам і словам, належать до філософії, — філологові вони тільки заважають.

VI. *14. Нормою для складання правил нової мови повинна бути мова, раніше вивчена, щоб була показана тільки відмінність між ними*.

Адже, повторяті спільні обом мовам не тільки не корисно, а й шкідливо, бо вигляд більшого обсягу і більшої різниці, чим це є в дійсності, лякає учня. Наприклад, у грецькій граматиці немає ніякої потреби повторяти визначення іменників, дієслів або відмінок, часів та ін. або синтаксичні правила, які не дають нічого нового, та ін., бо все це треба припускати вже відомим. Треба давати тільки те, в чому грецька мова відступає від правил латинської мови, як уже відомої. І тоді грецьку граматику можна буде викласти на кількох аркушах, що буде сприяти більш чіткому, легкому і твердому її засвоєнню.

VII. *15. Перші вправи в новій мові повинні обертатися навколо раніше відомих предметів*.

Тоді, очевидно, не буде потреби відразу звертати увагу на слова і речі і таким чином відвертати і ослабляти її, а доведеться зосереджуватися тільки на словах для того, щоб легше й швидше ними оволодіти. Таким матеріалом буде шонебудь уже раніше досить відоме (або, коли вгодно, наші «Переддвер'я» і «Двері»; останній твір через свою короткість зручніший для засвоєння пам'ятю, а перший корисний у всіх інших відношеннях, бо через повторення, які часто трапляються, при читанні і перечитуванні одних і тих самих слів вони краще проникають у свідомість і пам'ять).

VIII. *16. Однак, всі мови можна вивчати одним і тим самим методом*.

А саме, методом практичних вправ з приєднанням найлегших

жасмо, щоб кожному окремому слову і фразі однієї мови точно відповідали вислови другої, щоб усі красиві латинські вирази передавалися і нашою мовою. Саме через те загальний довідник у повній мірі міг би бути корисним також для перекладу яких завгодно книг як з латинської на рідну мову, так і навпаки. Потретс, ми це бачимо в «Скарбниці». К напі я стрункості в самому розміщенні фраз щодо послідовності; не слід було б розміщувати їх у такому випадковому порядку. На першому місці повинні були б іти вислови прості і історичні, потім вищі — ораторські, ще далі — більш високі, трудні й незвичні поетичні і, нарешті, — застарілі.

26. Але вичерпне судження про структуру цього загального довідника, а так само і судження про спеціальний спосіб і прийом користування «Переддвер'ям», «Дверима», «Палацом» і «Скарбницею» для безпомилкового досягнення поставленої нами мети — досконалого засвоєння мови,— ми відкладемо на інший час і спеціально займемося цим, коли будемо розглядати організацію окремих класів.

РОЗДІЛ ХХІІІ

Метод морального виховання

**Все попереднє не
таке істотне по-
рівняло з голов-
ним — моральністю
і благочестям.**

1. Досі говорилося досить про те, як швидше навчати наук, мистецтв, мов. Про всі ці предмети з повним правом тут можна нагадати відомий вислів Сенеки (Лист 88): «*Ми повинні всього цього не тільки вчитися, а навчитися*». Звичайно, це так, оскільки це с не що інше, як тільки підготовка до більш важливого, і, як він говорить, це наші перші спроби, а не справжні діла. *В чому ж буде полягати справжня робота? У вивченні мудрості, яка робить нас високими, музичними і великодушними.* Це саме те, на що ми вище вказали під ім'ям моральності і благочестя; тільки через це ми стасмо по істині вищими від тварин, більш близькими до самого бога.

**Це треба обер-
нутися в мистецтво.** 2. Отже, слід якнайбільше обрати про те, щоб мистецтво відрізняти по - справжньому і щоб істинне благочестя було поставлене належним чином у школах, щоб школи впоєні стали, як їх називають, «майстернями людей».

**Шістьладцять пра-
вил мистецтва
розвивати
моральність.**

3. *Мистецтво розвивати моральність має цілінада-
дцять основних правил.* Першим з них є таке: *Доброчесності повинні бути відрізнявані юнацтву всі
без винятку.*

I. З того, що правильне і чесне, нічого саме не можна виключити, не роблячи прогалин і не порушуючи гармонії.

II. 4. I насамперед основні, або, як їх називають, «карди-
нальні» добродетелі: мудрість, помірність, музич-
ність і справедливість.

Адже не можна без фундаменту споруджувати будівлю, в якій усі її погано скріплені частини хиталися б на своїх столинах.

III. 5. *Мудрість юнаки повинні черпати з доброго на-
путіння, вивчаючи істинні відмінності речей і їх якість.*

Бо істинне судження про речі є істинна основа всякої добродетелі. Прекрасно про це говорить Вівесь: «Істинна мудрість полягає в тому, щоб судити про речі справедливо, щоб вважати кожну реч тільки такою, яка вона є, не прагнути до пустого, наче воно було б дорогоцінним, або не відкидати дорогоцінне, вважаючи його за пусте, не ганьбити того, що заслуговує похвали і не вихваляти того, що заслуговує ганьби. Звідси саме породжуються в людських умах всяка облуда і помилки, і нічого немає в людському житті більш згубного, ніж ці неправдиві судження, коли речам дається не належна оцінка. Тому нехай привчаетесь (продовжує він) кожний уже з дитинства мати про речі істинні думки, які з віком повинні змінюватися, і нехай прагнє до того, що правильне і уникає того, що неправильне, щоб ця звичка чинити правильно стала б у нього другою природою...» та ін.

IV. 6. *Помірності нехай навчаються протягом усього
часу навчання, звикаючи додержувати помірності в
їжі і питьї, у сні і в неспанні, в роботі і в іграх, в розмові і мовчанні.*

Тут завжди треба нагадувати юнакам золоте правило: нічого понад міру; тобто ніколи і ні в чому не доходити до пересичення і огиди.

V. 7. *Мужності нехай вони вчаться, перемагаючи самих
себе, стримуючи свій потяг до зайвої біганини або
гри поза або за межами призначеного часу, у взамуванні нетерпля-
чості, нарікання, гніву.*

Основою цього повинニア бути звичка чинити у всьому обдумано і нічого не робити під впливом захоплення або пориву. Адже, людина є істота розумна, отже, нехай вона звикає керуватися розумом, обмірковуючи свої вчинки, що, чому, яким чином кожне діло повинне проходити правильно, щоб людина поістині була хазяйном своїх вчинків. І тому що діти (принаймні не всі) не завжди здатні до такого обміркованого і раціонального способу дій, для того, щоб навчити їх мужності і самовладання прекрасним засобом буде привчання їх виконувати краще чужу волю, ніж свою власну, слухаючись, звичайної речі, старших надзвичайно швидко у всьому. Хто правильно тренує коней, говорить Лактанцій, той насамперед учить їх слухатися вузди, а хто хоче виховувати дітей, той насамперед нехай привчав їх слухатися наказів. О, яка тут відкривається велика надія на виправлення людських помилок, якими переповнений світ, коли вже з найпершого дня вступу в життя люди будуть учитися поступатися одно одному, чинити у всьому з належним розумінням.

VI. 8. *Справедливості вчаться, нікого не ображаючи,
віддаючи коженому своє, уникнути лжі і обману,
виявляючи справедливість і люб'язність. У цьому, а також і в тому, що
сказане вище, треба виховувати дітей тими способами і засобами,
які приписують дальші правила.*

VII. 9. *Особливо необхідні юнацтву види мужності: бла-
городна прямота і виносливість у праці.*

Тому що життя доведеться проводити в стосунках з людьми і в діяльності, треба навчити дітей не боятися людського лиця і пере-

носити всяку чесну працю, щоб вони не стали відлюдними або мізантропами, дармоїдами, некорисним тягarem землі. Доброчесність розвивається через діла, а не через балаканину.

VIII. 10. *Благородна прямодушність досягається частими зносинами з благородними людьми і виконанням на їх очах усіх можливих доручень.*

Аристотель так виховав Александра, що на дванадцятому році свого життя той умів розумно поводитися з усікого роду людьми — з царями і послами царів і народів, з ученими і неученими, з городянами, селянами і ремісниками, і у всякій зачепленій справі міг дати розумне запитання або розумно відповісти. Для того, щоб при нашому універсальному вихованні всі навчилися вдало наслідувати це, треба скласти правила поведінки і сувро стежити за тим, щоб учні скромно поводилися і щодня бесідували про різні предмети з учителями, товаришами, батьками, слугами і іншими людьми. Нарешті, учителі повинні приділяти увагу тому, щоб направляти на належну путь усіх, в кому буде помічена розбещеність, необдуманість, грубість або нахабність.

IX. 11. *Звичку до праці юнаки набудуть тоді, коли постійно будуть зайняті якимнебудь серйозним або цікавим ділом.*

Для цієї мети цілком однаково, що й заради чого робиться, аби тільки людина була зайнята ділом. Навіть у розвагах можна навчитися того, що пізніше при нагоді може дати серйозну користь, коли того вимагатимуть час і обставини. Але тому що все треба засвоювати через практику (як це ми бачили в своєму місці), то й праці теж треба вчити через працю, так щоб постійні (але помірні) розумові і фізичні заняття перейшли в любов до праці, яка зробить ледарство нестерпним. І тоді справдиться те, що говорить Сенека: «Благородні уми живляться працею».

X. 12. *Особливо необхідно прищепити дітям споріднену справедливості добродетель — готовість услужити іншим і охоту до цього.*

Бо з вілсованою природою тісно зв'язаний огидливий порок самолюбства, при якому кожний бажає, щоб думали тільки про нього одного, лишаючись байдужим до того, що відбувається з іншими. Це є джерелом різного безладдя в людських справах, оскільки кожний клопочеться тільки про свої справи, відсувавочи набік дбання про загальне благо. Тому треба старанно прищеплювати юнацтву призначення *нашого життя*, а саме, що ми народжуємося не тільки для себе самих, а й для бога і для близького, тобто для всього людського роду; виходячи з цього переконання, кожний уже з дитинства нехай звикає наслідувати бога, ангелів, сонце і інші більш благородні створіння, тобто робити і намагатися робити користь своїми послугами якнайбільшому числу людей. Отже, тоді лише настав би щасливий стан у справах приватних і громадських, якби всі пройнялися бажанням діяти в інтересах загального благополуччя, знали б і вміли, як скрізь одно одному допомагати. Люди будуть уміти і хотіти робити це, треба тільки їх цього навчити.

XI. 13. Розвиток добробітності треба починати з най-
юніших років, перше ніж порок охолодів душу.

Адже, коли ти не засіш поля добрым насінням, воно буде родити трави, але які? Кукіль і всякий бур'ян. Якщо в тебе є намір обробляти землю як слід, то найлегше ти вправишся з цим ділом і з більшою надією будеш ждати жнив, коли зореш, засіши і заборонуєш землю навесні якнайраніше. Багато значить звичка, набута з юних років, бо «довго буде зберігати посудина той запах, яким просякла з першого разу».

XII. 14. Добробітності навчаються, постійно здійснюючи чесне.

У розділах ХХ і ХХІ ми бачили, що пізнання ми навчаемося пізняванням, діяння — діями. Діти легко навчаються бігати — бігаючи, говорити — розмовляючи; писати — вправляючись у письмі та ін. Таким же способом вони навчаються слухняності — слухняністю, стримання — стриманням, правдивості — говорячи правду, наполегливості — діючи наполегливо та ін., — аби тільки не було недостачі в тих, хто словом і ділом показував би приклад.

XIII. 15. Нехай постійно слють перед нами приклади по-
рядного життя батьків, годувальниць, учителів, то-
варишів.

Адже, діти — це мавпи: що б вони не бачили — добре чи погане — вони намагаються наслідувати це навіть без будьякої зовнішньої спонуки. Таким чином, вони навчаються раніше наслідувати, ніж пізнавати. Я маю на увазі приклади як узяті з життя, так і з історії, і, насамперед узяті з життя, тому що вони близчі і справляють сильніше враження. Отже, нехай насамперед самі батьки суторо додержують домашньої дисципліни, а вчителями нехай будуть найкращі з людей, які відзначаються своєю моральністю, — такий найбільш діяльний визначний засіб до того, щоб подвигнути учнів на найчесніше життя.

XIV. 16. Проте, треба приклади супроводити напутні-
нями і правилами життя для того, щоб виправ-
ляти доповнювати і зміцнювати наслідування, як про це сказано
в розділі ХХІ в правилі IX.

Подібного роду пригади для життя треба брати з святого письма і висловів мудреців. Наприклад, чому і як треба уникати зависті? Якою зброяю захищати сердеці від тугої і всяких людських нещасть? Як здергувати радість? Як вгамовувати гнів, виганяти злочинну любов? і т. ін. Але все це відповідно до віку і ступеня розвитку.

XV. 17. І найстаранніше треба захищати дітей від това-
риства зіпсущих людей, щоб вони не заразилися від них.

Адже через зіпсованість нашої природи зло повли-
рюється легше і тримається впертіше. Тому всіма способами треба
охороняти молодь від усіх приводів до моральної зіпсуюності, як,
наприклад, поганих товаришів, розпущеніх розмов, пустих і без-
змістовних книг (бо приклади пороків, сприйняті очима або ушима,
є отрута для душі) і, нарешті, безділля, щоб діти від безділля не из-
важилися робити погане або не отступили умом. Краще, щоб вони завжди

були чимнебудь зайняті, чи серйозним ділом, чи розвагою, тільки б не ледарювали.

XVI. 18. *I тому, що навряд чи вдастся якимнебудь чином бути настільки пильними, щоб до дітей не могло проникнути якенебудь зло, для протидіяння поганим норовам цілком необхідна дисципліна.*

Ворог, сатана на сторожі не тільки тоді, коли ми спимо, але й коли ми не спимо; і тоді, коли ми сіємо добре насіння на духовній піві, він втручається, щоб сіяти разом і свої плевели; та й сама зіпсована природа наша то тим, то іншим виявляє себе, тому необхідно силою протидіяти злу. Але протидіяти повинно дисципліною, тобто доганою і покаранням, словами і вдарами, дивлячись по тому, чого потребує справа. Коли зроблено вчинок, завжди треба відразу ж подавити зріючий порок при першому ж його прояві, або, краще, якщо це можливо, вирвати його з коренем. Отже, дисципліна повинна панувати в школах не стільки ради викладання наук (які, при правильному методі викладання, є для людського ума насолодою і принадою), скільки ради норовів.

Але про дисципліну див. також далі розділ XXVI.

РОЗДІЛ XXIV

Метод насадження благочестя

Чи можна пізвести шід штучний метод вивчення благочестя.

насаджували і поливали райські гілки (І Корінф., 3, 6, 8), то їм подобає розуміти характер своїх обов'язків.

Що слід розуміти під ім'ям благочестя?

1. Благочестя є дар божий і дається з неба; при чому наставником і учителем благочестя є дух божий. Але тому що звичайно він діє через природні засоби, вибираючи собі помічниками батьків, наставників, служителів церкви, які б з вірним піклуванням

3. Ми шукаємо бога, відмічаючи сліди його божественности у всьому створенні. Ми ідемо за богом, доручаючи себе цілком його волі у всьому, як у наших ділах, так і для перенесення всього, що буде йому благовгодно послати нам. Ми радіємо в богові, заспокоюючись у його любові і милості таким чином, щоб нічого ні на небі, ні на землі не було більш бажаним, ніж сам бог, нічого не було пріємнішим, ніж думка про нього, нічого солодшого, ніж його слова, так щоб серце наше тануло з любові до нього.

Три джерела і три способи почерпнти звідті. 4. Звідки нам почерпнати цей наш настрій, для цього у нас є три джерела і три способи, або три ступені.

Потрійне джерело — це слово боже у створілі, письмі і натхненні. 5. Джерелами є: святе письмо, світ, ми самі. Саме в першому випадку — слово боже, у другому — створіння, в третьому — натхнення. Не підлягає сумніву, що з письма почерпається пізнання бога і любов до нього. Самі язичники, які самим лише спогляданням світу доходили до вітанування божественного начала, є свідками того, що з світу і мудрого розглядання дивних у ньому божествених діл ми підносимося до стану благочестя. Як видно з прикладу Сократа, Платона, Епіктета, Сенеки та ін., це почуття любові було недосконалім і відхоплялося від мети в людей, які не спиралися на божественне відкриття, порівняно з тим, хто із слів і діл божих одночасно сириймають пізнання бога і запалюються найпалкішою любов'ю до бога, як це видно з прикладу Іова, Іллі, Давида і інших благочестивих людей.

Сюди належить і особливе піклування про видіння нами самими (як дивовижно воюю нас створило, зберегло до цього часу і нами управлює), як показують своїм прикладом Давид (Псал., СXXXIX) і Іов (Х).

Потрійний спосіб почерпнти благочестя з потрійного джерела. 6. Способів почерпнати з цього джерела благочестя — три: роздумування, молитва, іспит. Доктор Лютер говорить, що ці три стани створюють богословіа, але постійні тільки ці три діла можуть створити і християнина.

Роздумування. 7. Роздумування є часте, уважне, благочестиве проникання в діла, слово і милість божі: а саме, як усе відбувається тільки з милості бога (який або прямо діє, або візволяє) і якими дивними путями всі рішення волі божої досягають своїх цілей.

Молитва. 8. Молитва є часте і до деякої міри постійне зітхання до бога і моління про його милосердя, щоб він нас підтримував і керував нами духом своїм.

Іспит. 9. Нарешті, іспит є постійне дослідження наших успіхів у благочесті, чи відбувається це через нас самих, чи через інших. Сюди належить кожне у свою роді випробування: людське, диявольське, божественне. Бо її себе саму повинна випробувати постійно людина, чи крілка вона у вірі (2 Корінф., XIII, 5) і як старанно виконує вона волю божу. Необхідно, щоб нас досліджували і люди — друзі і вороги. Це буває тоді, коли ті, хто богохвальнено начальствує над іншими, пильною увагою і відвертими чи тасмігими спостереженнями намагається дослідити, які ми зробили успіхи, а також ті випадки, коли бог підаймає на нас ворога, який навчає нас звертатися до бога і нам показує, скільки в нас сили віри. Нарешті, і самого сатану іноді посилає на нас бог або навіть сам упружнюється проти людини, щоб виявилось, що є в її серці. Отже, все це треба буде відрити християнському юнацтву, щоб у всьому цьому, що є, було їй буде, всі привчалися звертатися духом до того, хто перший і останній з усіх, і в ньому одному знаходили спокій душі.

Метод насадження благочестя, що полягає в двадцять одному правилі. 10. Особливий метод виховання благочестя, який полягає в двадцять одному правилі, буде такий: Дбання про прищеплення благочестя повинне починатися в ранньому дитинстві, з одного боку,

I. тому, що корисно цього не відкладати, а, з другого,—

тому, що відкладати це небезпечно. Самий розум радить, що слід приводити до виконання раніше те, що передує, і швидше те, що важливіше. Але що повинне стояти спереду і бути важливішим, ніж благочестя, без якого всяка інша вправа мало корисна, тоді, як само воно має обітування життя теперішнього і майбутнього (1 Тим., IV, 8). Це є єдине на потребу (Лука, X, 42), ті шукання царства божого..., при дбанні про яке решта прикладається (Матв., VI, 33). Але відкладати це небезпечно, бо коли в найранішому віці душі не проїмаються любов'ю до бога, то через самий хід життя, проведеного деякий час без любові до божества, непомітно проникає в душу неповага до божества, яка пізніше викорінюється з величезними труднощами, а в деяких не викорінюється ніколи. Тому, скаржачись на жахливий лотік безбожжя у своєму народі, пророк говорить: «Немає нікого, кого б учив бог, крім відлучених від грудей і відлучених від сосків, тобто грудних дітей» (Іс., XXVI). Про інших інший пророк говорить, що не можуть вони відправитися, щоб робити добре, бо звички вони робити але (Іер., XIII, 23).

II. 11. Отже, відразу при першому користуванні очима,

язиком, руками і ногами, нехай діти навчаться звертати зір на небеса, підносити руки вгору, волати до бога і Христа, преклоняти коліна перед незримою величчю і шанувати її.

Не так уже важко навчити цього дітей, як це уявляють ті, хто не звертає уваги на те, наскільки важливо нам зректися сатани, світу, самих себе і тому до такої важливої справи ставляться надто недбаливо. Діти, які ще слабо розпоряджаються розумом, звичайно, спочатку не зрозуміли б, що відбувається: нехай, проте, вони знають тільки, що це треба робити і надзвичайно важливо, щоб вони навчилися цього самі через навичку. Адже, після того, як вони дізнаються, що треба робити на ділі, легше буде їм виadrити те, що слід. Потім і вони стануть саме розуміти, що відбувається і чому відбувається і яким чином відбувається правильно.

В законі бог повелів присвячувати йому всіх первенців; так чому ж не присвячувати йому початки думок, дитячого лепету, рухів і дій наших?

III. 12. Але, коли дітям за віком можна вже буде давати

освіту, насамперед ім слід внушити, що ми переважаємо на землі не заради цього життя, але що ми прагнемо до вічності, що тут лише перехідне становище, щоб, належним чином підготувавшись, ми достойно вступили у вічні житла. В цьому іх легко можна переконати щоденними прикладами тих, хто забирається смертю і переноситься в інше життя: дітей, хлопчиків, юнаків і старих. Треба часто викликати це в них у пам'яті, щоб вони помишлили про те, що ніхто тут не може укріпити свого перебування.

IV. 13. Отже, постійно треба їм нагадувати, що не слід тут робити нічого, крім того, щоб правильно підготуватися до прийдешнього життя. Інакше було б нерозумно займатися тим, що доведеться скоро покинути, і занехаювати те, що нас буде супроводити у саму вічність.

V. 14. Потім треба дітей навчити, що життя, в яке переселяються люди звідси, буває двоякое: блаженне з богом і нещасне в пеклі; і те, і друге: вічні. Прикладом цього є Лазар і багатий, душі яких були віднесені — одного ангелами на небо, а другого — дияволами в гесну.

VI. 15. Щасливі і безмежно щасливі ті, хто так виховує свою душу, що виявляється достойним бути перенесеним до бога. Бо поза богом, джерелом світла і життя, немає нічого, крім темряви, жаху, муки, вічної смерті без справжньої смерті, отже, краще було б не родитися тим, хто відхилиться від бога і впаде в безодню вічної загибелі.

VII. 16. Перенесені до бога будуть ті, хто тут живе з богом, як Еnoch і Ілля, обидва живі, інші після смерті (Буття, V, 24 та ін.).

VIII. 17. А живе з богом той, хто має його перед очима, бойтесь його і виконує його заповіді. І це в людині (Еклез., XII, 13) все те, про що сказав Христос — єдине на потребу (Лука, X, 42). Треба завжди учити всіх християн мати це на устах і в серці, щоб коли-небудь надмірно не заблудити разом з Марфою в суеті цього життя.

IX. 18. І отже, нехай діти привчаться відносити до бога безпосередньо і посередньо все те, що вони тут бачать, чують, з чим стикаються, що роблять і терплять.

Це треба пояснити прикладами. Саме ті, хто віддається науковим заняттям і спогляdalному життю, повинні віддаватися цьому так, щоб споглядати божу могутність, яка скрізь розливається, благість і мудрість, через те запалюватися любов'ю до нього і цією любов'ю приліплятися до бога все тісніше і тісніше так, щоб розторгнути їх з ним було б неможливо вовіки. А хто займається фізичною працею, землеробством, ремеслами та ін., ті шукануть і всього іншого потрібного для життя — все це на те, щоб жити вигідно, а жити так їм треба для того, щоб служити богові спокійно і радісно і, служачи, додгажувати йому, а догоджуючи йому, вічно бути з ним в єднанні. Хто в своїх справах переслідує інші цілі, той відхиляється від волі божої і від самого бога.

X. 19. З юного віку нехай діти навчаться займатися переважно тим, що безпосередньо веде до бога: читанням святого письма, участю у відправах і зовнішніми добрими ділами.

Адже, читання святого письма збуджує і зогріває спомин про бога; участь у відправах ставить людину перед лицем бога і з'єднує її з ним, добре діла зміцнюють цей зв'язок, бо показують, що ми поїстині ходимо по заповідях божих. Ці три вимоги рішуче ставляться всім, хто шукає благочестя (а таким є все християнське юнацтво, присвячене хрещенням богові).

20. Тому святе письмо в християнських школах повинне бути альфою і омегою. Про це Гілерій сказав: богослов народжується в письмі. Ап. Петро розвинув це ширше, кажучи, що божі сини народжуються від нетлінного сім'я слова божа живого і перебуваючого вовіки (1 Петра, I, 23). Отже, у християнських школах перед усіма книгами повинна йти ця божественна книга, щоб за прикладом Тимофія всі християнські юнаки, навчені з дитинства святого письма, були наставлені до блаженства (2 Тим., III, 15) і виховані в словах віри (1 Тим., IV, 6). У свій час прекрасно про це говорив Еразм у своєму «Парафлесі», тобто в закликі до вивчення християнської філософії. Святе письмо, сказав він, підходить до всіх однаково: воно ехіляється до дітей, пристосовується до їх віку, живлячи їх молоком, загріваючи, підтримуючи, роблячи все, поки ми не змужніємо у Христі. А коли воно під силу найменшим, то для найбільших воно є предметом, гідним подиву: для малих воно мале, для великих — більш ніж величезне. Воно не відкидає ніякого віку, ніякої статі, ніякого становища, ніякої долі. Сонце є не таке загальне і всім доступне, як вчення Христа; це останнє нікого від себе не усуває, якщо хто не усувається сам, позбавляючи себе щастя, і т. д. і додає до цього: «О, якби воно було перекладене на всі мови всіх народів, щоб його могли читати і розуміти не тільки шотландці і ірландці, а також турки і сарацини. Багато б сміялися з нього — нехай буде так, але деякі захопилися б ним. О, якби з нього наспівував щенебудь хлібороб біля плуга, виконував дещо ткач у тант своїй роботі; такого роду оповіданнями нехай скорочує нудну дорогу мандрівник; і якби звідси були запозичені всі розмови християн! Адже ми приблизно такі, якими є наші щоденні розмови. Нехай кожний досягає того, чого може, нехай кожний висловлює те, що може. Хто ззаду, нехай не ваздрить тому, хто спереду; хто спереду, нехай кличе дальшого, але не горде над ним. Чому спільне для всіх по-кликання ми обмежуємо таємним колом?» І наприкінці: «Отже, всі ми, хто поклявся в хрещенні словами Христа (якщо про те поклялися широко), відразу навіть серед обіймів батьків і пестування своїх нянчик, нехай будемо посвячені у вчення Христа. Адже, надзвичайно глибоко корениться і надзвичайно міцно тримається те, що вперше ввібрал у себе новий ще сосуд духа. Нехай перше лепетання називає Христа; на євангеліях Христа нехай освічується перше дитинство. Я бажав би, щоб про Христа так розповідали починаючим, щоб його полюбили навіть діти. Нехай віddaються цим заняттям і після; поки, непомітно, підростаючи, діти не виростуть крілкими мужами у Христі. Щасливий той, кого смерть застигне за цими книгами. Отже, будемо ж усією душою жадати цих занять, заглибимося в них, будемо їм віддаватися неперервно. Будемо лобизати ці книги, умремо, нарешті, в цих заняттях і в них перетворимося, бо заняття переходять у норови, та ін.». Той же Еразм у «Скороченому богословії» говорить: «І скільки я знаю, не буде нерозумним, на думку Августіна, заучувати святі книги напам'ять, навіть не розумючи їх», та ін. Отже, взагалі в християнських школах повинні лунати не Плавт, не Теренцій, не Овідій, не Арістотель, але Моісеї, Давид, Христос, і нехай придумані будуть способи, через які біблія

стане близькою юнацтву, присвяченому богові, цілком так само, як азбука (а всі християнські діти святі) (1 Корінф., VII, 14). Адже, як із звуків і букв і їх написань складається вся мова, так і з елементів божествених книг — вся побудова релігії і благочестя.

XII. 21. Все, що вивчається з письма, повинно відносити до віри, любові і надії. Адже, це — три головні цілі, до яких відноситься все, що Богу вгодно було явити нам своїм словом. Адже, одно він відкриває, щоб ми знали, друге заповідає, щоб ми виконували, третє — навіть обіцяє, щоб від благості його ми ждали в цьому і в майбутньому житті. У всьому письмі не зустрічається нічого, що б не мало нічого спільногого з якоюнебудь з цих основ. Отже, нехай усі навчаться розуміти це, щоб уміти розумно поводитися з божественими висловами.

XIII. 22. Віра, любов, надія повинні вивчатися для застосування їх у житті. Починаючи з першого ступеня, ми повинні освічувати дітей - християн на практиці, а не в теорії, якщо ми справді бажаємо мати християн. Релігія — справа жива, а не видумана; тому свою життєвість нехай вона виражає дією: так і живе насіння, посіяне в добру землю, швидко проростає. Звідси письмо вимагає діяльної віри (Гал., V, 6) називає віру без діл мертвую вірою (Іак., II, 20), вимагає також живої надії (1 Петра, 1, 3). Звідси в законі надзвичайно часто чуємо голос, що відкривається звише, відкривається на те, щоб ми це виконували. І Христос говорить: «Коли ви це знаєте, ви блаженні, якщо будете виконувати» (Іоанн, XV, 17).

XIV. 23. Вірі, любові, надії навчаться відповідно до життя діті (та й усі), коли їх навчать непохитно вірити в те, що відкриває Бог, виконувати те, що він повеліває, надіятися на те, що обіцяє.

Треба запам'ятати і старанно внушати юнацтву, що, коли воно бажає, щоб слово боже було для нього силою божою на спасіння, то воно повинне приносити серце смиреніє і віддане, готове завжди і скрізь у всьому коритися Богові, мало того — уже таке, яке кориться Йому на ділі. Адже, як сонце своїм світлом нічого не освітлює тому, хто не бажає розплющити очі, і подана іжа не насичує нікого, коли він не бажає їсти, так і божественне, дароване умам світло, дане для наших дій заповіді і обіцяне блаженство тим, хто боїться Бога, були б марними, якби ми не сприймали цього з твердою вірою, палкою любов'ю і твердою надією. Так отець вірних, Араам, послухавши веління Бога, вірив навіть у те, що розумові здавалося неймовірним, йняв віру словам Бога: робив найтяжче для тіла (як наприклад, залишити батьківщину, заколоти свого сина та ін.) і надіявся там, де було ні на що надіятися, як тільки на обітування Бога. І ця жива і діяльна віра була вмінена Йому в праведність. Цього повинно учити всіх; хто тільки відасть себе Богові, той повинен випробувати це на самому собі і твердо виконувати це.

XV. 24. Що б не вивчало християнське юнацтво після святого письма (науки, мистецтво, мови та ін.), — все повинне вивчатися підкорене письму, а саме, щоб юнацтво могло поміти і точно побачити, що все є лише марнота, коли не стосується воно до Бога і до майбутнього життя.

Стародавні вихваляють Сократа за те, що від пустих і заплутаних умоглядів він звів філософію до моральності і апостоли ісповідують, що від заплутаних дрібних питань закону вони закликають християн до солодкої любові Христа (1 Тим. I, 5, 6, 7); так і деякі нові благочестиві богослови від заплутаних суперечок, які більш руйнують церкву, ніж будують її, закликають до дбання про совість і діяльність. Хай змилується над нами бог, щоб ми знайшли спільній образ і спосіб, через які ми навчилися б діяльно відносити все, чим займається людський ум поза богом, до бога, а всі діла цього життя, в яких заплутується і потопає світ,— до дбання про небесне життя. Це була б деяка священна драбина, по якій через усе, що є і відбувається, наші уми безперервно сходили б до вишого і вічного владики всіх і джерела вишого блаженства.

XVI. 25. Нехай усі навчаться з найбільшою ревністю

віддаватися богошануванню як внутрішньому, так і зовнішньому, щоб внутрішнє без зовнішнього не втратило своєї сили, а зовнішнє без внутрішнього не виробилося в лицемірство.

Зовнішнє богошанування є слово про бога, проповідь і слухання його слова, моління з колінопреклонінням, оспівання в гімнах хвали, виконання таїнств і інші священні обряди загальні й окремі. А внутрішнє богошанування є постійні помисли про божественну присутність, страх і любов до бога, самоприниження і відданість волі божій, а саме готовість зробити і перетерпіти все те, що вгодне богові. Це треба з'єднувати, а не розділяти не тільки тому, що справедливо, щоб прославився бог у тілах наших і в душах наших, як і суть його (1 Корінф., VI, 20), але також і тому, що бути розділеними без безпеки вони не можуть. Адже, від зовнішніх обрядів без внутрішньої правди бог відвертається: «Хто вимагає цього від рук ваших?» (Іс., II, 12 і в інших місцях), адже бог в духі і хоче поклоніння духом і істиною (Іоанн, IV, 24). Але, з другого боку, тому що ми не суто духовні, а тілесні і чуттєві, необхідно, щоб постійно наші чуття збуджувалися зовні для виконання того, що повинне відбуватися всередині,— духом і істиною. І таким чином, хоч бог вимагає переважно внутрішнього, проте — приписує і повеліває виконувати разом і зовнішнє. Сам Христос, хоч і звільнив богошанування Нового Завіту від обрядів і навчив, що богові повинно служити духом і істиною, однак молився отцю, схиливши голову, і це моління продовжував цілі ночі, відвідував священні зібрання, слухав учителів закону і давав їм запитання, проповідував слово, співав гімни і т. д. Отже, коли ми виховуємо юнацтво в релігії, то ми повинні виховувати його досконало зовнішньо і внутрішньо, щоб нам не утворити з них лицемірів, тобто зовнішніх, мнімих, прикрашених, фальшивих шанувателів бога, або фанатиків, які тішаться своїми мріями і погордою до зовнішнього шанування церкви, розривають порядок і красу її, або, нарешті, людей холодних, коли зовнішнє не дає стимулів до внутрішнього, а внутрішнє — зовнішньому життя.

XVII. 26. Треба дбайливо привчати дітей до зовнішніх

справ, приписаних звіше, щоб вони знали, що істинне християнство полягає в тому, щоб віру свою підтверджувати ділами.

Такого роду діла суть: вправи у стриманості, справедливості, милосерді і терпні. Іх пропускати не слід ніколи. Адже, коли наша віра не приносить таких плодів, то вона мертві (Іак., II). Але, якщо вона повинна вести до блаженства, подобас ій бути живою.

XVIII. 27. Так само треба дбайливо привчати дітей бачити межі добродійства бога і його суду, щоб вони вміли всім користуватися законно і нічим не зловживати.

Фульгентій (Лист 2 до Галля) поділяє добродійства божі на три види. Він говорить, що деякі з них будуть перебувати вічно, другі служать для досягнення вічності, нарешті, треті — для користування лише в цьому житті. До перших належать: пізнання бога, радість у святому дусі і любов до бога, яка розливається в наших серцях. До другого виду він відносить віру, надію і милосердя до близких; до третього виду — здоров'я, багатство, друзів і інші зовнішні блага, які самі по собі не роблять нас ні щасливими, ні нещасливими.

Так само треба вказати, що суд божий, або кара, буває трьох родів. Деякі, кого бог вирішив пощадити у вічності, тут підпадають карі і вазнають муки, щоб вони очистилися і убілилися (Дан., XI, 35), (Апок., VII, 14), як наприклад Лазар. Інших щадить бог тут, щоб вони каралися вічно, як багатий, що влаштовував бенкети. Кари третіх починаються тут, щоб тривати у вічності, як це було з Саулом, Антиохом, Іродом, Іудою та ін. Отже, треба навчати людей розрізняти все, щоб, обмануті чуттєвими благами, вони не вважали за краще того, що має значення лише для цього часу і вміли боятися не стільки зла тут, скільки геенни, боятися найбільше не тих, хто може вбити лише тіло і нічого не може зробити більше, але тих, хто і тіло може загубити і душу скинути в геену (Лука, XII, 5).

XIX. 28. І треба їх наставляти, що найправдивіша путь у житті — це путь хреста, і цю путь показав нам вождь життя Христос, на цю путь покликав він інших, цією путью веде він тих, кого особливо любить.

Таємниця нашого спасіння, здійснена хрестом, полягає в хресті, саме ним умертвлюється ветхий Адам, щоб жив новий, створений в образ божий. Отже, кого бог любить, тих карає і ніби з Христом пригвождає до хреста, щоб, воскресивши їх з Христом, посадити одесную себе у вищих. Це слово хресне нехай буде силою божою для спасіння тих, хто вірує, однак це безумство і спокуса для тіла (1 Кор., I, 18), так що цілком необхідно дуже твердо вінушити це християнам, щоб вони зрозуміли, що вони не можуть бути учениками Христа, коли не зречуться самих себе і не візьмуть на свої плечі хрест Христа (Лука, XIV, 25 наприкінці) і не будуть готові протягом усього життя іти туди, куди б їх не повів бог.

XX. 29. Але треба передбачати, щоб у той час, поки всього цього будуть навчати, не зустрічалося дітям ніякого протилежного прикладу, тобто треба вживати заходів, щоб діти не бачили і не чули блюznірства, кривоприсяг, різних образ імені божого і інших прикладів безбожжя. Але куди б вони не обернулися, нехай вони помічають благоговіння до божества, додержання релігії, дбання про совість. Якщо навіть станеться вдома або в школі щонебудь інакше, нехай вони бачать, що це не минає безкарно,

але суворо карається, отже, кара за образу божества завжди повинна бути більш суворою, ніж за гріхи проти Присціана¹ або за будьякий інший зовнішній вчинок, показавши, чого, головним чином і особливо, треба стерегтися.

ХХІ. 30. Нарешті, тому що при цій зіпсованості світу

і природи віколями не робимо таких успіхів, які повинні робити, а якщо й робимо деякі, то те саме зіпсоване тіло легко впадає в самозадоволеність і духовну гордість, звідки (бо гордим бог противиться) є величезна небезпека для нашого спасіння,— усіх християн треба навчати своєчасно того, що наші добрі прагнення і діла через їх недосконалість — ніщо, коли своєю досконалістю не прийде нам на допомогу Христос, агнець божий, який бере на себе гріхи світу, на якому самому лише благовоління отяга та ін. До нього треба кликати, на його одного слід уповати. Так, нарешті, ми поставимо в безпеку надію нашого власного спасіння і наших близьких, коли утвершимо її на наріжному камені — Христі, який є вершиною всякої досконалості на небі і на землі, єдиним начальником і виконавцем нашої віри, любові, надії і спасіння нашого. Адже, отець на те послав його з неба, щоб, ставши Еммануїлом (богочоловіком), він з'єднав людей з Богом і прийняв людський образ, живучи найсвятішим життям, дав людям приклад божественного життя і, беззинно помираючи, викупив самим собою гріхи світу і обмив гріхи наші святою свою кров'ю; воскресаючи, показав смерть, подолану смертю, і, вознісши й пославши святого духа, запоруку нашого спасіння, через нього перебував у нас, як у своєму храмі і направляв нас і охороняв у спасіння, поки ми тут у боротьбі, і воскрешав після і приймав до себе, щоб там, де він сам, були і ми і споглядали славу його, та ін.

31. Йому, єдиному спасителю всіх, вічному з отцем і святым духом, хай буде хвала і честь, і благословіння на віки віків. Амін!

32. Але треба буде приспівати особливий спосіб для правильного проведення всього цього у всіх класах школи.

РОЗДІЛ ХХV

Коли ми бажаємо, щоб школи були цілком реорганізовані на спрощених засадах істинного християнства, треба або видалити книгу язичників, або, принаймні, користуватися ними з більшою обережністю, ніж це було досі.

Що тут можна
було б порадити
спочатку.

1. Неминуча необхідність примушує нас докладніше висвітлити питання, про яке в попередньому розділі ми згадали лише випадково. А саме, коли ми бажаємо, щоб школи в нас були поистині християнськими, то велике число язических письменників треба видалити. Спочатку ми скажемо про грунтовні причини цього, потім укажемо,

¹ Під гріхами «проти Присціана» треба розуміти помилки проти правил граматики і взагалі помилки в науково - освітньому розумінні.

яких заходів обережності треба вживати щодо цих мудреців світу, щоб, проте, стало нашим усе, що ними було прекрасно задумане, сказане, зроблене.

З якою ревністю любов до слави божої і людського спасіння, коли про бога.

ми бачимо, що головні школи християн лише по імені визнають Христа, а у всьому іншому тішать себе тільки Теренціями, Плавтами, Ціцеронами, Овідіями, Катуллами і Тібуллами, Музами і Венерами. Звідси виходить те, що ми знаходимо насолоду в світі більше, піж у Христі, і в християнському суспільстві треба вишукувати християн саме тому, що найученишим людям, навіть богословам, які є представниками божественної мудрості, Христос дає тільки зовнішність, а Аристотель з усією іншою масою язичників — кров і дух. Це є страшним зловживанням людською свободою і найгапебнішою її профанацією. Становище це повне небезпеки з таких причин.

Причини, через що пізнеські книги по-винні бути видуні з християнських шкіл, а божественні введені.

Причина перша.

для цього такі: з одного боку, через несталість людського життя — як би хтонебудь не був забраній, може бути, непідготовленим, а, з другого — тому, що перші враження зберігаються найкраще і роблять (якщо вони святі) більш надійним все інше, чим пізніше треба займатися в житті.

Причина друга. 4. Далі, хоч бог дуже піклувався про свій обраний народ, однак не вказав йому школи, крім своїх переддвер'їв, де сам він був для нас наставником, нас зробив своїми учнями, а наукою — голос своїх пророків.

Так він говорить через Моісея: «Слухай, Ізраїлю, господь бог твій — господь єдиний єсть. Отже, люби господа бога твого всім серцем твоїм, всією душою твosoю і всіма силами твоїми. І хай будуть слова ці, які я заповідує тобі нині, в серці твoєму, і прищеплюй їх дітям твоїм і говори про них, сидячи в господі твоїй і йдучи дорогою, і лягаючи, і встаючи» і т. д. (Второз., VI, 4 і далі). І в Ісаї: «Я господь бог твій, що навчав тебе корисного, що веде тебе тим шляхом, яким повинно тобі йти» (XLVIII, 12). Також: «Чи не повинен народ навертатися до свого бога» (VIII, 19). І Христос: «Досліджуйте письмо» (Іоанн, V, 39).

Причина третя. 5. Що це саме слово його є найблискучіший світоч нашого розуму і найдосконаліше правило наших вчинків і в тому ї у другому випадку найсправжніша допомога для нашої слабості, досить ясно засвідчене такими словами: «Ось я пальчив вас настанов і законів. Отже, бережіть і виконуйте їх. Бо в цьому мудрість ваша і розум ваш перед очима народів, які, почувши про всі ці настанови, скажуть: «Тільки цей народ мудрий і розумний» (Второз., IV, 5, 6). А Іесусу Навіну він сказав так: «Хай не відходить ця книга закону від уст твоїх: але поучайся в ній день і ніч, щоб точно виконувати написане. Тоді ти будеш успішний у путях твоїх і будеш

чинити розсудливо» (Іс. Навін, I, 8). І через Давида: «Закон господній досконалій, укріпляє душу, свідчить господнє вірно, умудряє простих» (Псал., XVIII, 8). Нарешті апостол свідчить, що письмо богодохновенне і корисне для навчання (хай буде досконала божа людина) і т. д. (2 Тим., III, 16, 17). Це так само визнали і проповідували наймудріші з людей (треба розуміти тут істинно освічених християн). З о л о т о у с т говорить: «Все те, чого нам треба навчитися або чого знати не треба, про це ми дізнаємося в письмі». А К а с с і-одор говорить: «Письмо є небесна школа навчання для життя, проповідь істини, безсумнівно єдина наука; вона захоплює слухачів плодотворними почуттями, а не пустими прикрасами слів» і т. д.

Причина четверта. 6. Але бог ясно заборонив своєму народові язичницьку науку і язичеські звичаї. «Не вчітеся путей язичників», говорить він (Іер., X). Також: «Хіба немає бога у Ізраїлі, що йдете запитувати Вельзевула, божество Анкаронське?» (4 кн. Царств, I, 3). «Чи не повинен народ звертатися до свого бога? Чи питаютъ мертвихъ про живыхъ? Звертайтесь до закону і відкриття. Коли вони не говорятьъ згідно зъ цимъ словомъ, то немає въ нихъ світла» (Езек., VIII, 19, 20). Чому так? А тому, звичайно, що вічна премудрість від господа бога і з ним перебуває вовіки. Кому іншому відкритий корінь премудрості? (Сірах., I, 6). «Хоч вони бачили світло і жили на землі, але путі мудрості не пізнали: не зрозуміли стежок її» і т. д. Не було чуті про неї в Ханаані і не було видно її у Фемані. Сини Агари шукали земного знання, і байкарі й дослідники — знання, але путі премудрості не пізнали. Але той, що знає все, знає її. Він знайшов усі путі премудрості і дарував її рабу своєму Іакову і влюбленому своєму Ізраїлю» (Вар., III, 20, 21, 22, 23, 32, 36, 37). Не зробив він того ніякому іншому народові, і судів його вони не знають (Псал., CXLVII, 9).

Причина п'ята. 7. Тому, якщо колинебудь його народ відхилявся від його закону до принад людського вимислу, бог звичайно докоряв йому за безумство, що залишав джерело мудрості (Вар., III, 12), але і за подвійний гріх, бо, залишаючи криничне джерело живих вод, висікав собі розбиті водойми, які не можуть держати води (Іер., II, 13). І устами Осії, скаржачись, що його народ надто багато мас зносин з язичниками, додає: «Написав я йому важливі закони мої, але він вважав їх ніби за чужі». (Ос., VII, 12). І що інше, скажіть, роблять ті християни, які книги язичників не випускають з рук уночі і бдень, а на святу книгу божу, як на річ чужу, що до них не стосується, не звертають ніякої уваги? Однак це не пуста річ, якою безкарно можна було б нехтувати, але як свідчить бог (Второз., XXXVII, 47), «є саме наше життя».

Причина шоста. 8. Тому істинна церква і істинні поклонники бога не шукали ніякої школи крім слова божого, багато черпали звідти істинної і небесної мудрості, яка є над усіку світську мудрість. Так, Давид говорив про себе: «Заповідю твою ти зробив мене мудрішим від ворогів моїх, я став розумнішим від усіх учителів моїх, бо розміщлю про відкриття твої» (Псал., CXIX, 98 і далі). Так само і наймудріший із смертних, Соломон, признається: «Господь дас мудрість; з уст його знання і розум» (Припов., II, 6). Свід-

чить і Ісус, син Сіраха (у передмові до своєї книги), що мудрість його, дійсно славна, була почерпнута з читання закону і пророків. Звідси ті захоплення святих, коли в світлі божому бачили світло (Псал., XXXVI, 10). «Щасливі ми, Ізраїлю, що знаємо, що благоугодно богові» (Вар., IV, 4). «Господи, до кого нам іти? Ти маєш глаголи вічного життя» (Іоанн, VI, 68).

Причина сьома. 9. Приклади всіх віків показують, що кожного разу, як церква відхилялася від цих джерел Ізраїля, це було причиною спокуси і гріхів. Про ізраїльську церкву із скарг пророків це досить відомо; а щодо християнської церкви, є відомості з історії, що, поки апостоли і апостольські мужі твердо трималися самого лише евангельського вчення, доти чистота віри була сильна. Але як тільки стали натовпами вливатися в церкву язичники і стали остигати перший жар і прагнення до відокремлення чистого від нечистого і через те почали читати книги язичників, спочатку приватно, а потім у школах, ми бачимо, яке настало змішання і яка заплутаність вчень. Ключ до знання був утрачений саме в тих, що вихвалялися, що він якраз у них тільки; потім, замість членів символу віри з'явилися безконечні вигадані думки; звідси розбрать і суперечки, яким не видно кінця; тому охолола любов і згасло благочестя; таким чином під ім'ям християнства воскресло і царює язичество. Бо слід було сповнитися попередженню Іегови: «Хто не дбаб говорити по слову божому, тому не буде вранішнього світла» (Іс., VIII, 20). Тому навів на них господь усилення і зімкнув очі їх, так що всяке пророцтво для них те саме, що слова в запечатаній книзі та ін., бо вони боялися бoga по заповідях і вченнях людських, і т. д. (Іс., XXIX, 10, 11, 13, 14).

Причина восьма. 10. І, звичайно, наша гідність християн (які через Христа стали синами божими, царським жрецтвом і осягниками майбутнього віку) не дозволяє нам себе і наших дітей ставити так низько і розбещувати, щоб вступати в таке тісне спілкування з неосвяченими язичниками і тішитися читанням їх. Адже, звичайно, синам царів і князів дають у вихователі не паразитів, блазнів, фіглярів, але людей серйозних, мудрих, благочестивих. А ми дітям царя царів, братам Христа, осягникам вічності, не стидаємося давати у вихователі блазня П л а в т а, пустотливого К а т у л л а, брудного О в і д і я, безбожного блюзніра Й у к і а н а, непристойного М а р ц і а л а та інших з того ж великого числа письменників, які не мають пізнання істинного бoga і страху божого! Якщо вони самі жили, не маючи надії на краще життя і тільки лише потопали в бруді сучасного життя, не можуть вони разом з собою не витовхнути в ту ж нечистоту і тих, хто має з ними спілкування. Досить уже, ох, цілком досить нароблено безумств, християни! Тепер уже хай буде покладений край. Бог нас закликає до кращого; на цей заклик слід іти.

Божа школа. Христос, вічна божа мудрість, синам божим у сегої господі наготовив школу, де правителем і верховним диктатором є сам святий дух, а професорами і наставниками—пророки і апостоли, які всі мали істинну мудрість, всі словом і прикладом ясно показують путь істини і спасіння, святі мужі, де учні—тільки божі обранці, первенці від людей, куплені богові і агнцю, а замість наглядачів і сторожів — ангели і архангели, начала і власті

у вишніх (Ефес., III, 10). Все пропоноване дає знання понад усі роздумування людського ума, знання істини, вірне, досконале, яке поширюється на всі потреби цього і майбутнього життя. Адже, тільки уста божі є те джерело, звідки течуть усі струмені істинної мудрості; тільки лице боже в той світильник, звідки розходиться проміння істинного світла; тільки слово бога в той корінь, звідки пробиваються пасостки істинної мудрості. Отже, щасливі ті, хто взирає на лицез боже, уважно слухає і сприймає серцем його слова, бо це одна єдина немінна путь істинної і вічної мудрості, крім якої іншої немає.

Причина дев'ята. 11. Не можна промовчати їй того, як суворо повелів бог своєму народові ухилятися від насліддя язичників і що сталося з тими, хто не звертав уваги на цю заборону. «І буде господь бог твій виганяти перед тобою ті народи» та ін. «Спаліть кумири богів вогнем, не побажай узяти собі срібла і золота, яке на них, щоб це не було для тебе тенетами, бо мерзота це перед господом богом твоїм. І не внось мерзоти і в господу твою, щоб не підпасти за кляттю, як вона» (Второз., VII, 22, 25, 26). І в розділі XII: «Коли господь бог знищить від лица твого народи, тоді стережися, щоб ти не попав у тенета, наслідуючи їх, після знищення їх від лица твого, не сприймай їх обрядів, кажучи: як робили вони, буду робити я. Все, що я тобі заповідує, старайся виконувати, не додавай до того, не віднімай від того» (Второз., XII, 29 та ін.). Хоч Ісус Навін після перемоги нагадував їм про це і вимагав видалити ідолів (Іс. Навін, XXIV, 23), але тому що вони не послухалися, то це насліддя язичників стало для них петлею, так що до зруйнування обох царств вони завжди впадали в ідолопоклонство. І чи не оброзумимося ми, ставши на чужому прикладі обачнішими?

Книги язичників — кумири. 12. Але книги, скаже хтонебудь, це не кумири. Відповідаю: це — насліддя тих народів, яких знищив господь бог наш перед лицем християнського свого народу, як це сталося там, але насліддя більш небезпечне, ніж там. Адже там потрапляли в тенета тільки ті, серце яких було нерозумним. (Іер., X, 14); тут же можуть бути спокушені наймудріші (Колосс., II, 8). Там були діла людських рук (як говорить бог, картаючи ідолопоклонників за нерозумство), тут — твори людського ума. Там блиск золота й срібла заслілював очі, тут — заслілює ум привабливість тілесної мудрості. І що ж? Ти заперечуєш, що язичеські книги — кумири? Отже, хто відвернув від Христа імператора Юліана? Хто віднів розум у пази Льва X, який історію Христа вважав байкою? Яким духом пройнятий був кардинал Бембо, коли відвертав Садоleta від читання святих книг, тому що такому мужу це не личило б? Що ж тепер кидає в безбожжя стількох мудрих італійців і інших? О, якби в реформованій церкві Христовій не було б також таких, яких би Ціцерон, Плавт, Овидій та ін. відвернули б за собою від письма з допомогою якоїсь смертельної отрути!

Викрутка. 13. Коли хто скаже: «Зловживання слід привинити не речам, а особам: в такі благочестиві християни, яким читання язичеських письменників зовсім не шкодить», то на це відповідає апостол: «Ми знаємо, що кумир є нічо, але не у всіх таке знання (саме щодо розрізнення), стережіться, щоб ця свобода

ваша не стала спокусою немічним» (І Корінф., VIII, 4, 7, 9). Отже, хоч милосердний бог багатьох охороняє від загибелі, але нам немає вибачення, коли ми, знаючи про це, і з доброї волі терпимо подібного роду привези (різноманітні, кажу, винаходи людського ума або сатанинської облуди), пройняті духом тонкості і красивості, хоч відомо, що деякі, навіть більшість, бувають обмануті і попадають у тенета сатани. Наслідуємо скоріше господеві, не будемо вносити в наші господи кумирів, не будемо ставити Дагона поруч з ковчегом завіту, ту мудрість, яка звише, не будемо змішувати з земною, тваринною і диявольською і не будемо давати приводів до запалення гніву божого проти наших синів.

Порівняння. 14. Адже, сюди, може бути, стосується й те, що, як розповідає Мойсей, сталося як прообраз. Коли Надав і Авіуд, діти Аарона, молоді жерці (які не досить ще знали свої обов'язки), замість священного вогню поклали у свої кадильниці для кадіння перед лицем господа чужий вогонь (тобто загальний вогонь), їх поразив божий вогонь і померли вони перед лицем господа (Левіт., X, 1 та ін.). А що таке діти християн, як не нове священне жрецтво, щоб приносити духовні жертви богові (І Петра, II, 5). Коли їх кадильниці - уми ми наповнююмо чужим вогнем, то хіба ми не кидаемо їх на жертву ярості гніву божого? Хіба не є чужим і не повинно бути чужим християнському серцю все те, що походить будь-зідки ще, а не від духа божого? А такими, як свідчить апостол (Римл., I, 21, 22; Колосе., II, 8, 9), є більшість безумних вигадок язичеських філософів і поетів. І цілком правильно Еронім назавв поезію «вином демонів», яким вона сп'янює і усипляє необережні душі і навіює їм мрії страхітливих думок, небезпечних замірів і найсоромніших пристрастей. Отже, подобає боятися такого роду чар сатани.

Треба наслідувати ефесців. 15. Коли ми не будемо коритися богові, що повеліває нам бути тут обережними, то постануть проти нас на суді ті ефесці, які, як тільки їм заблищало світло божественної мудрості, спалили всі нескромні книги, що виявилися для них, як християни, непотрібними (Діянн., XIX, 19), а так само і сучасна грецька церква: хоч греки і зберігають написані їх прегарною мовою філософські і поетичні книги своїх предків, які вважалися наймудрішим народом у світі, проте, читання їх вони заборонили і собі, і своїм під загрозою прокляття. Наслідком цього було те, що хоч при навалі варварства вони впали у велике неуцтво і суевір'я, проте, досі зберіг їх бог від антихристиянської мішаниці помилок. Отже, в цьому їх треба наслідувати цілком, щоб (при введені, проте, більшого вивчення священної літератури) легше видалити темряву облуд, що лишилася від язичества. Бо тільки «у світлі божому ми бачимо світло» (Псал., 36). «О, даме Іакова, приходьте і будемо ходити у світлі господньому» (Іс., II, 5).

Заперечення заперечень. 16. Отже, поглянемо з якими запереченнями повстас проти цього людського розуму, звиваючись подібно до змії, щоб не було йому необхідності підкоритися вірі і віддатися богові.

1.
Про велику мудрість у книжках язичників.

17. Твердять так: велика мудрість захована у книжках філософів, ораторів, поетів. Відповідаю: гідні темряви ті, хто відвертає очі від світла. Правда, свої присмерки уявляються півднем, але істоти, породжені для світла, думають інакше. О, суетний чоловіче, ти у темряві людського роздумування шукаєш яскравого світла, підійми очі вгору! З неба йде світло істини від отця світів. Коли в людському умі щонебудь блисне, це іскорки, які тим, що сидять у повній темряві, здавалося, блищаючи чимсь то були, але нащо вони потрібні нам, кому в руки дані палаючі факели (що блищає яскравим світлом бога)? Адже, коли гоня міркують про природу, то вони злегка торкаються поверхні, не зачіпаючи суті. А в святому письмі сам владика природи розповідає великі таємниці про свої діла, з'ясовуючи перші і останні причини всіх створінь, видимих і невидимих. Коли філософи говорять про норови, то вони роблять те саме, що роблять птахи з аліпленими крилами, щоб, рухаючись з великими зусиллями, не посунутися нікуди. Але письмо дає справжню картину добродетелей з сильними закликами, які проникають до глибини серця і живі приклади всього. Коли язичники бажають вчити благочестя, то, не бувши просвічені істинним пізнанням бога і його волі, навчають суевір'я. «Темрява покріє землю і морок — народи: над Сіоном же засяє господь, і тут з'явиться слово його» (Іс., LX). Отже, хоч синам світла можна було б наблизитися іноді до синів мороку, щоб, помітивши різницю між собою і ними, з тим більшою радістю залишатися на дорозі світла, а про їх темряву жалувати, але хотіти вважати кращими іх іскри, ніж напів світло було б нетерпимим і образливим безумством щодо бога і наших душ. Яка користь з того, щоб устигати в справах світських і бути слабим у ділах божествених? Іти слідом за пустими вигадками і нехтувати божественими таємницями? Требастерегтися таких книг і, люблячи святе письмо, уникати їх. Вони, говорить Ісидор, зовні блищають красномовністю слів, а всередині лишаються позбавленими добродетелі і мудрості. Слава для цих книг — це лущина без ядра. Філіпп Меланхтон говорить так: «Чого взагалі, крім сумніву і себелюбства, учать філософи, якщо навіть хтонебудь з них учити найкраще? Марк Ціцерон у творі «Про вище благо і вище зло» весь смисл добродійності оцінює з погляду самолюбства і egoїзму. Скільки гордоців і пихи у Платона! І дуже легко, мені здається, може статися, що цим любочестям трохи заразиться ум, сам по собі високий і сильний, коли захопиться читанням Платона. Вчення Аристотеля взагалі є денка пристрасть до суперечки, так що ми не вдостоюємо його навіть останнього місця серед письменників моральної філософії» (Нарис богословія, відділ «Про гріхи»).

2.
Про необхідність їх для філософії.

18. Говорять також: якщо вони неправильно навчають богословія, зате навчають філософії, яку не можна почерпнути з святої книги, даної для придбання спасіння.

Відповідаю: Джерело премудрості — слово бога всевишнього (Сірах., I, 5). Істинна філософія є не що інше, як істинне пізнання бога і діл його, якої нізвідки не можна навчитися, як тільки з уст божих.

Звідси А в г у с т і н, перелічуючи похвали святому письму, між івшим, говорить так: «Тут є філософія, бо всі причини всієї природи є в божові творці. Тут — етика, бо добре і чесне життя утворюється тільки з того джерела, коли люблять те, що повинно любити, і, таким чином, яким повинно любити, тобто бога і ближнього. Тут — логіка, бо істина і світло розумної душі є тільки бог. Тут також більш похвальний добробут держави: адже найкраще захищається держава тільки на основі і при зв'язку віри і твердої згоди, коли люблять загальне благо, а це найбільше і найістинніше благо є бог. І вже в цьому від дехто довів, що основи всіх філософських наук і мистецтв містяться скоріше в письмі, ніж денебудь, через те треба дивуватися учительству святого духа, який, правда, перш за все намагаючись освічувати щодо невидимого і вічного, разом з тим, проте, в різних місцях робить відкриття щодо основ природного і штучного й дає норми всіх мудрих вимог і дій. Ледве тільки тінь усього цього можна знайти у язических філософів. Отже, якщо вірно хтось з філософів написав, що прекрасна мудрість С о л о м о н а полягала в тому, що він закон бога звів у домі, у школі і в палаци, то що заважає нам сподіватися, що вернеться до нас Соломонова, тобто істинна і небесна мудрість, коли ми внедримо юнацтву замість язических книг закон бога, даючи звідти правила для всякого роду життя? Отже, будемо праугнути до того, щоб у руках у нас було все те, що може зробити нас мудрими, навіть тісю зовнішньою і, так мовити, громадянською мудрістю, яку ми називаємо «філософією». Адже нехай би було так, нехай би були ті нещасливі часи, коли необхідно було синам Ізраїля звертатися до філістімлян, щоб кожному нагострити свій леміш або свій заступ, або свою сокиру, або свою косу, бо не було коваля в країні ізраїльтян (І кн. Царств, XIII, 19, 20). Невже в рівній мірі необхідно, щоб сини Ізраїля завжди такі були нуждені і такі бідні? Це положення веде за собою, принаймні, ту невигоду, що, як там філістімляни постачали ізраїльтянам заступи, але ні в якому разі не давали їм проти себе мечів, так від язичеської філософії ми могли б, правда, запозичити звичайні силогізми, висновки і прикраси промов, але ні в якому разі не можна дістати мечів і списів для викорінення нечестя і суетів'їв. Отже, побажаємо скоріше часів Да вида і С о л о м о н а, коли філістімляни стерті були на порох, а Ізраїль царював і тішився своїми благами.

3. 19. То нехай ті, хто вивчає латинську мову, принаймні, ради стилю читають Т е р е н ц і я, П л а в т а і

А також через красоту стилю. подібних до них. Відповідаю: Невже ми наших дітей будемо водити по трактирах, харчевнях, шинках, до-

Відповідь 1. мах розпости і подібних до них клоаках для того, щоб вони навчилися говорити? Бо куди, скажіть, ведуть юнацтво Т е р е н ц і ї, П л а в т, К а т у л л, О в і д і й та ін., як не по таких огідних місцях? Адже що вони пропонують дивитися, крім забавних видовищ, жартів, банкетів, пияцтва, нечистої любові, розпости, різноманітно задуманих обманів і іншого такого, від чого християнам треба відвертати очі і уші, навіть коли випадково їм це трапиться? Чи думаємо ми, що мало зіспута людина сама по собі і тому їй зовні треба показувати всякі можливі форми мерзот і пропонувати трут

і мечі і ніби навмисно придуманим способом пітovхати її в безодні? Ти скажеш: «Не все в цих авторів погане». Відповідаю: але погане завжди пристає легше, тому посилати юнацтво туди, де погане змішане з добрим — річ, повна небезпек. Адже ті, хто заміряється на чи не будь життя, не мають звички подавати отруту саму одну, та їй не можуть цього зробити, а дають, змішавши з гострими смачними стравами або напоями; проте, отрута виявляє свою силу і несе загибель тому, хто її прийняв. Саме таким чином стародавній той чоловіко-убивця, бажаючи когонебудь спокусити, ввестити, вважає потрібним підсолодити свої пекельні отрути красотами винахідливої, підлесливої мови і вигадки. І ми, знаючи це, не знищимо його нечестивої зброя? Ти скажеш: «Не всі неморальні: Ці церон, Віргіл і Горацій та інші благородні і серйозні». Відповідаю: однак і вони сліпі язичники, які відвертують думки своїх читачів від істинного бога до богів і богинь (Юпітера, Марса, Нептуна, Венери, Фортуни) і інших своїх, звичайно вигаданих, божеств. Алеж бог сказав своєму народові: «Імені інших богів не згадуйте; хай не чутно буде його з уст ваших» (Іс., ХХІІІ, 13). Потім — який там хаос сукір'їв, облудних думок, світських пристрастей, які різним способом стикаються між собою! Вони наповнюють своїх учнів зовсім іншим духом, ніж дух Христа. Христос кличе з світу, вони кидають у світ! Христос навчає самозречення, вони — себелюбства; Христос закликає до смиренства, вони вихваляють гордість; Христос вимагає бути тихими, вони роблять пихатими; Христос вимагає голубиної простоти, ті — тисячами способів розвивають мистецтво мудрування; Христос проповідує скромність, вони — переповнені жартами; Христос любить віруючих, вони роблять невіруючими, суперечниками, непохитними. Я закінчу небагатьма і при тому апостольськими словами: «Що спільного у світла з темрявою? Яка згода між Христом і Веліалом?» (2 Корінф., XVI, 14, 15). Вірно також говорить Еразм (у своїх «Порівняннях»): «Бджоли тримаються далеко від квіток побляклих. Так не слід доторкатися до книги, яка містить у собі погані думки». І ще: «Як найбезпечніше спати на триліснику, бо, твердять, що в цій траві не ховаються змії, так слід звертатися тільки до тих книг, в яких ми не боймося ніякої отрути».

Відповідь 2. 20. А проте, яку особливу красу мають світські письменники проти наших священих? Чи самі лише вони розуміють красоту мови? Найдосконаліший майстер мови є той, хто насадив її, — дух божий, чиє слова солодші меду, гостріші двогострого меча, потужніші, ніж вогонь, що топить метали, тяжчі, ніж молот, що розбиває скелі, — чиє слова були сприйняті і проповідані божими святими. Чи самі тільки язичники розповідають про дивні події? Наші книги повні більш істинних і багато більш дивних сповідань. Чи самі тільки вони вдаються до троп, фігур, натяків, аллегорій, загадок, влучних виразів? Це в повній мірі є і в нас. Тільки хворий може вигадати, що дамаські ріки Абана і Фарфар країн Йордана і вод Ізраїля (4 Царств, V, 12). Тільки підсліпуватий вважає, що Олімп, Гелікон, Парнас більш прекрасні видовища, ніж Сінай, Сіон, Гермон, Фавор, Маслична гора. Туші ті уші, яким ліра Орфея, Гомера, Віргілія звучить приемніше, ніж гуслі Давида.

Зіпсований той смак, для якого вигадані нектар і амброзія і джерела Кастальські більш смачні, ніж істинна небесна манна і джерела Ізраїля. Зіпсуйте те серце, якому більшу втіху дають імена богів і богинь, муз і харит, ніж вшановане ім'я Іегови, воїнств Христа спасителя і різних дарів святого духа. Сліпа та надія, яка поширюється скоріше по полях Елізія, ніж по райських садах. Адже, там усе — байки, тіні істини, а тут усе — дійсність, сама істина.

Відповідь 3. 21. Але, припустимо, нехай і в них також будуть красиві звороти, які можна перенести до нас, прекрасні, вирази, прислів'я, моральні сентенції, невже, проте, ради цих прикрас мови туди треба посылати наших дітей? Хіба не можна взяти в егіптян майно і позбавити їх прикраси? Цілком можливо і навіть треба, за словом господа (Вих. III, 22). Адже все майно язичників по праву належить церкві. Отже, необхідно, говориць ти, нам займатися цим, щоб викрасти. Відповідаю: Манассія і Єфрем, маючи намір для Ізраїля зайняти землю язичників, пішли озброєні, самі мужчини, залишивши дома в безпечному місці юрбу дітей і юрбу беззбройних (Іс. Навін, I, 3). Те саме зробили ми, взявшись на себе завдання обеззбройти язичеських письменників, ми, мужі уже міцні і сильні наукою, розумом, християнським благочестям, і не будемо піддавати тим небезпекам юнацтво. Адже, що буде, коли вони переб'ють нашу молодь або переранять, або візьмуть у полон? Горе! Ми масно досить сумних прикладів того, скількох філософія язичеської юрби відторгла від Христа і кинула в атеїзм. Отже, було б найнебезпечніше посылати вперед озброєних, які б у цих, звише відданіх прокляттю, силою взяли все — золото і срібло і всі їх дорогоцінності — і поділили б серед наслідників господа. Хай піднесе бог героїчні уми, які б усі квіти красоти, зібрані в цих великих пустинях, з любов'ю розсіяли по полях християнської філософії, щоб у ній не було недостачі ні в чому.

Відповідь 4. 22. Якби, проте, когонебудь з язичеських письменників треба було допускати, то нехай це будуть Сенека, Епіктет, Платон і подібні до них наставники в добродетелі і моральності, у яких можна відмітити менше облуд і суетир'їв. Така була рада великого Еразма, який переконаний був у тому, що християнську молодь слід виховувати на самому лише святому письмі; нарешті, він додавав: «Якщо слід було б спинятися на світських книгах, то я хотів би, щоб це були ті книги, які споріднені з святыми книгами» (Еразм у «Скороченому богословії»). Але й до них правильно було б допускати юнацтво тільки після укріплення його в дусі християнства і при тому ці книги спочатку повинні бути виправлені в тому розумінні, щоб імена богів і все те, що тхне суетир'ям, було б усунене. Адже, під цією умовою дозволив бог одружуватися з дівчатами язичеськими, коли ім обстрижуть голову і обріжуть нігти (Второз., ХХI, 12). Отже, щоб нас зрозуміли правильно, ми не цілком забороняємо християнам світські книги, знаючи божественну перевагу, якою Христос обдарував своїх вірних (запам'ятай: уже вірних) без шкоди для себе навіть брати в руки змій і приймати отруту (Марк, XVI, 18). Але ми хочемо застерегти, благаємо і закликаємо, щоб при слабій ще вірі, сини божі не були кинуті на жертву

цим зміям і через нерозсудливе довір'я не було дано їм нагоди отруюватися отрутою. Дух Христа говорить, що синів божих належить годувати чистим молоком слова божого (І Петра, ІІ, 3; Тим., ІІІ, 15).

**Заперечення
четверте про
труднощі святого
письма для
першого віку.**

23. Але при цьому ті, хто необачно захищає справу сатани проти Христа, говорять, що книги святого письма для юнацтва надто трудні і що тому спочатку треба дати в руки йому інші книжки, поки не розв'ється розсудок.

Відповідь 1. Що це мова тих, хто помилляється, не знаючи ні письма, ні слова божого, це я доведу трояким способом. Насамперед відоме сповідання про славетного колись музиканта Тимофея, що в нього був звичай кожного разу, як він приймав нового учня, питати, чи починав він уже вчитися у іншого вчителя. Якщо хто заперечував це, він приймав його за помірну плату, але коли хто відповідав позитивно, він плату подвоював, виставляючи причиною те, що при навчанні його буде подвійна робота: одна, коли він (Тимофей) буде відучувати його від того, чого він навчився погано, а друга робота, коли він буде вчити його справжнього мистецтва. Тому, невже ми, маючи для всього людського роду високого учителя і наставника Іисуса Христа, крім якого нам шукати іншого заборонено (Матв., XVII, 5 і 25), що сказав: «Пустіть дітей приходити до мене і не забороняйте їм» (Матв., X, 14), — все таки проти його єслі будемо водити дітей до інших учителів? Чи не боймося ми того, що в Христа буде надто мало роботи, коли він надто легко буде присплювати їм свої норови, і тому спочатку ми будемо тягати їх туди й сюди по чужих майстернях і, як я сказав, по трактирах, харчевнях і всяких можливих поганих місцях і, нарешті, зіпсущих і заражених представимо Христу, щоб він перетворив їх для себе? Але про кого дбають менше, ніж про це нещасне і само по собі невинне тут юнацтво? Адже, або йому буде необхідно протягом усього життя боротися, відвікаючи від того, до чого воно звикало в першій молодості, або просто його відкине Христос і кине сатані для дальнішого напутіння. Адже, хіба не стає предметом огиди для бога те, що присвячено Молоху? Це страшно, проте, занадто справедливо. Ім'ям милосердя божого благаю: нехай, принаймні, тепер християнські владі і глави церков серйозно подбают про те, щоб не дозволялося приносити далі в жертву Молоху християнське юнацтво, народжене для Христа і освящене хрещенням.

Відповідь 2. 24. Неправдує те, що проголошують, ніби святе письмо занадто високе і понад розуміння дитячого віку. Хіба бог не розумів, як пристосоване слово його до нашого ума (Второз. XXI, 11, 12, 13), хіба не свідчить Давид, що закон божий умудряє малих (саме малих) (Псал., XIX, 8)? Хіба не говорить апостол Петро, що слово боже є молоко для відроджених дітей божих, дане для того, щоб через нього вони зростали і зміцнювалися (І Петро, ІІ, 2)? Ось, молоко боже найніжніше, найсолідніше і найздоровіше, іжа для тількищо народжених дітей божих — слово боже. Нащо треба боротися проти бога, коли скоріше язичеська наука є іжа груба, яка потребує добрих зубів і завжди навіть їх надламує. Таким чином, святий дух устами Давида запрошує в свою школу дітей:

«Прийдіть, діти, послухайте мене: страху господнього навчу вас» (Псал., XXXIV, 8).

Відповідь 3. 25. Визнаємо, нарешті, що є в письмі місця глибокі, але такі, в яких потопають слони, і плавають ягнята, як красиво сказав Легустін, коли хотів відмітити різницю між мудрецями світу, що з погордою накидалися на письмо, і малими у Христі, що смиренно і слухняно підходять до нього. І нашо потрібно негайно кидатися в відкрите море? Можна йти поступово. Спочатку треба обходити береги катехізичного вчення, потім треба йти по неглибоких місцях, вивчаючи священні історії, моральні сентенції та ін.; це не повинне перевищувати розуміння, але повинне підносити до більш високого, до того, що слід. І нарешті вони стануть здатними справлятися з тасмницями віри. Таким чином, з дитинства віддані вивченю святого письма, вони легше збережуться від розбещень світу і вмудряться в спасіння вірою в Христа Іисуса (2 Тим., III, 15). Адже, неможливо, щоб на того, хто віддає себе богові і, сидячи в ногах у Христа, уважно слухає мудрість, що сходить звіше, не діяв дух благодаті, запалюючи світло істинного знання і в яскравому свіtlі показуючи путь спасіння.

Обернене заперечення. 26. Я не буду говорити вже про те, що ті автори, яких нав'язують християнському юнацтву замість біблії (Теренцій, Ціцерон, Віргілій), такі, яким називають святе письмо, а саме — вони трудні і менш зрозумілі для юнацтва. Адже, вони написані не для дітей, а для людей із зрілим судженням, які бувають на сцені і на форумі, отже, іншим вони не дають користі, про що говорить сама справа. Безсумнівно, хтонебудь, ставши дорослим мужем і займаючись відповідними справами, з самого лише читання Ціцерона здобуде більше, ніж якби хлопчиком вивчив напам'ять усього Ціцерона. Отже, чому не відсунути вивчення цих авторів на свій час для тих, хто ними цікавиться, якщо таке зацікавлення є? Але далеко більшої уваги заслуговує те, що ми вже сказали, а саме, що в християнських школах треба виховувати громадян для неба, а не для світу; тому їм треба давати таких учителів, які б прищеплювали скоріше небесне, ніж земне, скоріше священне, ніж світське.

Висновок. Отже, закінчимо словами ангела: «Не може справа людського творіння існувати там, де починає по- казуватися град всевишнього» (4 Ездри, X, 54).

Тому що бог погоджує нам бути деревами правди і насадженням господа на славу його (Іс. LXI, 3), то не подобає, щоб наші діти були молодими деревами насадження Аристотеля або Платона, або Платона, або Туллія та ін. А проте, уже оголошений присуд: «Всяка рослина, яку не отець мій небесний насадив, викорениться» (Матв., XV, 13). Тремті всякий, хто не перестає мудрувати і повставати проти пізнання бога (2 Корінф., X, 5).

РОЗДІЛ ХХVI

Про шкільну дисципліну

Дисципліна в школах необхідна. Вживаний у народному чеському прислів'ї вираз: «Школа без дисципліни є млин без води» — цілком правильний. Як млин відразу спиняється, коли відвести від нього воду, так з необхідності все розвалюється в школі, коли від неї відняти дисципліну. Коли поле не полоти, то відразу виростають згубні для посіву бур'яни. Коли дерева не підрізуються, то вони дичавіють і дають непотрібні пагони. Але з цього не виходить, що в школі повинні весь час лунати крики, вдари, биття; у ній повинні панувати бадьорість і увага як у тих, хто навчає, так і в тих, хто учиться. Адже, що таке дисципліна, як не той метод, через який учні стають справді учнями.

Три вимоги для підтримання дисципліни.

1. Мета дисципліни.

Насамперед, згідно із загальною думкою, я гадаю, що дисципліну треба застосовувати до тих, хто її порушує. Однак не тому, що хтонебудь провинився (адже те, що було, ніяк не може стати тим, чого не було), але для того, щоб той, хто провинився, надалі не робив вчинків. Застосовувати дисципліну треба без збудження, без гніву, без ненависті, але з такою простотою і щирістю, щоб сам той, кого карають, розумів, що кара призначається йому для його власного блага і випливав з батьківського піклування про нього керівників. Тому він повинен ставитися до кари тільки як до приписаного лікарем гіркого літва.

2. З якого приводу треба вживати кари. У всікому разі не з приводу правильно (як ми вже сказали), то воно само по собі привабливе для умів і своєю цікавістю притягне.

Гає до себе всіх (крім хіба якихнебудь виродків серед людей). Якщо іноді буває не так, то вина за це падає не на учнів, а на учителів. Якщо ж ми не маємо способів вміло приваблювати уми, то марно, звичайно, будемо в такому випадку застосовувати силу. Ударі і биття не мають ніякого значення для збудження в умах любові до наук. Безсумнівно, вони викликають у душі огиду до наук і вороже ставлення до них. Тому, коли помічається хворобливий стан духу, що з огидою ставиться до вивчення, його треба викорінювати відповідною духовною поживою і, відразу прописуючи м'які гасоби, а не загострювати суворими ліками. Підтвердження цієї мудрості дає нам само небесне сонце. Рано навесні воно не відразу діє на молоді і ніжні рослини і не відразу сушить і палить їх своїм теплом, але поступово, непомітно зогріває їх, примушує рости і міцніти і, нарешті, виливає свою силу на рослини, уже вирослі і готові дати стигле насіння і плоди. Подібне ж мистецтво виявляє садівник, поводячись більш м'яко і більш обережно з молодими, ніжними рослинами, не пускаючи в хід пилок, ножів, серпів, бо вони (рослини) ще не можуть (не в силі) витерпіти рани. І музикант не б'є кулаком або палицею по струнах

або не вдаряє інструмент об стіну, коли струни ліри, цитри або арфи дають дисонанси, а терпляче настроює їх, прикладаючи все своє мистецтво доти, поки не приведе струни до гармонії. Так само повинні ми пристосовуватися до властивостей ума, приводячи уми до гармонії і любові до наук, коли ми не хочемо з лінівих зробити упертих, а з в'ялих — зовсім дурнів.

Як заохочувати до заняття. 5. Якщо, проте, коли небудь виявиться потреба

краще досягти іншими способами, а не биттям: іноді доганою і громадською доганою, іноді похвалою інших. «От цей або інший винятково уважний, як правильно все розуміє, а ти сидиш байдужий!» Іноді можна заохотити жартом: «Ах ти, дурнику, не розумієш такої легкої речі! Ти займаєшся чимсь іншим!» Можна та-кож улаштовувати тижневі або, принаймні, місячні змагання на першість щодо місця або на відмінність, як про це ми сказали в іншому місці. Треба також стежити за тим, щоб це не стало лише жартом або забавкою і, таким чином, не втратило свого значення, але щоб любов до похвали і страх догани і пониження (в розрядних списках) завжди заохочували старанність. Тому дуже важливо, щоб при цьому присутній був і вчитель і щоб справа велася без зовнішнього бліску, а серйозно, щоб тому, кому доведена недбайливість, дістав догану і почував зніяковіння, а більш старанні прилюдно діставали похвалу.

Ганьбити треба за вати тільки до тих, хто грішає проти поведінки: погану поведінку. 6. Більш сувору і строгу кару треба застосову-
1) за який би то не було прояв безбожжя, близнір-
ство, за неморальність і взагалі за все, що явно спрямоване проти
божественного закону; 2) за вперту неслухняність і навмисну злісність,
коли хто із зневагою ставиться до розпоряджень учителя або кого-небудь іншого з начальників, свідомо і навмисно не робить того, що тре-
ба робити; 3) за зарозумілість, а також за недоброзичливість і лінощі,
через що хтонебудь відмовляється допомогти в ученні товарищеві,
який про це попросив.

I чому це? 7. Провини першого роду ображают величиність
божу, а другого роду — підривають основу всіх
доброчинностей (смирність і слухняність); провини третього роду
перешкоджають швидким успіхам у науках. Те, чого допускаються
проти бoga, є мерзота, яка заслуговує найсуворішої карі; коли хто-
небудь робить щонебудь проти людей і самого себе — несправедливість,
яку треба віправити суворою доганою; те, в чому погрішають проти
П р і с ц і а н а¹, є ганьба, яку треба віправити суворою доганою.
Коротко дисципліна повинна прагнути до того, щоб у всіх і всіма за-
собами збуджувати і зміцнювати — постійною наукою і вправою —
благоговіння до бoga, відчилість до близкінього, бадьорість щодо праці
і виконання юситтєвих завдань.

**3. Форма дисцип-
лінії, взята від не-
бесного сонця.** 8. Кращий зразок дисципліні показує небесне сонце,
яке всьому ростучому дас: 1) постійно світло і
тепло; 2) часто дощ і вітри, 3) рідко блискавки і
громи, хоч і це також на користь усьому ростучому.

¹ Див. примітку на стор. 187.

Як треба застосовувати її.

9. Наслідуючи сонце, керівник школи буде намагатися тримати юнацтво в належних рамках.

1) *Постійними прикладами*, являючи живий зразок у всьому, чого треба навчити. Без цього все інше буде марне.

2) *Напутннями, умовляннями, іноді і доганами*. Однак, чи на час він, чи нагадує, чи наказує, чи ганить, він повинен прикладати величезне старання до того, щоб було ясно, що все це пройняте батьківським почуттям і бажанням усіх навчити і нікого не скривити. Якщо учень не помітив такого почуття і не віевнений у цьому цілком, то він буде ставитися до дисципліни із зневагою і легко настроюватися проти нас.

3) Коли, нарешті, у когонебудь такий нещасливий характер, що ці, порівняно легкі, заходи — недостатні, треба вдатися до більш сильних і не залишати невипробуваними ніяких засобів, перше ніж визнати когонебудь цілком непридатним і безнадійним для виховання. Може бути, про деяких ще й тепер буде справедливим відомий вираз, який говорить: «Фрігійця виправляє тільки биття». У всякому разі така сильна кара буде корисна, якщо не самому покараному, то, принаймні, іншим, наводячи на них страх.

Пересторога. Треба тільки берегтися вдаватися до цих крайніх заходів з усякої причини і часто, щоб запас виняткових заходів не виявився вичерпаним раніше, ніж вживання їх вимагатимуть виняткові випадки.

Суть сказаного. 10. Суть сказаного і того, що слід сказати, зводиться до одного: завдання дисципліни полягає в тому, щоб у тих, кого ми виховуємо для бога і церкви, викликати і, зогріваючи, постійно зміцнювати той змішаний стан почуттів, подібного до якого бог вимагає від своїх дітей, доручених вихованню Христа — щоб раділи вони з трепетом (Псал., XI, 10) і, здійснюючи своє спасіння з страхом і трепетом (Філіпп., II, XII), раділи завжди в господі (Філіпп., IV, 4), тобто, щоб учні могли і вміли завжди любити і поважати своїх вихователів і не тільки охоче дозволяли б себе вести, куди подобає, а й самі, крім того, наполегливо б до цього прагнули. Цей мішаний настрій може бути досягнутий тільки взєсказаним нами способом: добрим прикладом, ласкавими словами і постійно щирою і одвертою прихильністю. Богонь блискавки і грізний гуркіт грому допускається тільки іноді у виняткових випадках, і навіть тут з таким наміром, щоб суворість, знов таки, скільки можливо, перетворювалася в любов.

Підхоже порівнання. 11. Бо де й коли це видано (хай буде дозволено ще раз пояснити це прикладом), щоб золотар тільки самими вдарами молотка міг зробити красиві фігури?

Ніде і ніколи. Вони краще виливаються, ніж карбуються. А коли виявиться щонебудь зайве або непотрібне, то вмілий майстер не вдає грубо молотом, а відбиває тихеною молоточком або відпилює пилкою, або відциплює щиццями, але все це робить обережно, а на кінець ще завжди відполірує і відшлифує зроблену річ. А ми гадаємо, що образ бога живого — розумне створіння можна утворити нерозумним поривом!

Друге порівняння. 12. Адже, і рибалка, збираючись ловити рибу в більш глибоких водах волоком великих розмірів, не тільки причеплює до волока свинець, який би зачурив його і принесив тягтися по дну, але й прив'язує з протилежного краю легкі поплавці, які б піднімали другий кінець волока на поверхню води. Так само той, хто вирішив зайнятися вихованням юнацтва добродетелей, з одного боку, звичайно, повинен буде суворістю схилити юнацтво до страху і покірної слухняності, а з другого — ласкою підняти до любові і радісної бадьюрості. Щасливі художники, які можуть спричинити такий мішаний настрій. Щасливе юнацтво при подібного роду керівниках.

13. Сюди стосується міркування великого мужа д-ра богословія Ейльгара Любіна. Роздумуючи про виправлення шкіл у передмові до Нового Завіту, виданого грекою, латинською і німецькою мовами, він висловив таку думку:

«... Друге — це те, щоб усе, що викладається юнакам відповідно до їх розвитку, вимагало від них нічого не робити проти волі і з примусу, а інавгурації, скільки це можливо, все робити добровільно і самостійно з деякого роду захопленням. Тому я рішуче обетую ти, що різки й биття — ці рабські й зовсім не гідні вільних людей засоби, не повинні застосовуватися в школах і підлягають повному з них видаленню. Їх слід застосовувати тільки до невільників і негідних людей рабського духу. Такі дуже скоро виявляють себе в школах свою поведінкою і швидко повинні бути видалені з шкіл не тільки через свою тупість і нездібність, а також і через зіпсутість, яка в більшості випадків сполучена з нею. А коли ще дати їм на допомогу науки і мистецтва, то в руках безумних людей вони стануть лише знаряддям зіпсутості і мечами, якими вони будуть знищувати і себе, і інших. Але є ще й інші види кар, які і треба застосовувати до вільних і благородних юнаків».

РОЗДІЛ XXVII

Про чотириступневий устрій школ відповідно до віку і успіхів учнів

**Сини світла по-
вніні насліду-
вати мудрість
синів віку.**

1. Ремісники призначають своїм учням певний строк навчання (два роки, три роки і т. д. навіть до семи років, залежно від тонкості і складності ремесла). Навчання єзиково повинне бути закінчене в межах цього строку. Кожний, хто вивчив усе

те, що стосується до його мистецтва, повинен стати з учня підмайстром свого мистецтва, а потім через певний час — і майстром. Те саме повинне бути і в шкільній наукі: для мистецтв, наук і мов треба теж призначити свої строки; тут у межах певного числа років повинне бути закінчене все коло освіти, і з цих майстерень людства повинні вийти люди справді освічені, зовсім моральні і істинно благочестиві.

**Повна освіта ви-
магає присвятити
їй уесь період
юнацтва людини
до 24 років.**

2. Щоб досягти цієї мети, ми беремо для розвитку духовних сил весь час юнацтва (тому що тут доводиться вивчати не одно мистецтво, а весь комплекс вільних мистецтв з усіма науками і кількома мова-

ми), починаючи з раннього дитинства до змужнілості, а саме перші 24 роки життя, які повинні бути поділені на певні періоди

за вказівкою самої природи. Адже, досвід показує, що тіло людини росте приблизно до 25-го року життя і не довше, а потім зміцнюється на силі. Треба вірити, що цей повільний ріст (бо діти звірі, що мають тіла багато більші, досягають свого повного розвитку всього за кілька місяців або найбільше за один - два роки) божественне провидіння призначило для людської природи на те, щоб у людини взагалі було більше часу для підготовки до завдань її життя.

3. Отже, ці роки висхідного зросту ми поділимо на чотири певні періоди: дитинство, отроцтво, юність, зрілість. Кожному вікові треба призначити однотиждінні шестиріччя і відповідну школу так, щоб

I. Для дитинства	було школою	материнське піклування, школа елементарна або народна школа рідної мови, латинська школа або гімназія, академія і подорожі.
II. Для отроцтва		
III. Для юнацтва		
IV. Для зрілості		

Зокрема, материнська школа повинна бути в кожному будинку; школа рідної мови — в кожній громаді, в кожному селі і в кожному містечку; гімназія — в кожному місті; академія — в кожній деревні або навіть у кожній більш значній провінції.

4. При всій відмінності цих шкіл ми, проте, завдання і зміст викладання, щоб у них викладали не різний матеріал, а один і той самий, тільки різним способом, тобто розрізнятися не матиме, що може зробити людей істинними людьми, а формою. Християн — істинними християнами, учених — істинними ученими, тільки сходячи вгору кожним ступенем вище, відповідно до віку і попередньої підготовки. За законами нашого природного методу не можна відривати одні навчальні предмети від інших, а треба викладати їх усі разом, подібно до того, як дерево завжди росте в цілому, відповідно у всіх своїх частинах, рівномірно в цьому, як і в наступному році, поки тільки воно буде стояти, хоч би і протягом ста років.

Відмінність шкіл щодо форм виправ: 5. Проте, відмінність між школами буде троянда. Поперше, у перших двох школах все буде викладатися більш загальними і елементарними рисами, а в наступних — все більш докладно і чітко, подібно до того, як дерево з кожним новим роком все більше

число коренів і гілок пускає, все більше міцніє і дає більше плодів.

6. Подруге, у першій, материнській, школі будуть вправлятися переважно зовнішні чуття з тим, щоб діти привчалися поводитися правильно з оточуючими предметами і розпізнавати їх; у школі рідної мови будуть вправлятися більше внутрішні чуття, сила уявлення і пам'ять з їх виконавчими органами — рукою і язиком — через читання, письмо, малювання, спів, лічбу, вимірювання, зважування, запам'ятовування різного матеріалу та ін.; в гімназії буде розвиватися розуміння і судження про весь зібраний відчуттями матеріал з допомогою діалектики, граматики і всіх інших реальних наук і мистецтв, які вивчаються через запитання: що?

чому? Нарешті, академія буде розвивати переважно те, що стосується волі, а саме: здібності, які навчають зберігати гармонію (а розладнане приводити до гармонії). Щодо душі, це дає богословів, щодо ума — філософія, щодо життєвих функцій тіла — медицина, щодо зовнішнього блага і стану — юриспруденція.

7. I це правдивий метод успішно розвивати уми.

Підстави для Спочатку засвоювати самі речі з допомогою зов-
цісі градацій. **нішних чуттів, на які безпосередньо діють ці речі.**

Потім, у свою чергу, збуджені внутрішні почуття навчаються виражати і уявляти відображення речей, сприйнятих зовнішніми чуттями як через пригадування, так і з допомогою руки і язика. Коли ж це підготовлене, нехай починає діяти розум і стараним міркуванням все порівнює і зважує для ґрунтовного вивчення взаємовідношення усіх речей; це розів'є правдиве розуміння речей і судження про них. Нарешті, нехай привчиться в усьому законно виявляти свою владу воля (яка є центром і керівницею усіх дій людини). Бажати формувати волю раніше розуміння речей (як і пізнання раніше уяви і уяву раніше чуттєвих сприйнят) — це значить марно витрачати працю. Однак так роблять ті, хто навчає дітей логіки, поезії, риторики, етики раніше пізнання реального і чуттєвого світу. Вони роблять так само, як коли б хтонебудь бажав навчати танців дворічну дитину, яка пробує ходити на неміцьких ще ногах. Ми вирішили скрізь іти сидом за природою, і, як вона виявляє свої сили одні за одними, так і ми повинні стежити за послідовним порядком розвитку розумових здібностей.

8. Третя відмінність буде полягати в тому, що

3. Одні будуть в нижчих школах — материнській і школі рідної вправлятися тут, мови — буде здобувати освіту все юнацтво тієї а інші там. і другої статі; в латинській — переважно ті юнаки, в яких прагнення вищі, ніж бути ремісниками, а з академії будуть виходити вчені і майбутні керівники інших, так, щоб церкви, школі і громадським установам, закладам ніколи не бракувало відповідних керівників.

9. Ці чотири роди шкіл не без підстави можна було б порівняти з чотирма порами року. Материнська школа являє собою прекрасну весну, прикрашену бруньками і квітами різних ароматів. Школа рідної мови являє собою літо з її стиглим колосом і деякими

ранніми плодами. Гімназія відповідає осені, що збирає багаті плоди з полів, садів і виноградників і складає це в скарбницю ума. Академія, нарешті, — це зима, яка дає зібраним плодам різні призначення, щоб було на що жити весь інший час життя.

10. Можна було б також таким методом старанного виховання юнацтва порівняти з культурою садів. Шестипірчині діти, прекрасно виховані шкільуванням батьків і няньок, могли б бути схожими на молоді деревця,

стараючи посаджені, які добре вкоренилися і починають пускати гілочки. Діти дванадцяти років схожі на деревця, які вже вкриті гілками і пускають бруньки; що в них міститься, звичайно, ще не досить ясно, але скоро стане ясним. Юнаки вісімнадцяти років, які вже

знають мови і мистецтва, подібні до дерева, яке з усіх боків вкрите квітками, приємно тішить очі і дає присманий аромат для нюху, а для смаку обіцяє певні плоди. Нарешті, молоді люди двадцяти чотирьох або двадцяти п'яти років, які вже повністю пройшли академічні науки, являють собою дерево, звідусіль вкрите плодами такої стигlostі, коли слід уже зривати їх і збирати для різних цілей.

Але це треба подати докладніше.

РОЗДІЛ XXVIII

Нарис (ідея) материнської школи

**Першорядне по-
винне бути ви-
чене спочатку.**
1. В перші ж роки дерево відразу випускає з свого стовбура всі головні гілки, які воно буде мати і яким пізніше доведеться розростатися. Отже, так само, чого б ми не хотіли навчити людину на її користь протягом усього життя,— все це повинне бути викладене їй у цій першій школі. Що це здійсненне, ясно буде з нашого побіжного перегляду всього того, що підлягає вивченю. Вкажемо на це коротко, зводячи все до двадцяти головних відділів.

**Перелік знань,
які підлягають
засвоєнню:**
I.
2. *Метафізика* (так звана) в загальних рисах первісно засвоюється тут, бо діти спочатку сприймають все в загальних і неясних обрисах, помічаючи, що все, що вони бачать, чують, ідять, до чого дотикаються,— все це існує, але не відрізняючи, що це таке окрема, і лише потім поступово в цьому розбираючись. Отже, вони вже починають розуміти загальні терміни: «щось», «ніщо», «є», «небає», «так», «не так», «де», «коли», «схоже», «несхоже», що загалом і є основою метафізики.

II.
3. У *природознавстві* (*фізиці*) в це перше шестиріччя можна довести дитину до того, щоб вона знала, що таке вода, земля, повітря, вогонь, дощ, сніг, лід, камінь, залізо, дерево, трава, птах, риба, віл та ін. Дитина повинна знати також назви і використання принаймні зовнішніх членів свого тіла. В цьому віці це засвоюється легко і кладе початок природознавству.

III.
4. Початки *оптики* дитина дістас через те, що починає відрізняти і називати світло й темряву, тінь і відмінності основних кольорів: білого, чорного, червоного та ін.

IV.
5. Початки *астрономії* полягають у тому, щоб знати, що називають небом, сонцем, місяцем, зорями, і помічати, що вони щодня сходять і заходять.

V.
6. Перші початки *географії* полягають у тому, що діти, відповідно до характеру місцевості, де вони виховуються, навчаються розуміти, що таке гора, долина, поле, річка, село, замок, місто.

VI.
7. Основи *хронології* закладаються в тому випадку, коли дитина розуміє, що називається годиною, днем, тижнем, роком, а так само, що таке літо, зима та ін. і вчора, позавчора, завтра, післязавтра та ін.

VII. 8. Початки історії полягають у тому, щоб дитина могла пригадувати і розповідати, що сталося недавно, як той чи інший у тій чи іншій справі діяв, — байдуже, коли це буде хоч би тільки по-дитячому.

VIII. 9. Коріння арифметики закладаються через те, що дитина розуміє, коли говориться «мало» й «багато», вміє рахувати, хоч би до десяти, і зробити спостереження, що три більше, ніж два, і що одиниця, коли додати її до трьох, дає чотири та ін.

IX. 10. Діти будуть мати елементи геометрії, коли зрозумілість, що ми називамо великим і малим, довгим і коротким, широким і вузьким, товстим і тонким; а також — що ми називамо лінією, хрестом, колом та ін., і бачать, що те або інше вимірюється п'яддю, ліктем, сажнем та ін.

X. 11. Також початкові основи статики вдобуваються тоді, коли діти помітять, що речі зважуються на терезах, і навчаться самі дещо важити на руці, щоб визначити, важке воно чи легке.

XI. 12. Початковий досвід у механічній праці діти дістають у тому випадку, коли їм дозволити, мало того, навчати їх, завжди щонебудь робити, наприклад: переносити речі туди й сюди, приводити їх так чи інакше до ладу, будувати щонебудь або руйнувати, зв'язувати та ін. — все це дітям приемно робити в цьому віці. Тому що це не що інше, як прагнення обдарованої природи до штучного відтворення речей, то не тільки не слід перешкоджати таким заняттям, а необхідно підтримувати їх і розумно керувати ними.

XII. 13. Діалектичне мистецтво виявляється вже в цьому віці і пускає свої паростки, коли дитина, помічаючи, що розмова ведеться через запитання і відповіді, і сама також привчається де про що запитувати і відповідати на запитання. Слід тільки привчити дітей ставити підхожі запитання, а на запитання відповідати просто, щоб вони привчалися твердо тримати думку в межах запропонованої теми, а не відхилятися від неї.

XIII. 14. Дитяча граматика буде полягати в тому, щоб правильно говорити рідною мовою, тобто відразно вимовляти букви, склади, слова.

XIV. 15. Початок риторики буде покладений тоді, коли діти стануть наслідувати ті тропи і фігури, які зустрічаються в домашній мові. Але особливу увагу треба звернути на жестикуляцію, яка відповідає характерові мови, в зв'язку з вимовою, а саме при запитанні підвищувати останні склади, а при відповіді знижувати та ін., чого навчає, звичайно, сама природа, а коли щонебудь буде неправильне, то легко можна це поправити розумною вказівкою.

XV. 16. З поезією діти познайомляться, вивчаючи в цьому ранньому віці якнайбільше маленьких віршів, переважно морального змісту, ритмічних або метричних, які звичайно викликаються в рідній мові.

XVI. 17. Початки музики будуть полягати в тому, щоб навчити співати деякі, більш легкі, місця з псалмів і священних гімнів, що буде проведено в процесі щоденних молитовних вправ.

XVII. 18. Початкові знання в господарстві будуть полягати в тому, що діти запам'ятають назви осіб, з яких складається сім'я: хто називається батьком, матір'ю, служницею, служником, найманим робітником і т. д., а також — назви частин будинку: сіней, кухні, спальні, стійла і хатніх предметів: стола, блюда, ножа, щітки, разом з їх уживанням.

XVIII. 19. Меншим може бути попереднє ознайомлення з політикою, бо уявлення в цьому ніжному віці навряд чи поширюються за межі своєї домівки. Проте, і це можливе, коли діти помітять, що деякі громадяни міста збираються в ратуші і називаються членами ради, а з них хтонебудь зокрема називається міським головою, другий — міським суддею, третій — нотаріусом та ін.

XIX. 20. Вчення про моральності (*етику*) повинне тут дістати особливо тверду основу, коли ми хочемо, щоб добродетелі, так мовити, зрослися з добре вихованим юнацтвом.

Наприклад:

1) *Помірність*, яка полягає в додержанні міри в іді і в іжі і в тому, щоб нічого не дозволяти собі понад необхідне для задоволення голоду і спраги.

2) *Охайність* при іді, в одязу і обережне поводження з ляльками і іграшками.

3) Належна повага до старших.

4) Завжди швидка й охоча слухняність до наказів і заборон.

5) Невхильна правдивість у всіх словах, щоб ніколи не дозволялося брехати або обманювати — ні жартома, ні серйозно (бо поганий жарт кінець - кінцем може перейти в негарний вчинок).

6) *Справедливості* діти будуть навчатися, не присвоюючи нічого чужого, не виносячи, не затримуючи, не ховаючи чогонебудь проти волі того, кому належить річ, ні в чому нікому не роблячи зла, ні в чому не заздрячи та ін.

7) Нехай діти якнайшвидше привчаються до любові, щоб бути готовими жертвувати з свого майна щоразу, як хтонебудь буде просити їх у нужді; мало того — щоб вони допомагали і з власного бажання. Ажже, це є найсправжніша християнська добродетель, яка перед усіма нам заповідана духом Христа: запалення його в серцях людей, особливо в сучасному, зовсім холодному, старіючому світі, буде служити на благо церкви.

8) Слід також привчати маленьких дітей до постійної праці і постійних заняттів, однаково, чи буде то серйозне діло, чи гра, аби тільки діти не любили бути без діла.

9) Нехай привчаються не базікати завжди, і не виказувати усього, що попаде на язик, а *розумно мовчати*, коли того вимагає справа, коли говорять інші, коли присутній хтонебудь з поважних осіб, коли сама справа вимагає мовчання.

10) Але особливо треба привчати дітей у цьому першому віці до терпіння, яке буде потрібне протягом усього життя, щоб вони навчилися перемогти себе, керуватися розумом, а не поривами; перш ніж пристрасті бурхливо прорвуться і пустять коріння, краще вгамовувати гнів, ніж давати йому волю та ін.

11) Пристойливість і готовість служити іншим є краща прікраса юності і навіть усього життя. Тому до неї слід привчити дітей уже в ці перші шість років, щоб вони не пропускали нагоди бути завжди там, де тільки є можливість бути корисним в якійнебудь справі іншим людям.

12) Проте, сюди треба приєднати свічливість, щоб нічого не робити недоречно і безглаздо, а у всьому чинити з пристойною скромністю. Сюди належать форми громадської поведінки, привітання, відповіді на них, скромні прохання, коли чогонебудь потребуєш, подяка за зроблену послугу з пристойними поклонами і цілуванням руки і т. д.

21. Нарешті, у вивченні релігії і благочестя можна шестиричних дітей довести до того, щоб вони вивчали напам'ять розділи катехізису, основи своєї віри і, скільки дозволяє вік, починали розуміти її і застосовувати на ділі. Саме вони повинні звикнути до того, щоб, охоплені сприйманням божества, вони почували скрізь присутність бога, боялися його як найсправедливішого мадовооздаючого за зло, не допускаючи нічого поганого, а, з другого боку, вони повинні любити його, наймилощівішого воздаючого за добро, поклоняючись йому, призивати і хвалити його, і, сподіваючись від нього милосердя і в житті і після смерті, не пропускати нагоди робити все добре, що, як вони помічають, угодне йому, і, таким чином, жити ніби перед очима бога і (як говорить письмо) ходити перед Богом.

Користь такого виховання в дитинстві.

Чому не можна зробити ніяких доказівок.

(рідної мови і в латинській школі), не можна з двох причин. Поперше, тому, що серед домашнього клопоту батькам не можна додержуватися порядку так старанно, як це буває в громадській школі, де займаються тільки освітою юнацтва. Подруге, тому, що розумові здібності і охота до вчения проявляються в дітей надзвичайно перівномірно — в однієї дитини раніше, у другої — пізіше. Деякі діти двух років уже прекрасно говорять і швидко все сприймають, інші в п'ять років ледве роблять те саме, отже, взагалі що першу освіту в ранньому віці треба віддати на розсудливість батьків.

Проте, є два прекрасні посібники: 1. **Підручник для рівніцтва батькам і школам**, щоб вони добре знали свої обов'язки. У книжці повинне бути дошколи.

кладно описане все те, чого треба наставати в дитинстві і в яких випадках треба приступати до важливої справи і якими способами й сполученнями слів і жестами треба це відрізувати дітям. Написати подібну книжку (під заголовком «Підручник для материнської школи») ми беремо на себе.

**2. Засіб для про-
будження чуттів.** 25. Другим посібником, який повинен бути корисним для вирав у цій материнській школі, буде *книжка з малюнками*, яку треба давати самим дітям. Адже, тому що тут треба розвивати переважно чуття для сприймання зовнішніх предметів, а зір серед чуттів займає найвидатніше місце, то ми зробимо правильно, включивши сюди всі головні предмети з фізики, оптики, астрономії, геометрії і т. д., хоч би в тому порядку, який ми тільки що подали. Тут можуть бути намальовані: гора, долина, дерево, птах, риба, кінь, віл, вівця, людина різного віку, різної величини, різного зросту; потім — світло і темрява, небо з сонцем, місяцем, зорями, хмарами; основні кольори; потім хатні предмети і інструменти ремесла: горшки, блюда, кухлі, молотки, щипці та ін.; далі зображення високих осіб, наприклад царя з скіпетром і короною, а також солдата із зброєю, селянина з плугом, візника з возом, листоносі на дорозі, і скрізь все таки повинен бути напис, що означає кожний предмет: кінь, віл, собака, дерево та ін.

Користь з такої книги. 26. Ця книга буде корисна з трьох поглядів: 1) Для посилення враження від речей, як уже було сказано.

2) Для приваблення юних умів до того, щоб у будь-яких книгах вони шукали цікавого — в розумінні більш легкого привчання до читання. 3) Тому що над кожним малюнком буде написана його назва, з цього може початися навчання букв.

РОЗДІЛ XXIX

Ідея школи рідної мови

Школа рідної мови 1. В розділі IX ми вказали, що всю молодь тієї і *новинна пере-
дувати латин-
ській школі.* другої статі треба посылати в громадські школи. Тепер я додаю, що всю молодь спочатку треба посылати в школу рідної мови. Проти цієї думки є заперечення.

I. Це піпер у першій книзі «Церковної держави» (розділ 7) і Альштед у розділі 6 своїх «Шкільних міркувань» радять посылати в школу рідної мови тільки тих дівчаток і хлопчиків, які з часом будуть займатися ремеслами, а хлопчинів, які своїми батьками призначаються до вищої освіти, треба посылати не в школу рідної мови, а прямо в латинську школу. Альштед додає: «Нехай, хто хоче, не згоджується. Я пропоную той шлях і ту путь освіти, на яку я хотів би направити тих, кого я хотів би бачити найкраще освіченими». Але міркування нашої дидактики примушують з цим не погодитися.

2. А саме: 1) *Ми прагнемо до загальної освіти у всьому людському для всіх, хто народився людиною.* Отже, треба вести всіх вкупі, доти, поки можна вести вкупі, щоб усі взаємно один одного підбадьорювали, заохочували, спонукали.

II. 2) *Ми бажаємо, щоб усі діставали виховання в усіх добродетелях*, а саме: у скромності, згоді, готовості до взаємних послуг. Тому не треба розділяти їх так рано і не слід давати деяким з них приводу нестися перед іншими і з презирством ставитися до них.

III. 3) Уявляється трохи передчасним вирішати на шостому році від народження, до якого покликання хтось будь приdatний, чи до заняття науками, чи до ремесла; у цьому віці ще не досить виявляються розумові здібності і нахили; те й друге краще з'ясується пізніше. Які трави в саду виполювати, які залишати, дізнаєшся тільки після того, як вони підростуть, а не тоді, коли вони ще дуже малі. Адже, не тільки діти багатих або знатних, або службовців народжуються для високих звань, щоб для них лише повинна була бути відкрита латинська школа, а всі інші діти безнадійно від неї відсторонялися. Вітер віє, де хоче, і не завжди починає дуті в певний час.

IV. 3. 4) Четвертою підставою у нас є те, що наш загальний метод має на увазі не саму лише безмірно любому німбу — латинську мову, але шукає шляху до розвитку так само і рідних мов усіх народів, щоб усяке дихання все більше й більше хвалило господа. Цього прагнення не слід розладнувати таким довільним перестрибуванням через усю школу рідної мови.

V. 4. 5) Вчити когонебудь іноземної мови первіє, ніж він опанує рідну мову,— це те ж саме, як якби хто надумався навчати свого сина іздти верхи раніше, ніж той навчаться ходити. Краще діяти по ступенях, як це показано в основоположенні IV розділу XVI. Як Ціцерон заявляв, що він не може навчати виголошувати промови того, хто не вміє говорити, так при нашому методі ми признаємося, що не можемо навчати по-латинськи того, хто не знає рідної мови, бо останню мову ми призначили керівником для першої.

VI. 5. 6) Нарешті, тому що ми *прагнемо до реальної освіти*, учні однаково легко можуть пройти те, що стосується до зовнішнього світу, з допомогою книг на рідній мові, які дають назви речей. Після того вони тим легше вивчати латинську мову, прикладаючи до відомих уже речей тільки нові назви, додаючи в прекрасній градації до фактичного пізнання речей пізнання їх причинних зв'язків.

6. Отже, беручи на увагу нашу пропозицію про Межі й мета школи на рідній мові. поділ школи на чотири ступені, школу рідної мови ми визначаємо так: межа і мета школи рідної мови будуть полягати в тому, щоб всі діти між шістьма і дванадцятьма (або тринадцятьма) роками навчалися того, користування чим поширювалося б на все їх життя. А саме:

I. Легко читати все, надруковане і написане рідною мовою.

II. Писати спочатку красиво, потім швидко і, нарешті, правилно згідно з правилами граматики рідної мови, які треба буде викласти учням у найпростішій формі і встановити вправи для засвоєння їх.

III. Рахувати цифрами і на рахівниці, відповідно до потреби.

IV. Все вимірювати правильно всіма способами: довжину, ширину, віддаль та ін.

V. Співати всі вживані мелодії, а хто більш здібний, того навчати також початків художньої музики.

VI. Вивчити напам'ять більшу частину псалмів і духовних гімнів, які вживаються в церкві в кожній місцевості, щоб, виховані на прославленні бога, діти могли (як говорить апостол) навчати і врозуміти

ляти одно одного псалмами, гімнами і духовними піснями, оспівуючи у благодаті в серцях своїх бога (Колос., III, 16).

VII. Крім катехізису, учні повинні найточніше знати історію і найбільш видатні тексти всього святого письма, щоб могли сказати їх напам'ять.

VIII. Учні повинні засвоїти вчення про моральність, висловлене в правилах, з'ясоване прикладами відповідно до розвитку цього віку, розуміти його і намагатися застосовувати на ділі.

IX. Про політичне і економічне становище вона повинні знати стільки, скільки це необхідне для розуміння того, що відбувається в них на очах щодня вдома і в місті.

X. Мати поняття в найзагальніших рисах про історію створення, падіння і викуплення світу, який управляється мудрістю божкою.

XI. Крім того, вивчити основи космографії: про круглу форму неба, про кульоподібність всякої посередині землі, про океан, що обмиває землю, про різноманітні вигини морів і рік, про більш значні частини світу, про головні дережави Європи; особливо ж учні повинні засвоїти міста своєї батьківщини, гори, ріки і все, що є в ній визначного.

XII. Нарешті, учні повинні ознайомитися з усіма більш загальними прийомами ремесл, почасти для того, щоб не лишатися неуками ні в чому, що стосується людських справ, а почасти навіть і для того, щоб пізніше легше виявився їх природний нахил, до чого хто почував переважне покликання.

Чому тут ставиться такі широкі цілі. 7. І коли все це належним чином буде виконане в цій школі рідної мови, то не тільки для тих юнаків, які вступлять у латинську школу, але й для тих, які присвятять себе землеробству, торгівлі і ремеслам, не може зустрітися ніде нічого такого нового; з чим би вони хоч почасти не були уже знайомі. Отже, те, чим пізніше кожний буде займатися в своїй діяльності або що буде чути на священичих зборах, або в інших місцях, або, нарешті, читати в будьяких книгах, — все буде або тільки більш повним висвітленням, або більш докладним з'ясуванням речей, уже раніше відомих, і учні виявляться справді здібними все це більш правильно розуміти, виконувати, обмірковувати.

Засоби, придатні для досягнення цих цілей: 8. Для досягнення цих цілей повинні служити такі засоби:

I. Всі учні школи рідної мови, заняття в яких тривають шість років, повинні поділятися на шість класів, які займаються, скільки можливо, в окремих приміщеннях, щоб не заважали один одному.

ІІ. Книги. II. Для окремих класів повинні бути призначенні свої окремі книги, які б вичерпували все потрібне для цього класу (оскільки справа стосується матеріалу для наукової, моральної і релігійної освіти), щоб і в яких інших книгах не було потреби, поки учні перебувають на даній стадії навчання, але зате вже з допомогою вказаних книг вони безпомилково досягали б наміченої мети. Необхідно, щоб ці книги вичерпали всю рідну мову, тобто всі назви речей, які відповідно до свого віку здатні засвоїти діти, і головні найбільш уживані звороти мови.

Зміст книг для різних класів один і той самий; **вони будуть різнятися лише формою.**

9. Отже, відповідно до числа класів, цих книг буде шість і вони будуть відрізнятися одна від одної не стільки змістом, скільки формою. Всі вони будуть трактувати про все, але кожна попередня книга буде викладати більш загальне, більш відоме, більш легке; а кожна наступна — буде давати можливість розуміти більш окреме, менше відоме, більш трудне або буде вносити якийнебудь новий метод у розгляд тих самих речей, щоб дати уму нову насолоду. В чому тут справа, ми скоро це з'ясуємо.

I все буде пристосоване до характеру дитячого віку.

10. Слід подбати про те, щоб усе було тут пристосоване до дитячих здібностей, які з природи своєї склонні до приемного, жартівливого, ювелірного і не склонні до серйозного і суворого. Отже, для того, щоб було засвоєне, і при тому легко і з задоволенням, серйозне, що колись має дати істотну користь, скрізь треба корисне поєднувати з приемним, щоб постійними принадами приваблювати уми і спрямовувати їх туди, куди ми бажаємо.

Щоб привабити учнів, треба пристосувати книги красивими заголовками.

11. Нехай також книги ці прикрашаються заголовками, які б свою красою приваблювали юнацтво, а разом з тим красиво виражали б увесь зміст. Запозичати їх, мені здається, можна від різних видів саду — найпрекраснішого, що ми маємо. Тому що школа порівнюється з садом, чому б книжку першого класу не назвати фіалковою грядкою, книгу другого класу — рожевим кущем, книгу третього класу — пурпуром та ін.?

Всі технічні терміни повинні бути тут висловлені рідною мовою.

Чому?

Цькими словами. Підстави:

1) Ми хочемо допомогти юнацтву, щоб воно все сприймало без затримки. Але іноземні слова раніше, чим їх зрозуміють, необхідно потребують роз'яснення і навіть, бувши з'ясованими, вони незрозумілі, і учні тільки вірять, що вони означають те, що треба означати, і трудно задержують їх у пам'яті. Тоді як рідною мовою треба лише пояснити ту реч, яка означається словом, і відразу ж усе стає зрозумілим і засвоюється пам'ятю. Наша мета полягає в тому, щоб при цьому першому навчанні було як найменше всяких затримок і труднощів і щоб усе йшло якнайлегше.

II. 2) Крім того, ми бажаємо, щоб рідні мови розвивалися не за прикладом мови французів, які задержують незрозумілі народові грецькі і латинські слова (ім закидає це Стевін), але все виражаючи словами, зрозумілими народові. Так, той самий Стевін порадив цей принцип своїм співвітчизнянам бельгійцям («Географія», кн. I) і прекрасно провів це в математиці.

Потрійне запечення.

13. Проти цього можуть, розуміється, бути запеченні, і такі запереченні звичайно й робляться. Поперше, не кожна мова така багата, щоб на ній однаково вдало можна було передавати грецькі і латинські терміни.

Подруге, хоч би вони й були передані, проте, вчені, які звикли до своїх термінів, не відступляться від них. Нарешті, краще, щоб і діти, яких треба буде навчати і латинської мови, вже тепер привчалися до мови всіх, щоб після не було потреби знову вивчати технічні терміни.

14. Я відповідаю на це. Коли якнебудь мова виявляється темною, неповною, недосконалою для висловлення потрібних речей, то вина не в мові, а в людях. Римляни і греки повинні були придумати слова раніше, ніж вони ввійшли у вжиток, і спочатку їх слова здавалися грубими, темними, до того, що самі римляни й греки були не певні, чи можна їх облагодіти; проте, коли вони були прийняті, то виявилося, що немає нічого виразнішого, ніж вони.

Це ми знаємо про слова: *ens* (утворене), *essentia* (суть), *substantia* (субстанція), *accidens* (випадкова ознака), *qualitas* (якість), *quidditas* (властивість) та ін. Отже, за мовою остановки, не буде, аби тільки самі люди не пожаліли старання.

15. Щодо другого заперечення, то нехай вчені на друге люди і задержують для себе свої терміни. Ми тут заперечення. ідемо на допомогу простим людям у тому, щоб якимнебудь способом довести їх до розуміння вільних мистецтв і наук, не говорячи з ними на іноземній мові чужими для них словами.

16. Хто, нарешті, з дітей пізніше буде вивчати На третє мову, той не відчує особливого ущербу від того, що заперечення. знає технічні терміни рідною мовою, і від того, що бога раніше називав «батьком» на рідній мові, а не на латинській.

ІІІ. Третя вимога — добрий метод; чотири його закони. 17. Третя вимога полягає в легкому методі викладати ці книги юнацтву. Цей метод можна висловити так: I. *Щодня шкільним заняттям повинно приділяти лише по чотири години: дві години до півдня і стільки ж після півдня;* весь інший час учні можуть з користю віддавати домашнім роботам (особливо біdnіші) або якомунебудь пристойному дозвіллю.

ІІІ. Вранішні години треба присвячувати розвиткові ума і пам'яті, в години після півдня повинно розвивати руку і голос.

ІІІ. Отже, у вранішні години учитель прочитає і повторить урок на цю годину при загальній увазі, а коли потрібне буде якнебудь пояснення, то він даст його в найдоступнішій формі так, щоб слухачі не могли його не зрозуміти. Потім він запропонує учням повторити це по черзі самим так, щоб, поки один читає ясно і виразно, інші, дивлячись у свої книги, мовччи стежили б за ним. Після півгодини або більше подібних вправ більш здібні спробують те саме повторити без книги, і, нарешті, виявляться здатними зробити це навіть і менш здібні. Адже, для годинного проміжку, відповідно до сприйнятливості дитячих умів, цього буде зовсім небагато.

ІV. Те саме буде ще більш закріплене в години після обіду, в які ми не бажасмо розбирати нічого нового, а будемо повторяти те саме; повторяти почасти, переписуючи з тих же самих книг, почасти змагаючись: хто швидше запам'ятає все, про що говорилося раніше, і повторить це або правильніше, красивіше перепишe, проспіваe, порахує і т. д.

Чому ми радимо,
щоб усі класні
книги були
переписані
руково учнів.

18. Не без підстави ми радимо, щоб учні всі свої друковані книги переписували якнайхайніше свою власною рукою.

1) Це допоможе тому, що правильніше все запам'ятатися, бо думка буде довше зайнята одним і тим

самим материалом.

2) Цією щоденною вправою в писанні учні набудуть собі навичку писати красиво, швидко, правильно, що надзвичайно потрібне і для дальших шкільних запять і для життєвих справ.

3) Для батьків дітей це буде найнаочнішим доказом, що в школі робиться те, що повинне робитися, і вони матимуть змогу легше судити про успіхи дітей, бачачи, як вдало діти посуванося вперед.

19. Все більш частково ми віскладаємо на інший

**Порада про
включення єюди
вивчення
іноземних мов.**

дцяти, дванадцяти років, а саме — у проміжку між школою рідної мови і латинською школою. Для цього найзручніше послати їх туди, де в щоденному вжитку не рідна мова, а та, яку вони повинні вивчати. Діти цілком засвоють цю мову, якщо вони на новій мові будуть читати, переписувати, запам'ятовувати вже раніше ім відомий матеріал з книг рідної школи і робити запозичені звідти письмові і усні вправи.

РОЗДІЛ XXX

Парис латинської школи

Її цілі: чотири
мови і вся енци-
клопедія наук.

1. Ії ціллю ми ставимо — разом з чотирма мова-ми вичерпати всю енциклопедію наук. З тих юнаків, яких ми правильно проведемо через ці класи, по-винні вийти:

I. Знанці граматики, які твердо засвоїли всі явища мови і можуть роз'яснити їх у латинській і рідній мові досконало, а в грецькій і єврейській — скільки це потрібно.

ІІ. Діалектики; цілком досвідчені у визначенні і розрізенні понять у доведеннях і запереченнях.

III. Риторики, або оратори, які вміють красиво говорити на всяку тему.

IV. Знаки арифметики.

V. Геометрія — як для різних життєвих потреб, так і тому, що ці знання особливо збуджують і загострюють здібності до вивчення інших предметів.

VI. Музиканти — як на практиці, так і в теорії.

VII. Астрономія, які знайомі, принаймні, з основами вчення про сферу і з її обчисленнями, бо без цього не будуть ясні ні фізика, ні географія, ні більша частина історії.

¹ Це й були ті прославлені сім вільних мистецтв¹, знання яких,

¹ Septem artes liberales — «сім вільних наук» — зародок системи загальної освіти. Початкове формулювання і обґрунтування цієї сукупності навчальних предметів дав грецький філософ Платон (427—347 рр. до н. е.): В Серед-

на загальну думку, повинен мати магістр філософії. Але для того, щоб стати вище, ваші учні повинні, крім того, бути:

VIII. *Фізиками*, які б розуміли будову світу, силу елементів, відмінність тварин, властивості рослин і металів, будову людського тіла та ін. як щодо того, чим вони є самі по собі, так і в застосуванні до потреб життя, що тим самим вичерпає і частину медицини, землеробства і всіх інших механічних мистецтв.

IX. *Географами*, які чітко уявляли б собі обриси земної кулі і морів з островами, річ, держав та ін.

X. *Хронологами*, які добре знали б принципи літочислення від початку часів по періодах.

XI. *Істориками*, які могли б перелічити найбільш важливі зміни в долі людського роду в найголовніших державах, у церкві і різні звичаї і події з життя цілих народів і окремих діячів.

XII. *Моралістами*, які б уміли точно розрізнати всі роди і види доброчесностей і пороків. Останніх повинно уникати, перші — наслідувати як у загальній ідеї, так і в спеціальному застосуванні, наприклад: до життя економічного, політичного, церковного та ін.

XIII. Нарешті, ми бажаємо, щоб вони були богословами, які б не тільки добре знали основи своєї віри, але й могли б захищати її з допомогою святого письма.

З. *Ми бажаємо, щоб по закінченні цього шестирічного курсу юнаци досягли б у всіх цих галузях, які що повної досконалості* (адже, з одного боку, досконалості не допускає юнацький вік, бо для закріплення теорії практикою потрібний тривалий досвід, а, з другого, — за шість років неможливо вичерпати океан ученості), *то у всякому разі твердої основи для набуття досконалої членості в будьякій галузі в майбутньому.*

Шлях до цих
цілей — через
шість класів.

4. Згідно з різними завданнями наміченої шестирічної освіти треба встановити для неї шість різних класів, назви яких, починаючи з нижчого, могли б бути такі:

Клас	I. Граматичний	IV. Моральний
	II. Фізичний	V. Діалектичний
	III. Математичний	VI. Риторичний

Чому за граматичним класом не повинні безпосередньо йти риторичні класи. Я сподіваюся, що ніхто не буде заперечувати того, що ми передпосилаємо, ніби ключ до всіх наук, граматику. Але тим, хто звичку вважає за закон, могло б здатися дивним те, що *ми відсувамо такий діалектичний* далеку діалектику і риторику, ставлячи їх позаду за реальними науками. Однак так треба. Адже, *ми показали вже, що з речами треба знайомитися раніше, ніж із спо-*

ні віки це коло наук оформилося у вигляді так званих *septem artes liberales*. Найбільш повно і чітко це коло наук здійснювалося в університеті на молодшому, так званому, «артистичному» факультеті, що підготовляв слухачів до заняття на старших спеціальних факультетах (богословському, юридичному, медичному). *Septem artes liberales* розпадалися на дві групи: науки *trivium'* — граматика, риторика, діалектика; науки *quadrivium'* — арифметика, геометрія, астрономія і музика. Ці голосні назви далеко не відповідають сучасному змістові цих наук. Змістовність і освітня цінність цих наук у Середні віки залежали виключно від кваліфікації викладачів.

собами іх проявлення, тобто із змістом раніше, ніж з формою, і цо такий метод єдино придатний для досягнення грунтівних і швидких успіхів і полягає в тому, щоб мати знання речей раніше, ніж нам запропонують судити про них або красномовно викладати їх. Інакше, що ти будеш досліджувати або в чому будеш переконувати, коли в тебе готові всі способи розрізнення і викладання речей, але ти не знаєш самих речей, які ти бажаєш досліджувати або в яких бажаєш переконувати? Як неможливо, щоб породила дівчина, не завагітнівши, так нерозумно говорити про речі тому, кому не дане наперед знання речей. Речі самі по собі є те, що вони є, хоч би їх не торкається ніякий розум і ніяке слово, але розум і слово обертаються тільки навколо речей і залежать від них, а вживані без речей, якщо пропустити таку дурину і смішну спробу, вони або перетворюються в ніщо, або стають безглаздим звуком. Отже, через те, що міркування і мова грунтуються на речах, сама необхідність вимагає передпосилати їм таку основу. *Чому вчення про природу повинно передпосилати моральність ста- вчення про моральність, хоч у багатьох буває навпаки, залежить після вчен- це переконливо довели вчені мужі. Ліп сі у с*

(«Фізіологія», кн. I, розд. I) пише так: Ми схвалиємо думку великих авторів і ми, згідно з ними, вимагаємо, щоб насамперед викладалася фізика. Ця частина (філософії) дає велике задоволення: вона здатна приваблювати нас і затримувати нашу увагу; до неї почувавши велику повагу, а близькі явища природи викликає наше здивування; нарешті, ум підготовляється і розвивається для того, щоб з користю слухати етику.

Чому, за прикла- сумнівів, чи повинен він іти за фізичним класом, чи- док стародавніх, математика не передувати йому. Правда, стародавні починали справ- передпосилатися на жий розгляд речей з математичних занять, через фізиці? що й дали їм ім'я «наук» переважно, а Платон в хотів, щоб в його Академію входив хтонебудь, хто не знов знати геометрії. Причина цього зрозуміла, бо ці науки, займаючись числами і кількостями, більші до чуття і тому більш легкі і точні; вони збуджують і змінюють силу уявлення і нарешті схиляють і збуджують навіть до інших предметів, які більш віддалені від чуття.

Відповідь. 8. Загалом кажучи, це вірно. Однак, тут треба звернути увагу і на щось інше. А саме: 1) Ми радили в школі рідної мови розвивати чуття і пробуджувати ум з допомогою того, що сприймається чуттями, при чому так само старанно треба проходити і науку про числа. Отже, наші учні вже не будуть тут такими, що зовсім не знають геометрії. 2) Наш метод іде вперед завжди послідовно. Тому перш ніж переходити до вищих дослідів про величини, гручно вставити вчення про конкретне, про тіла, яке повинне стати переходіним ступенем до більш глибокого розуміння абстрактних відображенень. 3) До курсу математичного класу ми приєднуємо дуже багато з того, що стосується мистецтва легкого і вірного пізнання, якого навряд чи можна досягти без природознавства; це останнє ми і передпосиламо. Проте, якщо інші міркування або сама практика приведуть до іншого висновку, ми заперечувати не будемо. А тепер згідно з тими доводами, які маємо, ми можемо вирішувати це питання лише так, як подали вище.

Фізиці треба переведено сплати мета- фізику, але якъ?

9. Після того, як таким способом буде набута достатня навичка в користуванні латинською мовою з допомогою «Переддвер'я» і «Дверей», які ми призначали для першого класу, *ми радимо запропонувати учням найзагальнішу науку*. Цю науку називають «першою філософією», а звичайно «метафізигою»; на нашу ж думку, її правильніше було б назвати «профізигою» або «гіпофізигою» (наукою, що передує природознавству або йому підлягає). Метафізика повинна відкривати перші і найостанніші основи природи, саме основні умови всіх речей, властивості і відмінності з найзагальнішими нормами всіх речей, як з означеннями понять, так і з аксіомами, ідеями і їх побудовою. Коли все це буде вивчене (а зробити це нашим методом надзвичайно легко), можна буде почати розгляд всіх окремостей таким чином, щоб здавалося, що здебільшого вони ніби вже були відомі раніше, і ні в чому не виявлялося б нічого нового, крім прикладання загального до кожного окремого явища. Затримавшись на цьому приблизно триместр (адже, все це буде засвоєно надзвичайно легко, бо це будуть тільки ніби ті чисті основи, які кожний здоровий людський ум своїм природженим смислом міг би сприйняти сам), можна було б далі, безпосередньо від загальних основ, перейти до розгляду видимого світу, щоб чудесні явища природи (показані у вступі до фізики) поступово все більше з'ясовувалися, насамперед окремими прикладами з природи. Через ці заняття клас повинен бути названий «фізичним».

За фізичним класом іде математич- ний, за ним — клас етики.

10. Від суті речей слід перейти до більш точного дослідження випадкових ознак речей, що ми називамо «математичним класом».

11. Потім учням доведеться розглядати саму людину з діями її свободної волі як владаря речей, щоб вони навчилися спостерігати, що підлягає нашій владі і нашій волі, і що ні, яким чином слід приводити все до належного ладу згідно з світовими законами та ін.

Цього будуть навчатися на четвертому році в класі етики. Але все це треба буде розглядати уже не тільки з точки зору історичної — як щонебудь відбувається, як це було в початковій школі рідної мови, але і в причинному зв'язку, так, щоб учні привчилися звертати увагу на причини речей і їх наслідки. Проте, в цих перших чотирьох класах треба стерегтися домішувати сюди будьякі спірні питання, бо це маємо цілком відкласти на п'ятий клас, як це зараз побачимо.

Клас діалектики. 12. Після попереднього ознайомлення учнів з найкоротшими правилами висновків у класі діалектики ми пропонували б пройти предмети фізики, математики і етики і грунтівно розглянути тут лише те, що має особливе значення і викликає серед учених неагоди. Тут може бути викладене: походження і стан питання, тезис і антитезис, правдиві або ймовірні аргументи, захист того або іншого; потім нехай будуть виявлені помилка одного з двох тверджень і самий привід до цієї помилки, неправдиві доводи і справжні доводи на користь істинного тезису та ін. Або, навпаки, якщо, те ѹ друге твердження має в собі частинку істини, то нехай буде показане їх примирення між собою. Отже, одна ѹ та сама робота буде являти собою і найприємніше повторення раніше пройденого,

і надзвичайно корисне з'ясування того, чого раніше не зрозуміли. Саме мистецтво робити висновки, досліджувати невідоме, з'ясовувати темне, розрізнати сумнівне, обмежувати загальне, захищати істинне збросю самої істини, заперечувати неправдиве і, нарешті, приводити до ладу заплутане — буде вивчене стисло з допомогою постійних прикладів, тобто коротким і дійсним шляхом.

Клас риторики. 13. Останнім класом буде клас риторики. У ньому ми б гадали вправляти учнів в істинному легкому, приемному застосуванні всього досі вічного, звідки було б видно, що учні наші дечого навчилися і пробути в нас не даремно. Згідно з відомими словами Союзрати: «Заговори, щоб я тебе побачив», ми хочемо тепер обробити для мудрого красномовства мову тих, чий ум досі ми розвивали для набуття мудрості.

14. Отже, подавши попереду найкоротші і найяскініші правила красномовства, ми приступаємо до вправ, тобто до наслідування якихнебудь кращих майстрів красномовства, при чому, проте, не слід весь час триматися одного й того самого матеріалу, щоб, навпереміну направляючись у всій галузі істини і різноманітність речей, у сади людської добродетелі і в рай божественної мудрості, учні уміли прекрасно висловити і, де потребує необхідність, могли захистити все, що вони вважають істинним і добрым, тобто корисним, приемним, чесним. Для досягнення цієї мети вони будуть мати вже на цьому ступені дуже значну підготовку, а саме — прекрасне знання всіх можливих речей і цілком достатній запас слів, фраз, прислів'їв, висловів, історій та ін.

Вивчення історії 15. А втім, якщо виявиться потрібним, про це більш докладно скажемо в іншому місці. Сама практика дасте усе інше. Додати треба тільки таке: *тому що знання історії, як відомо, є найпрекрасніша частина освіти і ніби висвітлює все життя, то її бажано розподілити по всіх класах цього шестиріччя*, щоб наші учні добре знали все те, що було зроблене або сказане гідного уваги у всі стародавні часи. Проте, бажано розподілити ці заняття історією так, щоб вони не тільки не збільшували праці учнів, а полегшували б її і були відпочинком (приправою) для більш серйозних занять.

I залам чином. 16. Наприклад, можна для кожного класу скласти окрему книжку, в якій містяться певного роду історії, так, щоб можна було подати:

в класі

I	— скорочену біблійну історію,
II	— історію природознавства,
III	— історію мистецтв — про різного роду винаходи,
IV	— історію моралі — видатні приклади доброчинств та ін.,
V	— історію обрядів — про різні релігійні обряди в народі,
VI	— історію загальну, тобто історію всього світу і найголовніших народів, переважно історію своєї батьківщини: все в стислому вигляді, але не пропускаючи нічого необхідного.

Нагадування про постійну потребу тут єдного методу.

17. Про спеціальний метод, яким треба користуватися в цих школах, скажу тепер тільки таке. Ми запропонували б, щоб звичайні шкільні чотири години розподілялися так: обидві вранішні години (після молитви) повинні присвячуватися тій науці або тому мистецтву, від яких клас має свою назву; першу годину після півдня повинна займати історія, другу годину — вправа в стилі, вправлення голосу, рук, відповідно до того, чого потребує матеріал кожного класу.

РОЗДІЛ XXXI

Академія

Чому тут говориться про академії?

1. На академію, звичайно, наш метод не поширюється. Але що перешкоджає нам висловити наші побажання і в приводу академії? Ми вже сказали, що академії з поєднанням правом сіддастися завершення і доповнення всіх наук і всі вищі предмети освіти.

Три побажання до неї.

2. Отже, ми запропонували б, щоб там:

I. Проводилися справді всі вичерпні заняття, щоб нічого не залишалося в науках і в людській мудрості, що не було б там предметом вивчення.

II. Вживалися найбільш легкі і вірні методи, щоб дати всім, хто сюди приходить грунтовну вченість.

III. Громадськими почесними посадами нагороджувалися лише ті, хто успішно досяг наміченої мети і став гідним і здатним до того, щоб йому можна було доручити керування людськими справами.

Коротко зазначимо, чого, на нашу думку, вимагають ці окремі побажання.

I. Щоб всі позиції університетами для наукових занять.

3. Щоб академічні наукові заняття були універсальними, для цього потрібні:

I. Учені й досвідчені професори всіх наук, мистецтв, предметів, мов, які брали б з себе всі ці знання, як з живої скарбниці і давали все для всіх.

II. Добра на бібліотека різних письменників, доступна всім для користування.

II. Метод всіх повинні мати постійні універсальні, де треба додержуватися такого.

4. Самі академічні роботи будуть посуватися вперед легше і успішніше, коли, поперше, ми туди будемо посылати тільки обрані уми, цвіт людства, а всіх інших направимо до плуга, ремесл і торгівлі, зважаючи на їх природну склонність.

5. Подруге, коли коєсний присвятить себе тому видові заняття, до якого, як про це можна зробити висновок з вірних ознак, його призначила природа. Бо через своє природне обдаровання один є музикантом, поетом, оратором, фізиком і т. д., тоді як інші, більш склонні до богословія, медицини, юриспруденції. Саме тут надто часто робиться помилка, бо зного розсуду, не звертаючи уваги на природну склонність, з кожної колоди ми хочемо зробити генія (ex quovis ligno Mercurios fingere). Звідси виходить те, що, звертаючись до

того чи іншого заняття всупереч склонності, ми не досягаємо нічого, вартої уваги і часто маємо більші знання в якій завгодно сторонній справі, ніж у власній професії. Тому було б доцільно, при закінченні класичної школи, робити прилюдне випробування здібностей: на підставі цих випробувань директори могли б визначати, яких юнаків слід направити для дальшої освіти в академію, а кого призначити на інші професії; а з тих, хто має намір продовжувати свої заняття в академії, директори повинні визначити, хто повинен присвятити себе богословству, а хто — політиці або медицині та ін., відповідно до того, яка в молодих людей проявляється природна склонність, і в зв'язку з потребами церкви або держави.

6. *Потрет, натури високо обдаровані треба заохочувати до всього, щоб не було недостачі в людях, які здобули всебічну освіту і цілком володіють мудростю.*

7. *Треба, проте, стежити за тим, щоб академії виховували тільки працьовитих, чесних і здібних людей.* Вони не повинні терпіти псевдостудентів, які, подаючи іншим шкідливий приклад неробства і розкоші, марно розтрачують батьківське майно і гублять свої роки. Таким чином, де не буде ніякої зарази, не буде й ніякого зараження,— всі будуть спрямовувати свою увагу на те, чим слід займатися.

8. Ми сказали, що в академії треба знайомитися *Порада про витяги з усікого роду* з усікого роду авторами. Але для того, щоб це авторів було не надто важко і в той же час корисно, було б

бажано скликати учених людей: філологів, філософів, богословів, медиків та ін. подати молоді, що вчиться, таку саму допомогу, яку тим, хто вивчає географію, подають географи, наносячи на карти цілі провінції, царства і світи і в одному огляді подаючи очам широченні простори землі і морів. Справді, чому б не викласти Ціцерона, Лівія, Платона, Аристотеля, Плутарха, Таціта, Геллія, Гіппократа, Галена, Цельза, Августіна, Іероніма та інших тим самим способом, як художники подають землі, міста, будинки, людей з натури у зменшенному масштабі. І при тому це слід робити не тільки у вигляді взятих звідти окремих висловів і красивих виразів (як це зроблено з деякими авторами), але й з допомогою систематичних зведень основного змісту.

Це прекрасно у чотирьох відношеннях.

9. Подібного роду витяги з авторів могли б бути особливо корисні. Поперше, для тих, у кого немає часу читати все підряд, щоб, проте, вони мали загальне піння про всіх авторів. Подруге, для тих, хто (як радить Сенека) бажає близько познайомитися з духом одного якогонебудь письменника (бо не всі однаково підходять для всіх), щоб легше й ґрутовніше зробити вибір, після того, як, випробувавши багато, вони упевниться, що ім особливо подобається. Потрет, і для тих, кому треба прочитати самих письменників цілком, ці витяги будуть прекрасною допомогою для того, щоб читання це дало найбільшу користь. Так тому, хто іде в подорож, дуже корисно на карті наперед знати хорографію місцевості для того, щоб було легше, вірніше, прискіпче оглядати ті подробиці, які потім він побачить своїми очима. Нарешті, всім будуть корисні ці огляди для швидкого

повторення авторів, при чому завжди зустріється щонебудь таке, що лишиться в пам'яті і перейде в плоть і кров.

Порада про видавництво 10. Подібного роду загальні огляди авторів можна було б видавати і окремо (для використання більш бідними або тими, хто сам не може прочитати великих томів) і передосилати виданням самих авторів, щоб, приступаючи до читання цих авторів, спочатку можна було б дістати загальне уявлення про ціле.

Порада про застосування в академії Геллісів колегій. 11. *Щодо методу ведення академічних занять, то, може бути, було б дуже корисно встановити загальні бесіди і проводити їх на зразок Геллісів колегій.* А саме: про що б професор не говорив прилюдно, треба роздати слухачам для читання дома азажкових письменників, які обмірковують те саме питання. І що б з цього професор у вранішній лекції прилюдно не виклав, про це повинне бути знову обговорення після півдня на загальних зборах: студенти дають запитання, якщо хтонебудь чогонебудь не зрозумів або коли він знайшов у свого автора незгідну думку, підкріплену належними підставами, та ін. Тут кожному з студентів, що зібралися (але з додержанням певного порядку), треба давати відповіді, а потім іншим треба дозволити висловлюватися і обговорювати, чи достатньо з'ясоване питання. І, нарешті, професор, як голова, повинен розв'язувати спірні питання. Таким чином, все, що прочитає кожний, може бути об'єднане і не тільки стане загальним здобутком, а і вкорениться в умах, забезпечуючи грунтовні успіхи як у теорії, так і в практиці наук.

ІІІ. Третє положення: нікого не повинно нагороджувати, поки він не переможе. 12. При цій спільній вправі легко буде, здається, здійснити і нашу останню пропозицію, чого давно вже бажають усі кращі люди: *до громадських почесних посад треба допускати тільки достойних.* Цього буде досягнуто, кажу я, коли це буде залежати не від чиєнебудь особистої думки, а від загального визнання і свідчення всіх. Один раз на рік необхідно відвідувати школи: нижчі школи повинні відвідувати директори, а академії — королівські або державні депутати. При цьому вони повинні докладно дослідити, з якою старанністю ті, що навчаються, і ті, що навчають, роблять своє діло. Ті, що виявили особливу старанність, повинні діставати прилюдне визнання своїх якостей, яке полягає в докторському або магістерському почесному значку.

Способ перемогти. 13. Щоб при цьому не було ніякого обману, для здобуття ступеня замість диспутів найпридатнішим було б таке. Кандидат (або кілька разом) стає посередині — без участі голови зборів. І тоді всі найученіші і вже випробувані в практиці нехай дають йому запитання про те, що, на їх думку, треба для з'ясування успіхів кандидата в теорії і на практиці. Наприклад, різні запитання з тексту (святого письма, Гіппоніата, права і т. д.): де написано те, друге, третє? Наскільки він згодний з тим або іншим? Чи не знає він якогонебудь автора, що не згоджується з цим? І чого саме? Які доводи він міг би виставити проти цього, як треба розв'язати суперечність? і т. д. А з практики йому треба наполегливо пропонувати різні випадки, що стосуються совіті, хвороб, процесів:

як він хотів би чинити в тому або іншому випадку і чому саме так? Треба наполегливо давати кандидатові найрізноманітніші запитання, поки не стане ясним, що він може судити про речі розумно і з повною підставою, та ін. Хто не прикладе всякого можливого старання в заняттях, знаючи, що йому треба скласти такий серйозний і такий суворий прилюдний іспит!

Про подорожі. 14. Про подорожі (яким ми відвідимо місце в ці останні шість років або по закінченні їх) немас потреби робити вказівки, крім однієї. Ми схвалюємо думку Платона, що відповідає і нашим поглядам, який забороняв юнакам мандрувати раніше, ніж вони звільняться від неграмованості палкого віку і в них з'явиться розсудливість і досвідченість, необхідні для подорожі (Платон, «Про закони», XII, стор. 950 і далі).

Про школу шкіл; лка її мета і ко- ристь. 15. Ми не будемо тут подавати того, яка необхідна була б у всій країні школа шкіл або дидактична колегія. Якщо немас надії на це, то, принаймні,

нехай з неухильною вірністю зберігається ця думка в духовному единанні вчених, що присвятили себе поширенню слави божої. На якій би віддалі вони не були один від одного, їх об'єднані зусилля повинні бути спрямовані на те, щоб усе більше й більше розкривати основи наук, очищати світло мудрості і розповсюджувати його з найкращим успіхом серед людського роду, щоб новими, павзичайно корисними винаходами попіншити становище людей. Бо, коли ми не бажаємо завжди лишатися на одному й тому самому місці або навіть іти назад, то завжди треба роздумувати про те, як би просунути вперед добре починання. Бо для цього не досить однієї людини або одного життя, тому необхідно, щоб продовжували справу багато разом і послідовно. Ця загальна колегія вповні могла б бути для всіх інших шкіл тим, чим шлунок — для членів тіла, а саме життєвою лабораторією, яка б усім постачала поживний сік життя і силу.

16. Повернемося, проте, до того, що нам лишається сказати про наші школи.

РОЗДІЛ XXXII

Про загальну досконалу організацію шкіл

Узагальнення ска- заного вище. 1. Про потребу і спосіб перебудування шкіл ми сказали досить докладно. Було б корисно звести тепер наші побажання і поради в єдине ціле.

Суть наших поба- жань: дидактичне мистецтво повин- не досягати точ- ності і краси друкарського мистецтва. 2. *Наша мета довести метод навчання до такої досконалості, щоб між звичкою і ежансю досі формою навчання і цією новою вилівалася б така сама різниця, яку ми бачимо між тим способом розмноження книг з допомогою пера, який вживається колись, і винайденим потім і тепер ужсе вживаним друкарським мистецтвом.* Друкарське мистецтво трудніше, дорожче, кропіткіше, але далеко зручніше для більш швидкого, вірного і красивого відтворення книг. Так цей новий метод, що лякає спочатку своїми труднощами, при своєму застосуванні буде, проте, служити для навчання багато більшого числа учнів

з більш певним успіхом і з більшим задоволенням, ніж це досягається при звичайній відеутності методу.

Ікі переваги має друкування книг перед письмом. 3. Можна легко уявити, як мало корисною могла здаватися спроба першого винахідника друкарських шрифтів порівняно з прийнятим тоді вже таким

вільним і швидким вживанням пера; але діло показало, які переваги дав цей винахід. Поперше, протягом одного й того ж часу два молодці можуть способом друкування відтворити більше число примірників якоїнебудь книги, ніж у той самий час, може бути, двісті чоловік пером. Подруге, рукописи, щодо числа, форми, розміщення аркушів, сторінок і ліній надзвичайно відрізняються один від одного; друковані ж примірники відповідають один одному настільки точно, що одно яйце не буде так схоже на друге, як усі ці примірники один на один. Це надає їм елегантності і краси. Потретс, чи правильно написане те, що написане пером, не можна встановити доти, поки не переглянеш, не порівняеш і не виправиш кожний примірник окремо, а це потребує багаторазової нудної праці. При друкуванні ж досить виправити лише один примірник, щоб тим самим виявилися виправленими всі інші, хоч би їх була тисяча. Людині, яка не знайома з друкарським мистецтвом, це здається неймовірним, а, проте, це цілком вірно.

Почетверте, для письма (яке робиться пером) придатний не всякий папір, а тільки більш щільний, який не пропускає чернила, а що б ти не підкладав під друкарський набор, шрифт на всюму відбивається — навіть на м'якому і пропускному папері, на полотні і т. д. Нарешті, красиво друкувати книги можуть навіть ті, хто писати красиво не вміє, бо вони виконують роботу не власною рукою, а майстерно для цього підготовленими літерами, при яких відхилення від їх написання неможливі.

Що більшого може дати досконалій метод (до якого ми прагнемо) порівняно з тим, який застосовується досі. 4. Видимо, буде щось подібне, коли ми здійснимо правильно все, що стосується цього нового і загального методу навчання (я ще не тверджу, що наш метод уже досконалій, я тільки виставляю його загальність).

Тоді результати будуть такі: 1) при меншому числі викладачів буде навчатися далеко більше число дітей, ніж тепер при вживаних методах; 2) учні будуть далеко більше освіченими; 3) освіта буде витонченніша і буде давати задоволення; 4) до цієї освіти будуть допущені також і ті, хто обдарований порівняно слабими здібностями і повільною сприйнятливістю; 5) нарешті, успішно викладати зможуть навіть і ті, кого природа не обдарувала добрими здібностями до викладання, бо кожний буде черпати знання і вміння не тільки з власного ума, скільки буде поступово давати юнацтву вже готовий освітній матеріал готовими, даними в руки, засобами. Подібно до того, як будький органіст легко виконає по нотах якінебудь симфонії, які він сам, може бути, не міг би ні скласти, ні виконати самим лише голосом або заграти напам'ять, так і школиний учитель не міг би хіба прочити всього, коли все, чого треба навчати, з усіма методами навчання, він має в руках ніби занесені в партитуру?

Докладніший розгляд цієї справи. 5. Додержуючись схожості з друкарським мистецтвом, з допомогою порівняння розвинемо ясніше, яка струнка дія цього нового методу, щоб було видно, що науки тими ж майже способами накреслюються в умах, як вони зовні іаносяться на папір. Тому було б доречно відповідно до слова «друкарня» придумати і дати цій новій дидактиці ім'я «дидахографія» (навчаюче письмо). Але спинимося на цьому питанні докладніше.

Аналіз друкарського мистецтва щодо матеріалу і роботи. 6. Друкарському мистецтву властиві особливі матеріали і особливі види робіт. Матеріали ці переважно такі: папір, шрифт, чорна фарба, друкарський верстат. Види роботи — підготовка паперу, складання шрифту згідно з оригіналом, покриття фарбою, коректура, друкування, просушування і т. д.; усьому цьому є свої особливі прийоми, при додержанні яких справа легко почувається вперед.

Те саме в мистецтві дидактики. 7. У дидахографії (задержимо це слово) справа стойть так. Папір — це учні, в умах яких повинні відбитися літери наук. Шрифт — це підручники і інше наготовлене для цієї ж мети шкільне приладдя, з допомогою яких навчальний матеріал легко може закріпитися в умах. Чорна фарба — це живий голос викладача, який подає з книг знання речей і переносить це знання в уми слухачів. Друкарський верстат — це шкільна дисципліна, яка всіх ехильє і примушує сприймати науки.

Який потрібний папір. 8. Папір придатний якої завгодно якості, проте, чим папір чистіший, тим ясніше сприймає і явлиє надруковане. Так і цей метод, хоч і допускає до освіти учнів з усікими здібностями, однак, успішніше буде розвивати видатніші обдаровання.

Відношення шрифту до підручників. 9. Поводження з металічним шрифтом являє прекрасну аналогію з нашими підручниками (яких ми вимагаємо). Поперше, як шрифт спочатку треба вилити, відполірувати, пристосувати до вживання, а потім уже почати друкування книг, тає спочатку необхідно підготувати знаряддя нового методу, а потім почати користуватися цим методом.

1. 10. Шрифту потрібний великий запас, щоб його було досить для роботи. Те саме стосується і до книг і навчальних приладів, бо важко, нудно і шкідливо починати справу і натрапляти на перешкоди в досягненні мети через недостачу потрібного приладда.

2. 11. Добра друкарня має різноманітні шрифти, щоб не виявилося недостачі ні в чому, що могло б стати потрібним. У такій же мірі необхідно, щоб наші книги вичерпували все, що стосується до повної культури духа так, щоб кожний, спираючись на ці книги, міг вивчити все, що треба знати.

3. 12. Друкарські знаки не розкидають як трапиться, а акуратно розподіляють по касах і відділах, щоб вони були напоготові для всякого вживання. Так і в наших книгах не можна пропонувати навчальний матеріал сплутаний, а необхідно розподілити все якнайточніше по річних, місячних, денних і годинних програмах.

4. 13. З кас виймаються тільки ті друкарські знаки, які потрібні для даної роботи, інші залишаються в касах. Так треба давати дітям

у руки тільки ті підручники, які потрібні у відповідних класах, щоб інші не відвартали уваги учнів і не запятували їх.

14. Нарешті, у складачів є своя складальна лінійка, з допомогою якої вони з'єднують букви в слова, слова в рядки, рядки у смуги, щоб ніщо не зсувалося зного місця. Так і, вихователям юнацтва, треба дати в руки норми, за якими вони повинні вести свою роботу, тобто треба написати для них керівні книги, які б нагадували ім про те, що, де і як треба робити, щоб не було збочень.

Двоївого роду навчальні книги. 15. Отже, навчальні книги будуть двоякі: підручники для учнів і посібники для вчителів, щоб вони знали, як користуватися першими.

Що відповідає друкарській фарбі в дидактиці. 16. Ми сказали, що роль друкарської фарби в дидактиці відіграє голос учителя. Правда, під тиском преса шрифт, будучи сам по собі сухим, відбивається на папері. Проте, крім певних слідів, які скоро зникають, він нічого після себе не залишає. Але, коли покрити його друкарською фарбою, він дас найяскравіші і майже невитривні відбитки. Так і те, що дітям пропонують їх німі учителі, книги, в дійсності в чимсь німим, темним, недосконалим. Коли до цього приєднується голос учителя (який усе розумно з'ясовує згідно з розвитком учнів і навчає застосовувати на ділі), то все оживає і глибоко врігається в свідомість учнів, так що, нарешті, вони справді починають розуміти те, що вчать, і усвідомлювати, що вони розуміють те, що знають. Друкарська фарба відрізняється від чорнила саме тим, що вона виготовляється не на воді, а на олії (і ті, хто в друкарському мистецтві бажає досягти особливо значних результатів, вживають найчистішу олію з волоських горіхів з вугляним порошком). Так, через прямий і простий метод викладання, який відповідає найніжнішій олії, повинен проникати в свідомість учнів голос викладача і навчальний матеріал, який він викладає учням.

Навчальний прес — для дисципліна. 17. Нарешті, що в друкарській справі — прес, те в школах — дисципліна, яка сама лише забезпечує для кожного можливість сприйняття освіти. Як у

друкарському мистецтві весь папір, з якого має вийти книга, іде під прес (хоч на більш твердий папір треба натискати дужче, а на більш м'який — легше), так усякий, хто вступає для освіти в школу, повинен підкорятися загальній дисципліні. *Ступені її такі: Поперше, постійна увага.* Тому що ніколи не можна досить певно покладатися на старанність дітей або на їх добру волю (вони — потомки Адама), треба наглядати за ними, куди б вони не повернулися. *Подруге, докір,* завдяки якому відразу повертаються на путь розуму і слухянності ті, хто порушує порядок. *Нарешті, кара,* якщо вони відмовляються користуватися знакам або умовлянням. Але всі ці заходи треба застосовувати розумно з одною метою, щоб усі учні під впливом спогукання стали бадьорими і успішно виконували все.

Зіставлення прийомів роботи в тій і другій справі. 18. Я сказав, що потрібні також певні види роботи і певні прийоми їх виконання. Скажу коротко та- кож і про це.

19. Скільки буде примірників якоїнебудь книги, стільки ж береться відразу аркушів, які повинні бути заповнені одним

і тим же текстом і одним і тим самим шрифтом. Одне й те саме число аркушів тримається від початку до кінця книги, не збільшуєчись і не зменшуєчись, інакше примірники були б неповними. Так само метод нашої дидактики з необхідності вимагає, щоб усі діти, яким викладач повинен викладати за одними і тими самими правилами, передавалися йому відразу з тим, щоб він давав цій групі освіту поступово, від початку до кінця. Після початку навчальних занять нікого не можна приймати в школу і нікого не можна відпускати з групи раніше кінця заняття. Так буде досягнутий той результат, що одного викладача буде досить навіть для численної групи учнів, і всі, проте, навчаться всього без недоліків і прогалин.

Корисна порада. Тому слід було б усі громадські школи відкривати один раз на рік (на нашу думку, це повинне бути скоріше восени, ніжі навесні або в інший час), з тим, щоб навчальна програма кожного класу виконувалася протягом року і щоб усі учні (якщо тільки не перешкодить комунебудь з них тупість), доходили до певної мети і разом перейшли в наступний клас. Так і в друкарні після віддрукування всіх примірників першого аркуша А, переходять до аркуша В, потім до С, D, Е і т. д.

20. Добре надруковані книги мають ясно поділені розділи, стовпці, параграфи, з певними порожніми просторами (або з необхідністю, або заради ясності) як на берегах, так і поміж окремими рядками. Так само і навчальний метод, через необхідність, має свої періоди праці з певними проміжками часу для відпочинку. Він має, як відомо, завдання на рік, місяці, дні і години. Коли це виконувати правильно, то кожний клас повинен мати свій закінчений навчальний курс і, таким чином, щороку повинен здійснювати поставлену йому мету. З повною підставою можна обстоювати те, щоб шкільним заняттям щодня присвячувалося тільки по чотири години: дві години до півдня і стільки ж після півдня. Якщо з цих годин виключити години після півдня в суботу і всі неділі присвятити відправі в церкві, то вийде щотижня двадцять шість¹ годин, а на рік (залишивши, крім того, потрібний час для звичайних вакацій) близько тисячі годин. О, скільки можна навчити і навчитися за такий час, коли завжди працювати методично і т. д.

21. Складавши для друкування шрифт, беруть сувої паперу і розкладають їх аркушами так, щоб вони лежали гладко й зручно під рукою, щоб ніщо не затримувало роботи. Так само учитель повинен мати учнів у себе перед очима, щоб завжди бачити всіх і щоб завжди його бачили всі. Як це треба робити, на це ми вказали у першому запитанні розділу XIX.

22. Щоб папір краще сприймав відбиток, його звичайно змочують і роблять більш м'яким. Так само в школі в учнів завжди треба збуджувати увагу тими способами, які ми там же вказували.

23. Коли це зроблено, металічні літери намазуються чорною фарбою для того, щоб їх відбитки виходили ясно. Так учитель завжди повинен пояснювати урок даної години своїм голосом, читаючи наперед, перечитуючи, роз'яснюючи, щоб усе можна було ясно зрозуміти.

¹ Явна помилка. Правильно — 22 години.

24. Потім відразу ж аркуші один по одному кладуться під прес так, щоб на всіх аркушах і на кожному окремо вийшов цілком точний відбиток цієї металічної форми. Так учитель, достатньо з'ясувавши смисл і показавши на кількох прикладах легкість наслідування, нехай потім вимагає того самого від окремих учнів, щоб вони намагалися стежити за тим, що він ім сказав, і з учнів ставали знаючими.

25. Потім уже надруковані аркуші виставляються на повітря для провітрювання, для просушування. В школі повинна відбуватися розумова вентиляція з допомогою повторень (репетицій), ісплітів, змагань, доти, поки не буде певності, що все засвоєно твердо.

26. Нарешті, після відбивання всі надруковані аркуші збираються і приводяться в порядок, щоб було видно, що всі примірники — в повній справності, без шкоди, що вони цілком придатні для продажу, розсилання, оправлення і користування ними. Те саме являють собою прилюдні іспліти наприкінці року, коли ревізорами шкіл будуть перевірені успіхи учнів, наскільки вони ґрунтovні і зв'язані між собою для того, щоб можна було судити, чи дійсно звичене все те, що треба було звичити.

Висновок. 27. Ось у загальних рисах і все: інше все вже дрібниці. Тепер досить указати, що як з винайденням друкарні розмножилися книги, ці провідники освіти, так з винайденням дидактографії, або загальної методики, може збільшитися саме число вчених на велике благо для людства, згідно з відомими словами: «Багато мудрих — спасіння світові» (Премудр., VI, 26). І тому що ми намагаємося умножити християнську освіту, щоб відрити в усі присвячені Христу душі саме благочестя, а потім науки і добрі норови, можна сподіватися того, чого повеліває сподіватися божественне відкриття: «Земля буде наповнена віданням господа, як води наповнюють море» (Іс., XI, 9).

РОЗДІЛ XXXIII

Про умови, необхідні для практичного застосування цього загального методу

Скарги на те, що добрі думки не завжди виконуються. 1. Я гадаю, що навряд чи хто, всебічно зваживши виклад даної справи, не приде до переконання, в якому щастливому становищі були б християнські держави і громадські справи, якби були заведені такі школи, які ми пропонуємо. До цього слід додати, що треба зробити для того, щоб ці міркування не лишилися міркуваннями, а нарешті таки коли не будь могли хоч почасти стати дійсністю. Адже, не без підстави Іоганн - Цецилій Фрей (Frey), дивується і обурюється, що протягом стількох століть ніхто не насмілився змінити на краще такі варварські порядки в колегіях і академіях.

Зокрема і щодо шкіл. 2. Протягом більш як ста років безліч скарг чути було на безладдя в школах і в методі викладання.

Особливо дбали про поліпшення їх в останні тридцять років. Але з яким успіхом? Школи, все таки, лишилися такими, якими їх були. Коли хтонебудь приватно або в якійнебудь приватній

школі щонебудь і заводив, то успіх був малий: або з нього глузували неуки, або його гнітила заздрість недоброзичливців або, нарешті, сам він, не маючи допомоги, падав під тягарем трудів. Так досі все лишалося марним.

Приготовлений до руху машини треба дати рух. 3. Тому треба шукати і знайти спосіб привести, з божкою допомогою, в рух ту машину, яка складена або, принаймні, повинна бути складена досить удало з добрих основних частин, розумно і рішуче усунути все те, що досі перешкоджало цьому рухові або може перешкодити далі.

П'ять перешкод до повного створення школи. 4. Ці перешкоди можуть бути різні. Поперше, недостача методично освічених людей, які б з тим грунтовним успіхом, до якого ми прагнемо, могли стояти на чолі скрізь відкритих школ (адже, і про наші «Двері», книгу, яка вже прийнята в школах, одна дуже розсудлива людина звернулася до мене в листі з скаргою, що в більшості випадків нашій книзі бракує однієї, дуже важливої умови, а саме: немає підхожих людей, які б уміли викладати за нею юнацтву).

5. Однак, якби навіть і були такого роду викладачі і всі, згідно із складенням розкладом, могли легко виконати всі свої обов'язки, то звідки взяти, проте, кошти на їх утримання всім містам і селам і скрізь, де народжуються і виховуються у Христі люди?

6. Далі, яких заходів треба було б узяти для того, щоб діти найбідніших батьків могли б мати дозвілля (час) відвідувати школи?

7. Але особливо, здається мені, треба боятися пих тих, хто здобув звичайну освіту і з задоволенням фальшиво трає на старій струні, з погордою ставлячись до всього нового, а так само і їх впертості, не кажучи вже про менш значні перешкоди, проти яких легко можна знайти засоби.

Що ж тут головне? 8. Першорядне значення має одна умова; відсутність її може зробити марною всю організацію, а наявність негайно приведе її в рух. Такою умовою є достатній запас пам'ятодійних книг¹. Як легко, при наявності друкарського устаткування знайти людей, які б могли, вміли і хотіли користуватися ним і які для випуску в світ добрих і корисних книг могли б витратити певні кошти, а так само і таких, які подібного роду книги, дуже дешеві і корисні, могли б купувати за невелику ціну; так було б легко знайти для цього покровителів, доброзичливців, помічників, якби були готові посібники із загальної дидактики.

Потрібна колегія вчених, які б разом прагнули до досягнення мети. 9. Отже, суть цієї справи залежить від підготовки загальнометодичних книг, а підготовка — від об'єднання для такої священної мети і спільної роботи значного числа талановитих учених мужів, які не боляться праці. Адже, це не може бути справою однієї людини, особливо зайнятої в іншому місці, при тому яка знає не все,

¹ Термінами «пам'ятодійні книги», або «пантодидактика» Коменський означає свою думку про створення літератури з таких предметів, які ми тепер називамо «загальною педагогікою» і «дидактикою», відмінно від окремих і спеціально педагогічних і методичних дисциплін.

що треба ввести в загальний метод. Може бути, це навіть справа не одного століття, якщо доводити її до абсолютної досконалості. Отже, необхідно для цього організувати ціле товариство.

10. Для того ж, щоб створити цю колегію, потрібні авторитет і щедра підтримка якогонебудь короля або князя, або громади. Потрібне місце, вільне від шуму, бібліотека, та ін. Потрібно також, щоб ніхто

також не зважувався протидіяти таким святым планам, благочестиво спрямованим на піднесення слави божої і добробут народів, а, навпаки, щоб усі побажали бути помічниками милості божої, яка, таким чином, готова щедро бути послана нам новими способами.

11. Отже, ви, дорогі батьки дітей, вірні охоні яких бог доручив найдорогінніші скарби,

Урочисте звернення.

1. До батьків. живі свої зображення, запалітесь, коли обговорюються ці спасительні наміри. Не перестаючи молітв бога богів про щасливий успіх, а до сильних світу і до вчених постійно звертайтесь з вашими проханнями, побажаннями, заявами, вимогами. Разом з тим, виховуйте благочестиво, у страху божому, своїх дітей, таким чином достойно підготовляючи путь для цієї загальної освіти.

2. До вихователів юнацтва. 12. Так само й ви, всі вихователі юнацтва, що чесно віддасте свою працю насадженню і зрошенню юних рослин раю, наполегливо молітесь про те, щоб ці посібники, які полегшують ваші труди, якнайшвидше могли бути розроблені і ввійти в загальний вжиток, бо, коли ви покликані до того, щоб збудувати небеса і утвердити землю (Іс. ЛІ, 16), то чи може бути для вас щонебудь приємніше, ніж те, щоб бачити найяскінніші плоди вашої праці? Адже, того вимагає від вас ваше небесне покликання, як і довір'я до вас батьків, які доручають вам у заклад свої скарби. Хай запаляться ваші серця, невідступно спонукаючи вас, а через вас і інших турбуватися про це доти, поки вогнем цього світла не загориться і не буде щасливо осяяна вся ваша батьківщина.

3. До вчених. 13. Ви ж, учени, яким бог дарував мудрість і гострій розум, щоб ви мали змогу судити про такі речі і приводити розумною порадою благі мислі до ще країного виконання, глядіть, не гайтесь, принесіть також і ваші іскри, маючи того — факели і міхи для роздування цього священного вогню.

Сини світла навінні додавати ісці до світла божественного вогню. Нехай кожний з вас подумає про слова Христа: «Вогонь прийшов я кинути на землю і чого хочу? — тільки, щоб запалає уже» (Лука, XII, 49). Горе тому, хто, маючи можливість принести щонебудь для посилення цього полум'я, приносить тільки дим заадрості, догани і протидії. Пам'ятайте, яку нагороду обіцяє він добрим і вірним рабам, які дорученими ім для росту талантами розпоряджаються так, що набувають інші таланти, і як загрожує він рабам лінівим, які закопують свої таланти. (Матв., XXV). Отже, бійтесь бути вченими тільки для себе. Скільки у ваших силах, до того ж ведіть і інших. Нехай вас спонукає хоч би приклад Сенеки, який говорить: «Я бажаю передати іншим усе, що знаю сам», а також: «Я б відкинув мудрість, якби вона давалася з тією умовою, щоб тримати

її в себе і не розповсюджувати» (Лист 26). Не ховайте від усього християнського народу науки і мудрість; краще скажіть разом з Моїсеєм: «О, якби всі в народі господньому були пророками» (Числ., XI, 29). Справді, тому що правильно дбати про юнацтво — значить також упорядковувати і перебудовувати церкву і суспільство, то не важе бездіяльно будемо стояти ми, яким це добре відомо, тоді як інші будуть прикладати до цієї справи руку?

14. Я благаю вас, нехай двіже нами єдиний дух Ні для кого не ро- так, щоб ніхто не нехтував тим, щоб присвячувати биться винятку. богові і потомству свою працю, все те, що може кожний принести для такої спільноти і такої спасительної мети свою порадою, нагадуванням, умовлянням, виправлянням, заохочуванням, і нехай ніхто не думає, що це його не стосується, хоч би хтонебудь і вважав, що він призначений не для школи або навіть, що йому перешкоджають обов'язки його церковної, політичної або медичної професії. Однак, даремно все таки він буде гадати, що він вийнятий таким чином з справжнього спільнотного прагнення до виправлення школ. Адже, коли ти вирішив довести вірність твоєму покликанню і тому, хто тебе покликав і тим, до кого тебе послано, то ти повинен не тільки сам служити богові, церкві, батьківщині, а також передбачливо дбати про те, щоб були люди, які робили б те саме після тебе. С о к-ра та вихвалили за те, що, маючи можливість займати громадську посаду і бути корисним своїй батьківщині, він вважав за краще служити вихованню юнацтва, заявляючи, що більш корисний державі той, хто зробить багатьох здібних управляти державою, ніж той, хто управляє нею сам.

15. В ім'я боже благаю і заклинаю, щоб будьхто До високовченних з високо вченіх мужів не поставився до цього з мужів прохання презирством, тому, що заклик іде від людини менше залишити упереження. вченої. Адже, іноді навіть і городник може сказати щонебудь вдало. «Чого ти не знаєш, може, знає вісля» — сказав Христ із іп. п. А слова нашого Христа: «Дух діє, де хоче і голос його чуєш, да не знаєш звідкіля виходить і куди йде» (Іоанн, III, 8). Перед лицем бога ми свідчимо, що нас спонукають порушувати ці питання не наша зарозумілість, не жадоба слави, не шукання будької приватної вигоди, а любов до бога і бажання виправити на краще громадські і приватні справи людей — ось що підохочує нас. І ми не маємо змоги покрити мовчанням те, що весь час нам всіляє внутрішнє прагнення. Отже, коли хтонебудь вважатиме за краще опиратися і протидіяти нашим вимогам, бажанням, умовлянням і спробам, хоч має можливість їх підтримати, той нехай знає, що він буде боротися не з нами, а з богом, з своюю совістю, із загальнююю природою, яка вимагає, щоб загальне благо було спільною власністю і в спільному користуванні.

16. Так само звертаюся я до вас, богослови, бо я До богословів. легко передбачаю, що багато буде залежати від вас, — чи буде ця пропозиція, завдяки вашому авторитетові, розвиватися, чи буде вона припинена. Якщо ви скоріше побажаєте останнього, то буде те, що часто говорить Бернар, що Христос не має більш злих сорогів, ніж ті, які стоять навколо нього і ті, хто серед них займає

перше місце. Але ми сподіваємося кращого і більш відповідного вашій достойності. Ви повинні будете принаймні подумати про те, що господь доручив Петрові пасти не тільки овець своїх, а й ягнят, і навіть спочатку саме ягнят (Іоанн, ХХІ, 15). Адже чабанам, звичайно, легше пасти овець, якщо ягнята вже звикли до пасовища життя через порядок у стаді і герлигу чабана. Тому, коли хто вважає кращими слухачів - неуків, то він постійні свідчить про своє неустроство. Адже, який золотар не поздоровив би себе, коли б йому рудокопи приносили найчистіше золото. Який швець не бажає дістати найкраще вироблену і цілком м'яку шкіру? Отже, будемо і ми синами світла, розумними в нашій справі і побажаємо, щоб школи давали нам найстаранніше підготовлених слухачів.

Прохання про усунення заздрості. 17. Але хай не ввійде заздрість у серце когонебудь з вас, служителів бога живого. Адже ви для інших — вожді любові, яка не заздрить, не заноситься, не вимагає свого, не мислить зла та ін. Не заздріть, кажу вам, коли інші роблять те, що вам не спало на думку. Краще будемо брати приклад один у одного, щоб, як гласять слова Григорія, всі ми, повні віри, праґнули оспівувати бога, бувши органами істини.

5. До державних властей. 18. Звертаюся до вас, хто ім'ям божим поставлений державні власті,— до вас переважно звернені наші слова. Адже, ви — ті Ної, яким у такому страшному потопі, при світовому смитанні, для врятування святого насіння було доручено звише збудувати ковчег (Буття, VI). Ви — ті князі, які для збудування святилища більше від інших повинні жертвувати з тим, щоб не затримувалися в своїй праці ті художники, яких господь наповнив духом своїм у винайденні прекрасного (Ісх. XXXVI). Ви — ті Давиди і Соломони, обов'язок яких для збудування храма господнього скликати будівничих і постачати їх щедро необхідним. (1 кн. Царств, VI і I Параліп., 29). Ви — ті начальники, яких возлюбить Христос, коли ви возлюбите малих його, коли побудуете школи (Лука, VII, 5).

Прохання до них же. 19. Благаю вас ім'ям Христа, заклинаю щастям ваших нащадків, якщо вони будуть, не лишіться байдужими! Справа ваша слава, надто важлива, стосується слави божої і загального спасіння народів. Я певний, батьки батьківщини, вашої любові до батьківщини. Якби хтонебудь з'явився тепер і обіцяв вам дати пораду, як можна з невеликими коштами укріпити всі наші міста, все юнацтво навчити військової науки, всі наші ріки зробити судноплавними і наповнити торговлею і багатством або якими б то не було засобами довести стан наших громад і окремих громадян до процвітання і більшої безпеки,— ви не тільки уважно вислухаєте порадника, а й, крім того, будете йому дякувати за те, що він так ревно турбується про ваше благо і про благо ваших підданців. Але тут ще більше. Тут указується істинна, надійна, безпечна путь до того, щоб підготувати багато дуже таких людей, які такими ж і подібними винаходами будуть одні слідом за одними служити без кінця батьківщині. Священної пам'яті Лютер, переконуючи німецькі міста будувати школи, правильно писав:

«Де на будування міст, фортець, пам'ятників, арсеналів витрачається одна золота монета, там треба витратити сто золотих монет на правильну освіту одного юнака, який, змужнівши, може показувати шлях іншим до всього чесного; адже, добрий і мудрий муж (продовжує він) є найдорогоцінніший скарб усієї держави; він має більше значення, ніж розкішні палаці, купи золота і срібла, мідні брами і залиші засуви та ін.» (згідно з цим говорить Соломон — Екклез., IX, 13). Якщо, кажу я, ми вважаємо мудрими його слова, що не слід щадити ніяких витрат ради правильної освіти, навіть одного юнака, — то що треба буде сказати, коли відчинаються двері для такої загальної і всеосяжної і такої вірної освіти умів, коли бог обіцяє свої дари проливати на нас не краплями, а направити їх на нас подібно до потоку, коли його спасіння до такої міри здається нам близьким, що слава його обитає з нами на нашій землі?

Заклик. 20. «Відчиняйтесь, брами високі, отворяйтесь ворота вічні, нехай входить цар слави» (Псал., XXIII,

7). «Воздайте господу, сини божі, воздайте господу славу і честь» (Псал., XXVIII, 1). Хай буде кожний з вас той Давид, який клявся господу, даючи обіцянку богу Іакова, який не хотів ввійти в шатро оселі своєї, не хотів зйті на ложе своє, який не хотів дати сна очам своїм і повікам своїм дрімання, доки не знайде дому господу, оселі — богу Іакова (Псал., CXXXI, 1 — 5). Не зважайте на деякі витрати, давайте господу і він воздасть вам в тисячу крат. Адже, хоч він з повним правом вимагає: «Мое срібло і мое золото» (Агр. II, 9), проте у милості своїй він додає (закликаючи народ до збудування свого храму): Випробуйте мене, чи не відчиню я для вас отвори небесні і чи не виллю на вас благословіння до надміру?» (Мал., III, 10).

Воздихання до 21. Ти ж, господи, боже наш, дай нам радісне серце, щоб служити славі твоїй, скільки кожний може.

бога. бо тобі подобає велеліп'я і сила, і слава, і побіда; все, що на небі і на землі, твое; твое, господи, царство і ти вищий від усіх владик; твое с багатство і твоя слава, сила і могутність; у твоїй руці — звеличити і укріпити що завгодно. Бо, що таке ми, які лише з твоєї руки дістаемо все? Ми підорожні і зайшли перед тобою, як усі отці наші; дні наші на землі, як тінь, і нема нічого міцного. Господи, боже наш! Все, що ми звершаемо на честь святого імені твого, все це від твоєї руки. Дай Соломонам твоїм серце праве, щоб виконати все, що готовується на славу твою (Парал., XXIX). Утверди, боже, те, що ти зробив у нас (Псал., LXVIII, 29). Яви діла твоїх слугам твоїм і велич твою над синами іх і благовоління господа, бога нашого, нехай буде над нами, і діло рук наших утверди для нас (Псал. LXXXIX, 16, 17). На тебе, господи, уповасмо, да не постидимося зовіки! Амінь.

ПОКАЖЧИК ІМЕН¹

Августін Аврелій (354—430) — найвидатніший представник християнської церкви. Після бурхливо проведеної молодості був професором красномовства в Римській імперії. Потім прийняв християнство. Бувши єпископом, рішуче боровся з так званими «сресами» в християнській церкві. Найбільш відомі його твори: «De civitate dei» (Про град божий) і «Confessiones» (Сповідь). Цей другий твір став прикладом для «Сповіді» Ж. Ж. Руссо і «Вопросов жизни» Н. И. Пирогова — XIV, 13; XIX, 35, 47; XXIV, 20; XXV, 18; XXV, 25.

Агрікола Георг (Бауер) (1494 — 1555) — гуманіст, учений геолог, що внес значний вклад у мінералогію і в науку про гірництво свого часу. Його мінералогічна система була прийнята аж до ХІХ ст. Головні твори: «De ortu et causis subterraneorum» (Про походження і причини земних надр), «De re metallica» (Про металічну справу), «De mensuris et ponderibus Romanorum et Græcorum» (Про міри і ваги в римлян і греків). — X, 2.

Александр Великий (356 — 323 рр. до н. е.) — македонський цар, найвизначніший полководець. Син і наступник царя Філіппа, учень грецького філософа Арістотеля. Уже в ранньому дитинстві Александр виявляв виняткову здібність до тактичного поводження з людьми. Під час побідоносних воєн в Азії і Африці сприяв поширенню еллінізму на Сході, а також ознайомленню греків з культурою Сходу. — XII, 21; XV, 4.

Альштедт Йоганн - Фрідріх (1588 — 1638) — професор філософії Герборнського університету, де він був учителем Коменського. Мав винятковий вплив на Коменського. Пізніше — професор філософії і богословія у Вейсенбурзі в Семіградії. Його твори: «Triumphus bibliorum saecorum» (Тріумф святих книг), «Encyclopedie in IV tomas divisa» (Енциклопедія, поділена на чотири томи). — XXIX, 1.

Андреє Йоганн - Валентін (1586 — 1654) — був відомим духовним сановником в своїй батьківщині, у Вюртембергському королівстві. Виступав проти механічного вивчення латинської мови в учених школах і катехізису в народних школах. — «Привіт читачам», 10.

Арістотель (384 — 322 рр. до н. е.) — найвизначніший філософ і вчений стародавнього світу, поклав основи як гуманітарних, так і природничих наук. Засновник школи в Лідії (звідси назва навчальних закладів — ліцеї). Вихованець Александра Македонського. Учень Платона. Мав великий вплив на всю пізнішу філософію аж до наших днів. В Середні віки Арістотель відомий був переважно своєю формальною логікою і тієї частиною своєї філософії, яка придатна була для католицької церкви і пануючих класових інтересів експлуататорського суспільства. «Схоластикі і попівщина взяли мертві в Арістотеля, а не живі... в логіці Арістотеля {який скрізь, на кожному кроці, ставить питання саме про діалектику}, зробили мертваву схоластику, викинувши всі шуання, вагання, прийоми порушення питань» (В. І. Левін. Філософські тетради, Гос. изд. полит. літерат., 1938, стр. 332). Фр. Енгельс вказує на ряд прекрасних зразків діалектики в логіці Арістотеля (Фр. Енгельс, Анти-Дюрінг, Гиз., 1928, стор. 80, 213, 214, 340, 357); див. також «Діалектику

¹ При складанні Покажчика, крім загальних довідкових посібників, використані аналогічні покажчики в Veskeré Spisy Jana Amosa Komenského, Zvazek, IV, Brno, 1913 і у «Великій Дидактике» Я. А. Коменського, латинські та русські тексти з русским перекладом А. А. Адольфа і Серг. Любломудрова, М., 1896.

природи» Энгельса (К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XIV). Твори Арістотеля звичайно поділяють на 4 групи: 1) логіку, 2) метафізику і природознавство, 3) етику і політику, 4) поетику і риторику. Коменський під флагом боротьби з язичеством, разом з передовими мислителями свого часу, боровся з філософією Арістотеля в тому перекрученому вигляді, в якому вона була відома. — V, 9, 19; XII, 17; XV, 1; XVII, 7; XVIII, 25; XXIII, 10; XXIV, 20; XXV, 25, 27.

Архімед (287 — 212 рр. до н. е.) — найвидатніший математик і механік стародавнього світу. Арифметику збагатив трактатом «Ісаміт», геометрію — трактатами «Про кулю і циліндр», «Про вимірювання довжини кола». Під час облоги Сіракуз римлянами він будував машини, які спричиняли величезну шкоду ворожим силам. Так, величезними запальними стеклами він спалив римський флот. Убитий був римським солдатом при взятті Сіракуз римлянами. — X, 1; XII, 3; XIII, 15.

Бембо Піетрі (1470 — 1547) — секретар Іоанна Медічі, що став римським папою під ім'ям Льва Х. При папі Павлі III Бембо став кардиналом. Написав латинською і італійською мовою ряд творів, що відзначалися зразковим стилем. — XXV, 12.

Бернард Клервоський (1091 — 1153) — клервоський абат. Мав вплив на сучасників через особисті свої якості сувального подвижника. Грізний виявник пороків тодішнього католицького духовенства, радник пап і третейський суддя. Його проповідь привела Західну Європу до Третього хрестового походу. — V, 8.

Бодін Ілля (Elias Bodin) (1600 — 1650) — педагог і граматик. Видав трактат про мистецтво навчання (1621). — «Привіт читачам», 10.

Віргілій Марон Публій (70 р. до н. е. — 19 р. н. е.) — найкрупніший римський поет Августінської епохи. З його творів найбільш відомі «Bucolica», або «Eclogae» — десять ідyllій з пастушого життя з алгоритичним змістом, «Georgica» — дидактична поема в чотирьох частинах, яка трактус про різнігалузі сільського господарства: землеробство, садівництво, тваринництво і бджільництво. Найбільш відома до цього часу його поема «Aeneis» — «Енеїда». У цій поемі Віргілій, наслідуючи «Одіссею» Гомера, виводив походження римлян від троянців, а римського імператорського дому Юліїв — від вигаданого героя Енея. — XI, 9; XXV, 19, 26.

Вівес Людвіг (1492 — 1540) — найвидатніший учений гуманіст; у філософії — попередник Бекона і Декарта. Народився в Іспанії. Був вихователем дочки англійського короля Генріха VIII. Перший писав про виховання дівчат. З численних його творів найбільш відомі «De anima et vita» (Про душу і життя) (1538). Педагогічний характер мають такі його твори: «De ratione studii priuallis epistolae II» (Два листи про основу навчання юнацтва), «De tradendis disciplinis, sive de institutione christiana» (Про викладання навчальних предметів або про християнське виховання), «De institutione feminae christiana» (Про виховання християнської женщини), «Satellitum animi, sive symbola Principum institutioni potissimum destinata» (Помічники духа, або символи, що означають найкращі принципи виховання). Деякі книги Вівеса сучасники називали «золотими книжечками» (libelli aurei). — V, 1; XVIII, 33; XXI, 1; XXII, 5.

Вольфштайнріх (Wolfstirn) — німецький дидактик — «Привіт читачам», 10.

Гален Клавдій (Claudius Galenus) (131 — 201) — один з найбільш відомих лікарів часів римських імператорів. Народився в Пергамі, там же провів свою юність і почав вивчати філософію і медицину. У філософії природи один з перших виразників телевологічного погляду: виникнення і будова кожного органу, на його думку, залежить від його призначення в організмі. Проте, на підставі анатомічних розтинів трупів тварин і павіт людей дав опис багатьох органів. У його творах закладені основи анатомії і фізіології, фармакології і діагностики. Як лікар мав великий авторитет до кінця Середніх віків. З його творів збереглося до нас більше 200 назв; ці твори є зведення думок і цитат різних філософів і вчених стародавнього світу з питань медицини. — XXXI, 8.

Гваріно Іпполіт (Guarino Ippolito) (жив у першій половині XVII ст.) — лікар у Галлі; автор оригінальної книги «Страхіття спустощення людського роду» (Інгольштадт, 1610). — XV, 3.

Гелікон — назва гори в західній частині однієї з держав стародавньої Греції в Беотії. За міфологічними переказами греків на цій горі жили музи, покро-

вітальніці мистецта. Звідси слово «Гелікон» дістало значення місця, яке сприяв натхненню в галузі мистецтв. — XXV.

Геллій Авіс (Gellius Aulus) (130 — 170) — римський письменник. Жив у Римі і в Афінах. Займався філософією і ораторським мистецтвом, підтримуючи жваві стосунки з ученими свого часу. Написав відомий твір «Noctes atticae» (Приємки аттичного світу) у 20 книгах; цей твір є ряд заміток з приводу бесід автора з сучасними йому вченими, а також ряд витягів з маловідомих грецьких і римських письменників. — XXXI, 8.

Гельвіє Христофор (1581 — 1617) — професор богословія і східних мов Гіссенського університету. Прекрасно зновував єврейську мову. Займає видатне місце серед методистів. На цю тему відомий його твір «Grammatica universalis, continens ea, quae omnibus linguis sunt omnia» (Універсальна граматика, що містить у собі те, що є спільного в усіх мовах). Гельвіє був одним з тих двох учених, які в 1612 р. подали Дармштадтському ландграфові Людвігу похвальний відзвій про метод Ратіхія. — «Привіт читачам», 10.

Гіерон Молодший (268 — 215 рр. до н. е.) — сіракузький цар. Прикрасив Сіракузи розкішними спорудами, сприяв розвиткові землеробства і промисловості. З його споруд відомий величезний корабель, збудований під наглядом Архімеда; цей корабель не вміщався в жодній гавані Сіцилії, а тому Гіерон подарував його егіпетському царю Ітолемею. — XII, 3; XIII, 8.

Гінерій Андрей (1511 — 1564) — богослов реформаторської церкви. Спочатку був викладачем діалектики і риторики в Парижі, потім присвятив себе богословію і дістав професорську кафедру в Марбурзі. Писав із питань педагогіки німецькою і латинською мовою. — XXIV, 20.

Гіппократ (460 — 377 рр. до н. е.) — найзнаменитіший учений лікар в стародавній Греції, потомок роду Асклепіадів, що славився цілім поколінням лікарів. Під час своїх подорожей за молодих років вивчав медицину в лікарів різних країн. Заслуга Гіппократа полягає в тому, що він перший поставив медицину на науковий ґрунт. Його висновки ґрунтуються на точному спостереженні і вивченні симптомів хвороб. Найбільш відомі два його твори, передkładені в грецькій мові на латинську: «De aere, aquis et locis» (Про повітря, води і місця), «Epidemiorum libri septem» (Сім книг про епідемії) — XIV, 8; XV, 1; XIX, 37; XXXI, 8, 13.

Горацій Квінт Флакк (Horatius Quintus Flaccus) (65 — 8 рр. до н. е.) — найголовніший представник римської літератури, поет Августового віку. Народився у Бенуї, звідки й пішла назва «венецианський поет». Освіту дістав спочатку в Римі, а потім в Афінах. З допомогою свого покровителя Мецената став придворним, зійшовся з Августом, який дуже протегував йому. Горацій писав сатири, еподі (перехід від епічної до ліричної поезії), послання і листи віршами. — V, 25; XVII, 23; XIX, 9; XXV, 19.

Григорій Назіанський (328 — 390) — представник так званих «отців» і учителів християнської церкви. Разом з Василієм Великим і Іоанном Золотоустом дістав освіту в Афінському університеті. Його твори складаються з безлічі листів, віршів і кількох десятків промов. — «Привіт читачам», 3; XXIII, 17.

Гроцій (Grotius, de Groot) **Гуго** (1583 — 1645) — голландський юрист і державний діяч. Примушений був тікати з Голландії через політико-релігійні розбрати. Служив у Франції, а потім, на запрошення канцлера Оксенштірні, — у Швеції. Заснував науку міжнародного права. З його творів найбільш відомі: «De jure belli et pacis» — (Про право війни і миру), «De mari libero» (Про вільне море). — XXXIII, 7.

Гуларцій Сімон (1543 — 1628) — протестантський богослов у Женеві. — VI, 6.

Давид — другий ізраїльський цар біблійної історії (1055 — 1015 рр. до н. е.). Йому приписують псалми, які не раз цитував Коменський. — XXXIII, 18, 20.

Дедал — легендарна людина. За грецькими міфами збудував лабіринт на острові Кріті. Разом із сином Ікаром склався в цьому лабіринті після того, як за вбивство винахідника ганчарського круга Талосса присуджений був аероплатом до смерті. З допомогою винайдених ним крил, разом з Ікаром, вилетів з лабіринту; Ікар піднявся дуже високо, крила від сонця розтанули і він упав в море. — XIV, 3.

Діоген із Сіона (404 — 323 рр. до н. е.) — знаменитий філософ - цинік; жив то в Афінах, то в Корінфі. — «Всі, хто стоїть на чолі людських установ», 29; «Користь дидактики», 5.

Доцемій Юстус (Docemius Justus) радник курфюрста Бранденбургського. Зробив невдалу спробу доповісти і розширити «Janua linguarum reserata» (Відчинені двері мов) Коменського. — XXII, 6.

Дрессер Маттей (1535 — 1607) — професор класичних мов і красномовства в університетах Ерфурта, Ієни, Лейпцига; ректор князівської школи в Мейсені. З його творів відомий «De nova et antiqua disciplina» (Про нову і стару дисципліни). — VI, 6.

Еудем (Eudemos) (коло 300 р. до н. е.) — астролог і математик стародавнього світу. — XXI, 10.

Еспінід (480 — 406 рр. до н. е.) — один з видатніших авторів трагедій у стародавній Греції. Написав коло 80 драматичних творів, з яких 18 — відомі трагедії. — IX, 7.

Едем — стародавнє єврейське слово, означає «блаженство». За біблійними переказами — розкішний сад, в якому перебували Адам і Єва до гріхопадіння.

Езоп (коло VI ст. до н. е.) — грецький автор байок. Був обвинувачений у святотатстві і скинutий з скелі. Байки Езопа довго були незаписані і переказувалися як зразки практичної мудрості, потім у поетичній формі були літературно оброблені Феодором Авіеном. — XVIII, 23.

Епіктет (І ст. н. е.) — поширював вчення стоїнів у Римі. Після декрету імператора Доміціана, в 94 р., про заборону всім філософам проживати в столиці Епіктет перебрався в Нікополь, в Елірі. Тут він викладав свої погляди, за прикладом Сократа, на майданах і в портиках храмів. Епіктет займається, головним чином, практичними питаннями етика — про терпіння, стримання, про стоїнів доброчинства та ін. — XXIV, 5; XXV, 22.

Еразм **Дезідерій Роттердамський** (1467 — 1536) — видатний представник німецького гуманізму. Народився в Голландії. Жив не тільки на батьківщині і Німеччині, а й у Франції, Англії, Італії. Став відомий в Європі як реформатор науки взагалі і, особливо, філологічних наук. Видав багатьох класиків античного світу і «Новий Завіт» грецькою мовою. Відомий також своєю боротьбою з схоластами і католицьким монашеством. Йому приписують відомий сатиричний твір під назвою «Epigrams moriae» (Похвала дурному розумові). Спочатку підтримував Лютера, потім вступив в ним у полеміку. Займався не останнє місце серед «гітанів щодо сили думки, пристрасності і характеру, щодо багатосторонності і вченості» своєї епохи. Проте, щодо ставлення до практичних політичних потреб свого часу, належить, як каже Фр. Енгельс, «до розсудливих філістерів, які не бажають понекті собі пальці» (Фр. Энгельс, Диалектика природы, Партиздат, 1936, стор. 87) — XXIV, 20, XXV, 19, 22, XXX, 13.

Ескулап — назва бога лікування, Асклепія. Релігія греків уявляла Ескулапа не тільки покровителем лікування хворих, але вчила, що він воскрешав мертвих.

Геронім Блаженний (330 — 419) — один з видатніших так званих отців і учителів західної християнської церкви. Переклав «святе письмо» латинською мовою; цей переклад відомий під назвою «Вульгати». Залишив, крім того, багато інших творів. — XVIII, 8; XXXI, 8.

Іоанн Золотоуст (347 — 407) — один з найвизначніших представників так званих отців і учителів християнської церкви. Здобув блискучу освіту в Афінському університеті. Як пресвітер християнської церкви прославився своїми промовами. В 396 р. обраний був на архієпископа константінопольського. Від цього лишилося 804 промови (іронівіді) з усіх питань християнського віровчення і моральності. Своїми проповідями проти розпущеності обурив константінопольську знать; помер на засланні у Вірменії. — XXV, 5.

Іосиф Флавій (37 — 95) — єврейський історик і воєначальник. Належав до секти фарисеїв. Разом з співвітчизняними брав участь у повстанні проти римлян. Був узятий у полон. Потім, разом з імператором Тітом, брав участь в облозі Єрусаліма. Після зруйнування Єрусаліма жив у Римі. Найголовніші його твори: «Історія першої війни римлян з іudeями», «Найстародавніша історія Іudeї», «Автобіографія». Деякі з його творів перекладені на російську мову. — VIII, 3.

Ісідор (570 — 636) — один з видатних латинських письменників VI — VII ст. Іспанський епископ. Під час загального занепаду літератури і науки підтримував знання класичних (грецької і латинської) мов. З численних його творів найбільш відомий «Originum seu Etymologiarum libri XX» (20 книг про походження, або етимологію). — XXV, 17.

Ісократ (Isokrates) (436 — 338 рр. до н. е.) — знаменитий ритор і учитель красномовства в Афінах. Не маючи потрібних фізичних даних, сам ніколи не проголошував промов і призначав їх для читання. Як старанно обробляв він свої твори, показує те, що над «Панафінайською» промовою працював він 3 роки, а над «Панегіріком» — 10 років. Школа Ісократа дала кращих представників грецького красномовства і вплинула на розвиток римського красномовства, окрім того на Ціцерона. — XVII, 12.

Камерарій Ліберард (1500 — 1574) — один з найвидатніших учених XVI ст. Знав однаково цілій ряд наук. 18 років він дістав уже професорську кафедру. Зробив значні реформи в Лейпцигському університеті. В 1530 і в 1535 рр. виступав як депутат на Аугсбургських сеймах. Був близько знайомий з Меланхтоном та іншими реформаторами. Залишив після себе ряд праць з філософії, громадянської і церковної історії. — VI, 6.

Карл Великий (742 — 814) — спочатку король франків, а потім коронований папою Львом III імператор Західної Римської імперії. Військовими походами і адміністративними заходами створив величезну державу з чіткою організацією. Засновував школи; закликав до свого двору таких видатних учених свого часу, як Алкуїн, Навел, Діанон та ін. — VIII, 3.

Катон Старший Марк Порцій (234 — 149 рр. до н. е.), народився в Тускулі (звідси його нерідко називають «Тускуланським»). Ще в молодості переселився в Рим. Славився суворою поведінкою, відвагою на війні і непідкупністю в мирній обстановці. Був обраний на цензора (наглядача поровів) Римської республіки. Непримирений ворог розкоші і пристрастей до іноземних алівів, особливо до прогресивних грецьких. Непримирений ворог Карфагена, який змагався з Римом. Вважається засновником прозаичної римської літератури. До нас дішов невеликий його твір про сільське господарство, «De re rustica», де подаються практичні вказівки з питань сільського господарства. — XII, 24.

Кеїнтіліан Марк Фабій (народ. в 35 р., помер коло 100 р. н. е.). Один з найвизначніших представників педагогічної теорії свого часу. Відомий його твір «Institutio oratoria» (Наука про ораторське мистецтво). Це перша спроба дати теорію римського виховання. Користуючись покровительством імператора Веспасіана, відкрив першу громадську школу ораторського мистецтва, в якій здобували вищу освіту молоді люди, що готовувалися до державної діяльності. Він же був першим професором, що діставав платню в розмірі 100000 сестерцій (на ції гроші 5 000 крб.) в державної скарбниці. — XVIII, 33; XXI, 7.

Кіннер Кіпріан (Kinner Cyprian) — німецький дидакт. Згадується Коменським як автор, що розширив його «Janua linguarum reserata» (Відчинені двері мов). — XXII, 6.

Кіпра (Кіпра) — друга наава богині Афродіти (Венери), присвоєна їй від імені о. Кіпра. За грецькою міфологією Кіпра — дочка Зевса, дружина Гефеста і коханка Ареса, богиня шлюбу, і, нерідко, богиня тілесної, зрадливої любові. — IX, 7.

Кінаній Григорій (1564 — 1638) — польський езук і професор красномовства, математики і богословія. Його словник, що згадується Коменським, спочатку вийшов у Krakovі в 1620 р. під заголовком «Thesaurus polono - latino - grecus» (Скарбниця польсько-латинсько-грецької мови), а потім видавався ще кілька разів. — XVIII, 25; XXII, 25.

Колумб Христофор (1446 — 1506) — відважний, іnevтомний мореплавець; відкрив Америку і ряд островів. Через піdstупи ворогів не раз сидів у тюрмі. — XII, 4.

Лактанцій Фірміан (Lactantius Firmianus) (рік народження невідомий, помер у 340 р. н. е.) — ритор, пізніше наставник сина Константіна Великого. Залишив багато творів, переважно релігійного характеру. За простоту і чистоту мова Лактанція, подібно до мови Ціцерона, вважається класичною латиною. — V, 20; XXIII, 7.

Лівій Тіт (Livius Titus) (58 р. до н. е. — 17 р. н. е.) — римський історик. Головний його твір «Римська історія від заснування міста до IX р. до н. е.»

(*Titi livii ab urbe condita libri*), усього 142 книги; до нас дійшли перші десять книг і з 21 по 45 книгу. — XXI, 8.

Лінсіус Юст (1547 — 1606) — відомий голландський учений — філолог. Був професором у Левені, де написав країці свої твори. Йому належить видання римського історика Таціта. Серед інших філологічних творів його відома «*Physiologia Stoicorum*» (Фізіологія за вченням стоїків), Антверпен, 1604. — XXX, 6. *Лонголій (Longueil) Христофор* (1488 — 1522). Жив і працював у Парижі, добрий знавець Ціцерона і по-рабському наслідував його в своїх листах і промовах. — X, 2.

Лубін Ейлгард (Lubinus Eilhardus) (1565 — 1621) — професор богословія і поезії в Ростокському університеті. Відомий своїм виданням «Нового Завіту», грекою, латинською і німецькою мовами і «Підручником для раціонального вивчення грекої і латинської мов». В цьому підручнику він заперечує проти механічного вивчення мови. — «Привіт читачам», 10, 12; XVI, 13.

Луцілій — ім'я особи, до якої філософ Сенека звертається в своїх листах. — XV, 6.

Люттер Мартін (1483 — 1546) — вождь церковної реформації в Німеччині, представник поміркованої бургерської партії. В процесі боротьби за реформу церкви придуяв серйозну увагу організації народної освіти. Боровся проти язичеського змісту освіти в університетах, де головної уваги надавали вивчення греко-римської літератури. Боронив ідею загального навчання з мотивів релігійного порядку — щоб усі могли читати біблію. Найбільшу увагу щодо цього мав його послання до бургомістрів і дворянства: «An die Bürgermeister und Ratsherrn aller Städte Deutschlands, dass sie christliche Schulen aufrichten und halten sollen», 1524 р. Переклав біблію німецькою мовою і тим, як визначає Енгельс, «дав у руки плебейському рухові могутню зброю» (К. Маркс і Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, 1931, стор. 135). Піднявши загальний рух проти феодалізму, Лютер перед лицем революційного руху плебейів відступив на бік поміркованої реформи. На початку своєї реформаційної діяльності пропонував обмити руки в крові пап, кардиналів, спісиков і всієї іншої зграї римського Содому (там же, стор. 133). Пізніше, боячись революційного руху плебейських елементів, Лютер став на реакційну позицію: «Іх (селян) треба бити, душити і колоти таємно і відкрито так само, як забивають сажену собаку» — викликає Лютер (там же, стор. 135). Після цього і в питаннях народної освіти Лютер проводить дуже помірковані погляди, далекі від ідеї загального навчання. — XIX, 50; XXI, 3; XXXIII, 19.

Меланхтон Філіпп (1497 — 1560) — в молодості гуманіст, пізніше — реформатор церкви, сподвижник Лютера, учений свого часу, знавець класичних мов. Як каже Фр. Енгельс, «прообраз філістерського і зниділого кабінетного вченого» (К. Маркс і Ф. Энгельс, Соч., т. VIII, ГИЗ, 1931, стор. 140). 17 років він уже з університетської кафедри поясняв твори Віргілія, Теренція і Ціцерона. Обґрутував класичну систему освіти, особливо обстоював вивчення грекої мови. З його педагогічних творів найбільш відомі: «De corrīgēndis adolescentiae studiis» (Про виправлення наукових занятт юнацтва), «Ratio scholae Noromburgae p̄pter institutae» (Статут школи, заснованої в Нюрнберзі), а також підручник грекої і латинської мов, які вживалися протягом кількох століть. Іменується почесним званням «Praeceptor Germaniae» (Наставник Німеччини) — «Привіт читачам», 5; XVII, 3; XXV, 17.

Меркурій — за міфологічними уявленнями римлян, бог, спочатку — покровитель полів, пізніше — шляхів і торгівлі. Зображення Меркурій і як вісник богів, у дорожньому напівлюсі, з палицею в руках із крильцями біля ступнів. — XII, 13, 24; XXI, 5.

Навуходоносор — вавілонський цар. За біблійними даними ізраїльський пророк Даніїл юнаком при дворі Навуходоносора вивчив халдейську (вавілонську) мудрість. — V, 22; VIII, 3.

Нестор — міфічний герой поеми Гомера «Іліада», син Нелея, цар Пілоса, найстаріший з греків, що були під Троєю; з 90 суднами брав участь у війні греків проти троянців; вважався у греків наймудрішим радником. — VII, 3.

Оеїдій Публій Назон (Ovidius Publius Naso) (43 р. до н. е. — 17 р. н. е.) — один з найбільш обдарованих римських поетів епохи Августа. Був при дворі Августа. За невідому провину в 9 р. н. е. був засланний в місто Томі (тепер Кюстендік) на березі Чорного моря, де й помер. Найбільш відомі такі його твори:

«*Methamorphoses*» (Перетворення) в 15 книгах, написані гекзаметром; *Fasti* (римські хроніки - легенди про походження римських свят); «*Amores*» (Шіснадцять любовей), «*Arts amandi*» (Наука кохання) — VIII, 7, XI, 17; XIV, 20; XXV, 2, 10.

Олімп — назва гори в стародавній Греції. За релігійними віруваннями греків, на Олімпі жили боги.

Павло — за вченням християнської церкви — апостол. Єврей з фарисеїв. Став християнином коло 36 р. н. е. Безупинно проповідував християнство в Малій Азії, на о. Кіпрі, в Македонії і Греції. Остаточно відокремив християнську релігію від іудейської і від вчення християн, що додержувалися іудейства. Йому приписують 14 послань, з яких певно належать йому тільки 3 (до римлян, корінян, галатів). — «Всім, що стоять на чолі людських установ...», 3; XI, 10.

Парнас — гора в стародавній Греції. За релігійними віруваннями греків, на Парнасі перебував бог краси і мистецтва — Аполлон, а також музи, що покровительствували мистецтвам.

Петро — за вченням християнської церкви — апостол. За християнськими переказами — один з перших учеників і апостолів Христя. Походженням — рибаль в Капернаума. Проповідував християнство від Вавілона до Рима, де, за переказом, помер мучеником при імператорі Нероні. Йому приписують два апостольські послання. Вважається вірними першим єпископом Рима, а римські папи — його наїсниками. — XIII, 16; XXXIII, 16.

Піко Мірандола Джованні (Pico della Mirandola Giovanni) (1463 — 1494). Вивчав у Болонському університеті канонічне право, філософію і інші науки. Переслідувався як еретик. В останні роки життя заперечував іудейську і магометанську релігії. Мав феноменальну пам'ять — міг повторити 20 000 слів у тому порядку, в якому вони були сказані. — XV, 4.

Піттах — один з семи мудреців стародавньої Греції; жив у кінці VII — на початку VI ст. до н. е. Вміло і мудро управляв містом. Вислів «пізнай самого себе», який приписує йому Коменський, у дійсності належить іншому мудріцу — Хілону з Лакедемона. — I, 1.

Піфагор (друга половина VI ст. до нашої ери) — відомий грецький філософ, засновник філософської школи піфагорійців. Народився на о. Самосі. За переказами, юнаком багато подорожував і ніби запозичив основні риси своїх математичних і релігійно-політичних поглядів від халдеїв, стігіян, фінікіян, євреїв та ін. У зрілому віці оселився в південній Італії (Велика Греція), в м. Кротоні. Вніс значний вклад у математику і музику. Він «вважав число, кількісну означеність — за суть речей» (Энгельс, Дialectика природы, Партиздат, 1936, стор. 82), «залишаючи, проте, без пояснення, як відбувається рух і як без руху і зміни відбувається вицінення і загибель...» (там же, стор. 105 — 106). Створив теорію переселення душ. Його вчення про число і гармонію дуже вплинуло на грецького філософа Платона. — V, 5; X, 1.

Плавт Тіт Макцій (Plautus Titus Maccius) (коло 254 — 184 рр. до н. е.) відомий римський автор комедій. Спочатку служив при театрі, потім почав тортувати. Збанкрутівши, почав писати комедії, які мали великий успіх. Шекспір і Мольєр запозичили сюжети деяньїв своїх комедій у Плавта. Написене в тексті місце взяте з комедії «Tricentulus» (Буркотун). — XX, 9; XIV, 2; XXV, 2, 10, 19, 25, 27.

Платон (429 — 349) — видатний філософ стародавньої Греції, учень Сократа, учитель Арістотеля. Щодо основного філософського напрямку найбільш ясній представник ідеалізму. Педагогічні погляди Платона найтісніше звязані з його філософськими і політичними поглядами. Найповніше розвинені ці погляди в його творах політичного характеру: «Держава» і «Закони». Заняття з своїми слухачами Платон проводив у своєму маєтку, недалеко від Афін, який називався «Академія», авідні пішли назва вищих навчальних закладів — «академія». Платон не тільки філософ, а й поет. Більшість його творів являє собою неперевершенні зразки художньої літератури, яка викладає найглибші філософські питання. В ряді філософських побудов Платона християнська догматика черпала свою основу. — V, 20; VI, 6; XI, 2; XIX, 35; XX, 16; XIV, 5; XXV, 17, 22, 25, 27; XXXI, 8, 14.

Плутарх (коло 46 — 120 рр. н. е.). Кращими його творами є порівняльні життєписи видатних людей стародавнього греко-римського світу і його трактати про моральність. Життєписи були предметом для виховного читання

в середній школі. Ними зачитувалися багато письменників нових часів, в тому числі Ж.-Ж. Руссо.— XII, 21, 25; XXI, 8.

Присціан (Priscianus) — римський граматик у Константінополі в VI ст. Відомий його твір з латинської граматики під назвою «*Institutiones grammaticae*» («Граматична наука»), у 18 книгах; цей твір мав винятковий успіх і авторитет як підручник в Середній вікі. — XXIV, 29; XXVI, 7.

Рамус Петр (Pierre de la Ramée) (1515 — 1572) — був дуже відомий як математик і гуманіст у Паризькому університеті. Боровся за реформу викладання. Написав підручники латинської і грецької мов; ці підручники прийняті були в епоху Коменського. За свої філософські погляди не раз зазнавав переслідування. Був убитий у Варфоломіївську ніч 24/VIII 1572 р. — XVII, 27.

Ратіхій (Ratichius Ratke) *Вольфганг* (1571 — 1635) — найвидатніший німецький педагог - теоретик. Народився в Гольштіні. Вчився в гамбургській гімназії, потім у Ростоку — філософії і богословія. Кинув заняття богословієм і вивчав єврейську мову. Побував в Англії, а потім вивчав математику в Амстердамі, де прожив 8 років. Після виступу з проектом реформи викладання на Франкфуртському з'їзді німецьких князів, у 1612 р., пробував реформувати освіту на пропозицію князів в Augsбургу (1614), Веймарі, Кетеї (1619), Магдебургу (1620), Рудольфштадті (1622); вступав у переговори з канцлером ІІІвеції Оксенштірною в цьому ж питанні. Але ніде не доводив справи до кінця — почасти через сварливий характер, зарозумільність і самовлевненість, почасти через те, що, як справедливо сказав Оксенштірна, «зумів укезти хвороби школи, але не міг знайти ліків проти зла». Найголовніші його твори: «Універсальна енциклопедія», 1619; «Універсальна граматика», 1619; «Новий метод викладання», 1626; «Меморіал», поданий з'їздові князів у 1612 р. у Франкфурті. Залишив кілька підручників для середньої класичної школи (з граматики і логіки). Дуже впливув на оформлення дидактичних поглядів Коменського. — «Привіт читачам», 10.

Сенека Люцій Анней (помер в 65 р. н. е.) — один з видатних римських філософів - стоків. Вихователь Нерона. Був обвинувачений в співучасті в замірі на життя Нерона. Напрям філософії Сенеки дуже близький до християнства. Залишив дуже багато творів — трактатів, трагедій, 124 листи до Луцілія про різні питання філософії. Сенеку не раз цитує Коменський. — V, 18, 19; VII, 5; XV, 16, 18; XVI, 25; XVII, 8; XIX, 19, 46, 47, 53; XXIII, 1, 11; XXIV, 5; XXV, 22.

Скалігер Йосиф (1540 — 1609) — найвидатніший філолог Франції. Син відомого італійського філософа і памфлетиста — Юлія Цезаря Скалігера. У 1594 р. переселився в Голландію, де дістав професуру в Лейдені. Різномібочно освічена людина. В однаковій мірі знову класичні, західноєвропейські і східні мови і пригодознавство свого часу. Дав основи наукової хронології і спробу документально обґрунтованої світової історії. Видавав класичних римських авторів з коментарями до них. Через його праці Голландія стала в його часи на чолі інших країн в галузі філологічної науки. — XVI, 31.

Сократ (469 — 399 рр. до н. е.) — грецький філософ. Походженням і роботою — ремісник-різьбар, вибітний з колеї звичайного для нього способу життя новими філософськими течіями в Греції. Другу половину свого життя присвятив педагогічній діяльності позашкільного порядку серед афінської молоді. Центральною проблемою його філософії було вчення про добродійство, яке він виводив з мудрості і знання. Всупереч повітнім філософсько - політичним течіям свого часу, Сократ смирався на ставорину — норові і звичай предків. В теорії пізнання і в загальніх принципіальних філософських позиціях він — ідеаліст. Своїми виступами проти окремих осіб дуже обурив керівників політичного життя Афін, був засуджений до смерті і страчений. Винятково впливув на дальший розвиток грецької філософії, особливо на свого юного слухача, пізніше найвизначнішого мислителя — Платона. Сократ нічого не писав. Його філософське вчення відоме з творів Платона і Ксенофonta. — «Всі, хто стойть на чолі людських установ...», 29; XXIV, 5, 24; XXX, 13; XXXIII, 14.

Соломон (коло 1015 — 975 рр. або за іншою хронологією 970 — 938 рр., до н. е.) — біблійний цар ізраїльський. Син царя Давида. Збудував багато великих і красивих будівель в Єрусалімі. За переказами був наймудрішим з людей. Йому приписують біблійні книги: «Приповістки Соломона», «Екклєзіаст», «Пісня пісень». Коменський не раз цитує Соломона.

Стевін Сімон (помер в 1633 р.) — видатний голландський математик. Виконав багато робіт технічного порядку при збудуванні гребель. — XXIX, 12.

Стобей Іоанн (жив у другій половині V ст. н. е.) — дуже начитана людина. Склад для свого сина збірку витягів з різних грецьких авторів (приблизно 500) в усіх галузях знання. У збірці є витяги з таких авторів, які не дійшли до нас. — «Користь дидактики», 5.

Тацит Корнелій (коло 54 — 117 рр. н. е.) — історик - прагматист імператорського Рима. Особливий літературний талант Таціта полягає в психологічному аналізі дійових осіб. З творів Таціта черпаються відомості з історії первінних германців. — XXI, 8.

Теренцій Публій (190 — 159 рр. до н. е.) — видатний римський автор комедій. Порівняно з комедіями Платона комедії Теренція старанніше оброблені і більш витончені. В Середні віки його комедії не тільки читали, а й виставляли в школах. — XXI, 7, XXIV, 20; XXV, 2, 19, 26.

Тертулан Квінт Септімій Флорент (150 — 230 рр. н. е.) — письменник християнської церкви. Особливо відомий його твір — «*Apologeticum*» (Захист), що зверчував обвинувачення проти християн в нещадуванні ними імператорів і негиззанії державного ладу. — «Привіт читачам», 15.

Тімофей — знаменитий музикант з Мілета (446 — 357 рр. до н. е.) — XXI, 12; XXV, 23.

Ювенал Децім Юпіт (коло 60 — 130 рр. н. е.) — великий сатирик своєї епохи. Здобув риторичну освіту в Римі. У своїх сатирах нещадно бичував римське суспільство свого часу. — IX, 7.

Юліан (331 — 363 рр. н. е.) — римський імператор з 361 по 363 р. Племінник Константіна Великого. Не зважаючи на християнське виховання, мав потяг до язическої філософії і релігії. Переслідував християн і дістав прозвище «Відступник». Від нього дійшло кілька творів і листів грецькою мовою. — XXV, 12.

Фауст Йоганн (Faustus Jan) (народ. коло 1480 р., помер коло 1539 р.) — помічник Гуттенберга в друкуванні книг. — XII, 5.

Фемістокл (V ст. до н. е.) — відомий афінський полководець. Його життєпис дав Плутарх. — XII, 21.

Фест Секст Помпей (II ст. н. е.) — римський граматик. Використав для своїх робіт працю вченого археолога Веррія Флакка про значення слів. В епоху Карака Великого в праць Феста зробив витяги Павел Діакон. — II, 8.

Філіпп (382 — 336 рр. до н. е.) — македонський цар; фактично підкорив собі Грецію. Батько Александра Македонського. — XII, 21.

Флют Роберт (1574 — 1637) — лікар і фізик в Оксфорді. Багато подорожував, побував у Франції, Іспанії, Італії, Німеччині. Знав математику й механіку, проте, світогляд його не позбавлений містичизму і заплутаності. Наприклад, у біблії він шукав джерел для хімії. — XX, 11.

Форцій Йоахім (помер в 1536 р.) — вчений філолог і математик. Народився в Антверпені. Виховувався при дворі імператора Максіміліана I. З його творів п'ять більш відомий «De ratione studii liber» (Книга про основи заняття). Коменський перевідав цю книгу під заголовком «*Fortius redivivus*» (Воскрешений Форцій). — XVIII, 44.

Фрей Ян Цецілій (помер в 1631 р.) — професор у Парижі. Займався філософією і медициною. Обстоював вивчення латинської мови практичним методом. «Привіт читачам», 10; XXXIII, 1.

Фульєнцій (коло 500 р. н. е.) — письменник християнської церкви, жив по час в Північній Африці, почасти на о. Сардинії, почасти в Римі. Його твори присвячені боротьбі з так званими «ересіями» того часу — аріанством і нелагіанством. — XXIV, 27.

Хрізіпп (Chrysippus) (280 — 206 рр. до н. е.) — головний представник стоїчної філософії, про якого говорили: «Якби не було Хрізіппа, то не було б і стоїків». Відомий як дуже плодючий письменник, що написав до 700 творів. Але тільки один його твір «Про провидіння» знайдений при розкопах Геркуланума. — XXXIII, 15.

Целла Авл Корнелій (початок н. е.) — написав кращий для свого часу трактат з медицини. — XXXI, 8.

Цеппер Вільгельм (1594 — 1614) — сучасник Коменського. Церковний проповідник у Герборні. — XXIX, 1.

Ціцерон Марк Туллій (106 — 43 р. до н. е.). Найвизначніший з римських ораторів і видатний письменник. Здобув прекрасну освіту і швидко став відомим. Під час його консульства викрита була плебейська змова, на чолі якої стояв Катіліна. Політична лінія Ціцерона була нестійка. В його творах ми знаходимо досить розвинену теорію виховання відповідно до потреб його часу. Коменський дуже часто цитує Ціцерона.— V, 13; VII, 5; XIV, 7, XVII, 8; XIX, 18, 35; XXI, 10; XXII, 5, 7; XXV, 2, 17; 19, 25, 26, 27; XXXI, 8.

БІБЛІОГРАФІЯ

Література про педагогічні твори Коменського винятково велика. Не маючи на меті дати вичерпну бібліографію, ми вкажемо найголовніші видання педагогічних творів Коменського і керівну літературу про нього¹.

Першоджерелом педагогічних творів Коменського досі є амстердамське видання 1657 р.:

J. A. Comenii, *Opera didactica omnia*. Amsterdami, Impensis D. Laurentii de Geer. Excederunt Christophorus Conradus et Gabriel a Roy. Anno MDCL. VII, 1657.

Тепер ми маємо нове солідне видання всіх творів Коменського, в тому числі й педагогічних:

Veskeré Spisy Jana Amosa Komenského. Redakci Jan. prof. Kvachała та ін. Brno, 1910 — 1929. (Збірка творів Я. А. Коменського, під загальною редакцією проф. Я. Kvachała та ін.). Друновано в Забргу, видання вчительських об'єднань на Мораві. Мається на увазі випустити 30 томів. Педагогічним творам відведені тт. I, IV — XI. Краще видання творів Коменського за першоджерелами, з науковими коментарями чеською мовою. В педагогічній частині цілком передрукований текст зажиттєвого видання Збірки творів Коменського («Opera didactica omnia», 1657). Деякі твори Коменського, наприклад «Материнська школа», видані в трьох паралельних текстах: чеською, німецькою і латинською мовою.

Російською мовою маємо такі видання:

Коменский Я. А., Видимый свет, на латинском, немецком, итальянском, французском и российском языках, представлен с реестром самых нужнейших российских слов... Печатан при Имп. Моск. университете, 1768.

Те саме, вид. 2-е, Видимый мир, Москва, в университетской типографии у Н. И. Новикова, 1788.

Коменский Я. А., Зрелище Вселенныя, на латинском, российском и немецком языках, изданное для народных училищ Российской империи в Санкт-Петербурге, в типографии Академии наук, 1788.

Те же, другим накладом, СПБ, 1793.

Те же, нове видання, СПБ, 1808.

Коменский Я. А., Великая Дидактика, изд. редакции журн. «Семья и школа», СПБ, 1875 — 1877.

Коменский Я. А., Лабиринт света и рай сердца, гл. 10. «Путешественник обозревает съсловие ученых». Перев. М. С., «Славянский ежегодник», вып. 6, изд. Киевского славянского об-ва, Киев, 1884.

Коменский Я. А. Избранные сочинения, изд. журн. «Гимназия», Ревель, 1892 — 1897. Часть I. Открытая дверь языков, лат. текст с русск. переводом, портр. Комуенского и введением, составленным Г. Янчевецким (прилож. к журн. «Гимназия», 1892 — 1893). Часть II. Великая Дидактика. Перев. с нем. СИР, изд. журн. «Гимназия», Ревель, 1893. Часть III. Диоген - циник на сцене, или об удобном любомудрствовании, перев. с лат. Г. Янчевецкого (Прилож. к журн. «Гимназия», 1894 — 1897).

¹ При складанні покажчика російської літератури ми використали бібліографію, складену бібліографічними групами деяких московських педагогічних інститутів.

Коменский Я. А., Избранные педагогические сочинения в переводе Андрея Адольфа и Сергея Любомудрова, изд. К. И. Тихомирова. М., 1893 — 1912.

Часть I. Великая Дидактика. Перев. с лат. с портр. Коменского, очерком его жизни и деятельности и объяснительными примечаниями, М., 1893; изд. 2-е, М., 1902, изд. 3-е, М., 1906, изд. 4-е, М., 1912.

Часть II. Мелкие сочинения, примыкающие к «Великой Дидактике». Перев. с нем. с введением и объяснит. примечаниями, М., 1894; изд. 2-е, М., 1911. Во II часть вошли: Материнская школа. Очерк народной школы. О точной номенклатуре вещей. Воскресший Форций. Правила нравственности. Законы благоустроенной школы. Пансофическая школа. Выход из сколастического лабиринта.

Коменский Я. А., Великая Дидактика. Перевел с латинского языка А. Щепинский. СПБ, 1893.

Коменский Я. А., Великая Дидактика, главы: I — IV, IX и X. Перев. с лат. под ред. И. А. Шляпкина («Русск. нач. учитель», 1894, № 2, стор. 56 — 73 и № 3, стор. 109 — 113).

Коменский Я. А., Великая Дидактика. Латинский текст с русским переводом Андрея Адольфа и Сергея Любомудрова. С иллюстр., очерком жизни и деятельности Коменского и указателем имен и вещей. Изд. К. Тихомирова, М., 1896.

Коменский Я. А., Устав материнской школы с чешского подлинника: «*Informatorium skoly materske*» (1628) перевел Ф. В. Ржига, Н. Новгород, 1893.

Модзалевский Л. Н., Школа - театр Я. А. Коменского, СПБ, 1895.

Коменский Я. А., Законы благоустроенной школы. Перев. с лат. с предисл. и примеч. П. Ф. Каптерева, СПБ, 1893 (окремий відбиток з журналу «Русская школа», № 9 — 10, 1893).

Коменский Я. А., Лабиринт мира и рай сердца (1623). С чешского языка перевел Ф. В. Ржига, Н. Новгород, 1896.

Коменский Я. А., Лабиринт света и рай сердца. Перевел с чешского Н. П. Степанов. Изд. Н. П. Сафонова, СПБ, 1904.

Крім того, маємо уривки з творів Коменського в кожній педагогічній хрестоматії аж до наших днів.

Російська література про Коменського дуже багата. Не маючи можливості дати вичерпний перелік усього, що опубліковано про Коменського, наземо найголовніші роботи в історичній поєднаності.

Корхунов М. А., О книге Иоанна Амоса Коменского «Видимый свет» («Известия Академии наук по отд. русск. яз. и словесности 1856, т. IV»).

Шестаков П. Д., Иоанн Амос Коменский, педагог XVII века («Воспитание», 1862, т. XI, № 1, 4, 5).

Пыпин Н. и Спасович В. Д., Я. А. Коменский (Пыпин и Спасович, Обзор истории славянских литератур, СПБ, 1865 и «История славянских литератур», изд. 2-е, СПБ, 1881, т. II).

Понтирио Н., Ян Амос Коменский (по научному словарнику Ригера) («Филологические записки», Воронеж, 1869, вып. 4).

Амос Коменский и его «Didactica magna» («Великая Дидактика»), («Учитель», № 7 — 10, 1868), (Я. А. Коменский (1592 — 1670)). Чтение в торжественном собрании Киевского славянского благотворительного общества (Доклады Ф. Л. Яреш и А. И. Степовича), Киев.

Куликов Н., Коменский, педагог XVII века (по Люцу и Витштаку), «Журн. Мин. нар. просв.», № 10, 1870, ч. 161.

Григорович В. И., А. Коменский, славянский педагог — реалист XVII столетия. Чубличное чтение 26 ноября 1870 г. Одесса, типографии П. Фраицева, 1871.

Вессель Н. Х., Иван Амос Коменский (1592 — 1670). «Руководство по преподаванию общеобразовательных предметов», т. I, СПБ, 1873).

Раумер Карл, Амос Коменский (Раумер К., История воспитания и учения от возрождения классицизма до нашего времени, ч. II), перев. с 3-го изд. под. ред. Н. Х. Весселя, СПБ, 1873.

Столянский Н. Предметные уроки («Школьная жизнь», № 26, 1873 — 1874).

«Амос Коменский. основатель новой педагогики» (по немец. источн.).
Прилож. к журналу «Школьная жизнь», 1873 — 1874.

Пятковский А., Педагогическое идолопоклонство («Дело», 1877, №1).

Степович А., Ян Амос Коменский («Литература изгнаников» (Степович, Очерк истории чешской литературы, Киев, 1886).

Паульсон И., Способ Коменского по обучению грамоте (Паульсон И., Методика грамоты по истор.-теоретичн. данным, ч. I, СПБ, 1887).

В. Н. Д., Педагогические мечтания (Амос Коменский и его «Большая Дидактика») («Вестник воспитания», 1890, № 5 — 7).

Воскресенская М., Я. А. Коменский (биография и краткий обзор его педагогических трудов) (Воскресенский М. А., Педагогический календарь на 1891 — 1892 г., изд. Калмыковой, М., 1891).

Яреш Ф. Л., Об историческом значении Я. А. Коменского в связи с деятельностью «чешских братьев» («Я. А. Коменский», Чтение в торжественном собрании Киевского славянского благотворительного общества, Киев, 1892).

Янчевский Г. А., Я. А. Коменский («Гимназия», 1892, кн. 51).

Трьохсотліття з дня народження Я. А. Коменського в 1892 р. відмічене було значною кількістю статей у педагогічних, загальних і спеціальних журналах і навіть у газетах.

Із спеціальних журналів серйозний вклад у розуміння праць Коменського вносить журнал «Славянское обозрение» в 1892 р. (лютий — червень).

На 90-ті роки XIX ст. припадає дуже інтенсивна діяльність відділу, присвяченого Коменському в «Педагогическом музее при военных учебных заведениях». Див. збірники 1 і 2-ї «Памяти отца современной педагогики Коменского», а також щорічники: «Краткий обзор деятельности Педагогического музея» за окремі роки.

З літератури про Коменського наприкінці XIX і на початку ХХ ст. вкажемо таку:

Модзалевский Л. Н., Амос Коменский, основатель новой педагогики (по поводу 300-летия со дня его рождения), СПБ, изд. Н. Г. Мартынова, 1892.

Воленс В., Амос Коменский о семейном воспитании («На помощь материам», 1894).

Флоринский Т., проф., Ян Амос Коменский — друг человечества. Публичная лекция. Киев, типография университета, 1892 (онакомий відбиток з «Университетских известий», 1892).

Холодняк М., Несколько заметок об изданиях сочинений Яна Амоса Коменского, хранящихся в Виленской публичной библиотеке («Журн. мин. нар. просв.», № 3, 1895).

Беригин И., Я. А. Коменский как картограф своей родины («Педагогический еженедельник», Ревель, 1895).

Холодняк М., Развитие женского образования до Я. А. Коменского и заслуги его в этом деле («Русская школа», № 5 и 6, 1897).

Фесенко И. И., Идеи Я. А. Коменского и закон эволюции («Русская школа», № 7 — 8, 1903).

У кожному з підручників з історії педагогіки, які видавалися і видаються в нас, Я. А. Коменському присвячені окремі розділи. Див. також «Очерки по истории педагогических учений» (Пед. акад., вып. VIII).

Синицин Л. Д., Трудовая школа, М., 1922.

Фортунатов А. Теория трудовой школы в ее историческом развитии, М., 1925.

З окремих видань, присвячених Я. А. Коменському в передреволюційні роки, треба вказати книгу П. П. Блонського «Я. А. Коменський», М., 1915.

З німецьких видань і перекладів творів Коменського вкажемо такі:

«Orbis sensualium pictus», hrsg. v. Joh. Kühnel, 1910.— «Informatatorium der Mutterschule», hrsg. v. A. Richter, 1910.— Німецький переклад «Didactica Magna» v. G. A. Lindner (Pädag. Klasse, I, 1907), C. Th. Lion (Bibl. päd. Klasse. hrsg. v. Tr. Mann, 1904), Eug. Pappenheim (Gresslers Klasse. d. Päd. XVI, XVIII). Том XVIII того ж видання містить переклади інших дидактических творів Коменського; Beeger u. Leutbecher (C. Ausgew. Schrifte in der Päd. Bibl. hrsg. v. K. Richter, B. VIII u. XI, Vorbrodt, 1910).

Велику іноземну літературу про Коменського див. у педагогічних енциклопедіях Rein, Roloff, Monroe, Buisson — і, особливо, Schmid, Geschichte der Erziehung, Stuttg. 1892.

Англійський переклад «Великої Дидактики»: The Great Didactic; or John Amos Comenius, Now for the first time englisched with introduction, biographical and historical, by M. W. Keatinge, B. A. London, 1896.

Є переклади латинського тексту «Великої Дидактики» також і на італійську мову (два переклади) і на чеську, польську і словенську мову.

Кращими монографіями про Коменського треба вважати Квачала, J. A. Comenius, Berlin, 1914, Невергер, Аппа, J. A. Comenius (Comenky), Paris, 1928.

Найновіший стислий нарис життя і літературної діяльності Я. А. Коменського англійською мовою див. Jan Jakubek, Johannes Amos Comenius, Prague, 1928. Книга присвячена 300 - річчю з початку життя Я. А. Коменського на вигнанні.

Російська література, яка вийшла після революції, но наводиться, тому що нам не вдалося зібрати її повністю. Особливо це стосується до численних журналних і газетних статей.

ЗМІСТ

Передмова	3
Життя і педагогічні твори Я. А. Коменського	4
Велика дидактика.	
Привіт читачам	43
До всіх, хто стоїть на чолі людських установлень, до правителів держав, пастирів церков, ректорів шкіл, батьків і опікунів дітей	48
Користь дидактики	57
Положення, які розглядаються в змісті розділів	69
Розділ I. Людина с найвище, найдосконаліше і найчудовіше створіння .	61
Розділ II. Остання мета людини — за межами цього життя	62
Розділ III. Це життя є тільки готовування до вічного життя	65
Розділ IV. Є три ступені готовування до вічності: пізнання себе (і разом з собою — усього), керування собою і працювання до Бога	67
Розділ V. Насіння освіти, добродетелі і благочестя закладені в нас від природи.	69
Розділ VI. Людині, якщо вона повинна стати людиною, необхідно здобути освіту	77
Розділ VII. Освіта людини з найбільшою користю відбувається в ранньому віці. Вона навіть тільки в цьому віці і може відбуватися .	80
Розділ VIII. Юнацтво повинне здобувати освіту спільно, і для цього потрібні школи	83
Розділ IX. Школам потрібно доручати всю молодь тієї і другої статі .	86
Розділ X. Навчання в школах повинне бути універсальним	88
Розділ XI. Досі не було шкіл, які цілком відповідали б своєму призначенню	92
Розділ XII. Школи можна перетворити на краще	95
Розділ XIII. Основою перетворення шкіл є точний порядок у всьому .	102
Розділ XIV. Точний порядок для школи і при тому такий, який не могли б порушити ніякі перешкоди, слід брати в природі	105
Розділ XV. Основи для продовження життя	109
Розділ XVI. Загальні вимоги навчання і вчення, тобто як навчати і вчитися	113
Розділ XVII. Основи легкості навчання і вчення	123
Розділ XVIII. Основи міцності (грунтості) навчання і вчення	132
Розділ XIX. Основи найкоротшого шляху навчання	143
Розділ XX. Метод наук зокрема	158

<i>Розділ XXI.</i> Метод мистецтв	164
<i>Розділ XXII.</i> Метод мов	170
<i>Розділ XXIII.</i> Метод морального виховання	175
<i>Розділ XXIV.</i> Метод насадження благочестя	179
<i>Розділ XXV.</i> Коли ми бажаємо, щоб школи були цілком реорганізовані на справжніх засадах істинного християнства, треба або видалити книги язичників, або, прицаймкі, користуватися ними в більшою обережністю, ніж це було досі	187
<i>Розділ XXVI.</i> Про шкільну дисципліну	199
<i>Розділ XXVII.</i> Про чотиристиуневий устрій школ відповідно до віку і успіхів учнів	202
<i>Розділ XXVIII.</i> Нарис (ідея) материнської школи	205
<i>Розділ XXIX.</i> Ідея школи рідної мови	209
<i>Розділ XXX.</i> Нарис латинської школи	214
<i>Розділ XXXI.</i> Академія	219
<i>Розділ XXXII.</i> Про загальну досконалу організацію школ	222
<i>Розділ XXXIII.</i> Про умови, необхідні для практичного застосування цього загального методу	227
Показчик імен	233
Бібліографія	243